

JELENIKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

MÉSZÖLY MIKLÓS versei 1057

ESTERHÁZY PÉTER: Tizenhét kitömött hattyúk 1059

PÁLYI ANDRÁS: „A kultúra: cselekedet” (*Az Újhold-Évkönyv három kötetéről*) 1073

*

NEMES NAGY ÁGNES: József Attila: „Költőnk és Kora” 1081

MARNO JÁNOS: Egy könnyű játék természetrajza (*József Attila: Könnyű, teher ruhában*) 1085

TORNAI JÓZSEF versei 1091

SOMLYÓ GYÖRGY: Párizsi kettős (regény, VI.) 1093

PETŐCZ ANDRÁS verse 1102

LACKÓ MIKLÓS: Fülep Lajos levelei Tolnay Károlyhoz 1103

SÁNDOR IVÁN: Leperegnek a nyolcvanas évek (esszé) 1111

ELZBIETA SOBOLEWSKA: „Wozacy” (*Esterházy Péter regénye lengyelül*) 1125

KÖRNER ÉVA: Beszélgetés egy mű-alkotással 1127

VITÁNYI IVÁN: A hetvenes évek gyilkossága (filmnovella és esszé) 1133

*

GREZSA FERENC: Lélektükör és történelemkép (*Sándor Iván: Századvégi történet*) 1148

BALASSA PÉTER: Századvég, idő előtt (*Sándor Iván regényéről*) 1151

1987

DECEMBER

KÉPEK

P.É.R.Y. PUCI grafikái 1092, 1124, 1128, 1152

16, —Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXX. ÉVFOLYAM

12. SZÁM

Főszerkesztő
HALLAMA ERZSÉBET

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, CSUHAI ISTVÁN, KALÁSZ MÁRTON,
PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya Megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: dr. Jádi János

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)
Budapest V., József nádor tér 1. - 1900 - közvetlenül vagy postautalványon,

valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 192,- Ft. Megjelenik: havonként.

87-4289 Pécsi Szikra Nyomda - Felelős vezető: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

MAI MAGYAR IRODALOM címmel előadás- és beszélgetéssorozatot rendez Békéscsabán a Megyei Könyvtár. A tervek szerint a magyarországi drámáról *Ablonczy László*, a líráról *Keresztury Tibor*, a romániai magyar irodalomról *Bertha Zoltán*, a csehszlovákiai magyar irodalomról *Görömbei András*, a nyugati magyar irodalomról *Szokolczay Lajos*, a jugoszláviai magyar irodalomról pedig *Pomogáts Béla* tart előadást. A sorozatban bemutatkozik az *Altöld*, az *Életünk*, az *Élet és Irodalom*, a *Kortárs* és a *Jelenkor* szerkesztősége is. Az első előadást október 19-én *Mészáros Sándor* tartotta a mai magyarországi prózáról.

*

A GRÚZ FILMMŰVÉSZETRŐL folytatnak beszélgetést november 5-én a Művészetek Házában. *Eldar Sengelaja* Kék hegyek című filmjének vetítése után az érdeklődők a film rendezőjével és más szovjet filmművészekkel találkozhattak.

*

TEHETETLEN SZIMFÓNIA címmel Békéscsabán válogatás jelent meg az Új Aurorában publikáló költők verseiből. A szerkesztés *Tóth Lajos* munkája.

*

KIÁLLÍTÁSOK. A pécsi Focus-csoport fotóművészei – *Borbély Tamás*, *Cseri László*, *Harnóczy Örs*, *Kálmándy P. Ferenc*

és *Marsalkó Péter* – állítottak ki munkáikból Budapesten, a Váci utcai Fotógalériában. A kiállítást október 27-én *Aknai Tamás* művészettörténész nyitotta meg. – A Pécsi Galériában október 30. és november 29. között rendezte meg *A pécsi fotográfia története* című kiállítást a Mecseki Fotóklub. Ebből az alkalomból jelent meg *B. Horváth Csilla* és *Havasi János* munkája, a *Fényképészkönyv*, amely bő válogatást ad közre a Mecseki Fotóklub tagjainak felvételeiből. – A Pécsi Kisgalériában november 6. és december 6. között látható *Cseri László* fotóművész kiállítása. A kiállítást *Parti Nagy Lajos* nyitotta meg. – A pécsi Ferenczy-teremben november 12. és 20. között tekinthető meg *R. Füzesi Zsuzsa* keramikusművész kiállítása.

*

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ BEMUTATÓJA. November 13-án került színre a *Kék balett* című produkció, *Eck Imre* koreográfiájával. Szöveg: *Popper Péter*, zene: *Händel-Vidovszky László*.

*

PÁKOLITZ ISTVÁN *Tűzbenéző* című verseskötetének megjelenése alkalmából szerzői estet rendeznek december 14-én a Művészetek Házában. A verseket *Kosztai Gabriella* és *Újváry Zoltán* színművészek adják elő, fuvalán közreműködik *Bart István*. Bevezetőt mond *Hallama Erzsébet*.

MÉSZÖLY MIKLÓS

Négy sor egy Vörösmarty versre

*Nyüvek országutján terített
szemfedő az ég;
emeli vihar, ejti szélcsend,
toncsor nézi tükörben magát.*

Katonadolog

A 70 éves Vásárhelyi Miklósnak
– az embertelenség másik országútjáról.

*Az a fölnyilallt lóláb a hóban
széttört mozsárcső mellette!*

*bocsássák meg nekem
hogy ilyen megkésett szilánkokról még mindig*

*az égalj is gennyes de szép
a Gross-Born-i tábor ege átível az Antarktison
és visszatalál ide*

nagy kár

*ha eltévedne talán mutatkozna rés
kilovagolnának a fenyők
és tobozok szórnák a pikkelyeket
kirajzolnák az égbolt hátuljára
szerettelek mint egy csillag*

*de ki kell mosni még a kapcát
meg kell ölni két embert
ennyi a hiány*

*rezeg a késő őszben a kavicsbánya vize
az ég ide is visszatalál
itt sincs rés az Isten talárján
a halak nem tudnak kilovagolni a vízből*

A névtelen

*Ez kikövetkeztethető. A részvét
elülteti majd a virágot
s a nektár biztosítva lesz.
Az özvegy csipketerítőt befonja a pók,
távoli ködben a várrom,
télviz idején szarvas jár a kertben,*

bent sárgul a tekercs s a bőr . . .

*Nappal ravasz utakat tesz
hogy megtévessze a gondolatait.
A hidon mindig zöld bársony kendőt
terít magára,
mint egy sétálni indult bokor.*

*Csak később lesz világos:
a hid alól rég elapadt a víz.
Nincs jelentősége, de a haja
azóta kezd csomókban hullani.*

*Aztán fölivel egy nap
s felkőti nyakára az évfordulós nyakkendőt.*

Most neveződik meg.

*Még látja egy pillanatra a bucsuzó névtelent
az ovális tükörben.*

Tizenhét kitömött hattyúk

- fontoskodás -

Mottó: Sok-sok játék, sok életrajz-írói mimika, pátoszt lelohasztó öngúny kell ide – amennyi csak lehetséges! Ezért is kapta az elbeszélő humanista felesége az Ölhafen Helén nevet.

Thomas Mann

(Munkabeszámoló arról, hogy s mint lett Csokonai Lili Tizenhét hattyúk című könyve.) Hogy megosszam zavaromat (l. tárgyias alcím), amely az ilyen „regény regénye” fajtájú írás esetében elfogja az embert és így, mert el akarok, eltekinthessek tőle, föllapoztam rögtön a Dr. Faustus keletkezésé-t.

Megállapítom: a helyzet (a könyvé, az olvasóé, az enyé) gyökeresen más.

Pedig majdnem még imitálni is tudnám a szerkezetet, mert vannak, igaz, kevés és összevissza följegyzéseim a megírás idejéből, kell még hozzá az öreg T. M. nyafogó betegeskedése, ebből a nyafogást kapásból szállítom, illetve éppen nem kapásból, merthogy futballozás közben *súlyos*(!) izomszakadást szenvedtem volt, barátaim a megmondható, hogy milyen leleményesen (és jaj hosszan és magamat ismételve) siratom a játékot meg a játszót. Rinya, így mondják ezt magyarul. Személyes kiválóságunkat nagyvonalú áttétellel tükröző hírek a végét járó háborúról – ennek, logikailag, nyilván a most dúló béke felelne meg, ennek megjelenítésére azonban egy ilyen mégiscsak „másodrendű frissességű” koncepció nem vállalkozhat.

Egy följegyzés följegyzése: Thomas Mannban van valami Thomas Mann-parafrazisszerű. (Heinrichre jobban figyelni.)

Nem akarok bizonyítani semmit, mutatni mégis a véletlen szerepét, vagy még inkább a lényegtelenét, azokat a *kicsi erőket*, melyek egy induló írást terelnek, s melyek számomra is főleg így, utólag láthatók. Ez az én érdekelt-ségem itt. A nagy erőkről meg persze kussolok.

1984 szeptemberében kaptam J.-től, akivel akkor egy értékes magánkönyvtárban bökláztam, s ahelyett, hogy a könyvek hatására a szellemi szférákba emelkedtünk volna, koszosan, érzéki örömmel forgattuk: éppen a könyvet, egy ménkü nagy s ronda füzetet. (Kis magyar ember, ahogy szórakozik a, egy mondatszerkezettel...) A fedele valahogy műanyagos lehetett, így ragacsos, szinte cuppant, puha se, kemény se, vinni túl nehéz, írni meg... írni nem is lehetett bele, kinyitván derült ki: kockás. Azonnal megszerettem. A szép beírást később, már az érzelmek dőlén, fedeztem föl, nem az vett le a lábamról: „Estorás uramnak, nékem igen jó-akaró barátom Uramnak dedicalom eme tabula rasátskát, írja reá gondolkmányait, eszének s pennájának futamattyát ne titkollya el töllünk.”

Még eznap, már nem tudom honnét, a következőket írtam, másoltam a füzetbe:

„szüzességről: a mely tyukmony egyszer megtörik, nincsen olly kováts, ki azt össze-tudná forrasztani” – – – „orno: cifrázom, ékesítem, szépítem, csinósítom, ficserézem, piperézem – hogyan! – illendőképen, kieszen, csudálatosan, méltóságosan, kevélyen, illetlenül, jelesen, felségesen, szépen, gazdagon” – – – „Die Logik ist zwar unerschütterlich, aber einem Menschen, der leben will, kann sie nicht widerstehen. (Kafka: Der Prozess)”

„1984. okt. 9.: Terv: 1. Mányoky Lili: 17 db. »haiku«-novella – Tinódi Lili? Csokonai?” – Ez a legelső nyom. A bejegyzéseim olykor tárgyszerűek, terveket tartalmaznak a századvég szorgalmatos eltöltéséről, olykor lelkesek vagy leverték, szóval indulatosak: mintha közös volna bennük, hogy egy idő után (azaz másnap) már nehezen érthetők. De mikor leirom, értem még, és később is olykor-olykor értek valamit rajta, itt például, hogy mi a „haiku”-novella. Le tudnám rajzolni.

(A haiku 17 szótag, ismerem majd föl 85 nyarán.)

Ugyanezen az oldalon, ettől mintegy függetlenül ez áll: „XVI. (?) század »dokumentum«, szerelmesregény, – levelek?”

Mányoky Lili az édesanyám neve. Gondoltam, így neki ajándékozom ezt a leendő könyvet (is). De úgy rémlik (ó a sunyi állat!), ettől megrettentem, ettől a közvetlenségtől. Minthogy akkoriban Csokonairól akartam egy „életrajzot” írni (végül Csáthról írtam), jutottam el a Csokonai névig. A Csokonai Lillája nem volt az eszemben.

„Cim(?): Az író arcképe kölyökmacska korából, vagy: Esti Kornélia kalandjai”

„Mindenképp Nemes Nagynak ajánlani. Nézni megint a 64 hattyút.” Akkor talán innét származik a hattyú szó.

Október végéig erre a dupla oldalra a következők kerültek föl (lényegében minden, szerkezet, hang, rejtezkedés, csak épp nem volt még aki tudja, hogy ez: minden, lényegében):

„Rilke, 204: Erről a nevedről (mely az emberek közt forog) gondold, hogy most már rossz ez is, és vesd csak le szépen. Végy föl egy másikat, csak Isten szólíthasson az éjszakából. S jól rejsd el mindenki elől.”

„Hangütés: Meghalt a nagybátyám, aki elvette a szüzességemet. Haláláig, tehát múlt szerdáig gyűlöltem; magamtól is odaadtam volna. A temetés – szakszerű leírás, ő-zés.”

„Valaminek a végére (a 17.-nek?): A 17 prímszám. És elmondta, mi a prímszám. Az, amelyik csak önmagával és eggyel osztható. Arról, hogy szeret-e, és ha igen, ha nem, mit csináljak az életemmel, nem beszélt.”

Az év vége és a következő eleje a Bevezetés... sok és kevésbé hatékony munkával járó lassú, nehéz befejezésével telt (l. Otthon.) Fejben kellett egy könyvet kitalálni, egy könyv pofáját, képeket kerestem, fotóztattam, ment az idő.

A tavaszt végigtopogtam, a följegyzések szerint kész formák után kajtatott szerző.

„Április 17: Leveleket anyjához? – Édesanyám, ne aggódj értem, jól vagyok. A férfi, akivel élek, szeret.”

„De hogyan tanulok meg régi-magyarul?” (Nehezen. E. P. megjegyzése.)

„május 3: 17 rész durván egymás mellé ragasztva, kép, idézet, szöveg. – De klaszikus célkitűzések: elérni, hogy *híradás* legyen (egy életről – amely egyszerre laza és éles); elemi tények, egyszerű történet”

Elemi tények, egyszerű történet – rossz elgondolni, mi volna, ha a bonyolultat még akarnám is. Vagy ha férfi volnék a talpamon, akkor ezt *fölvállal-nám?* Férfi a talpán, legény a gáton – de micsoda az íróasztalnál? Itt vagyok.

„május 5: Curriculum vitae?” Mondták, hogy ez giccs. Hogy egy szándékoltan giccses eseménysor van „összeszikkasztva” ezzel az archaikus, létező-nemlétező nyelvvél. – Eszembe nem jutott, hogy ez giccs volna, merthát, szerintem, az épp a földolgozás függvénye. „Amúgy” szinte minden az, diák megöl öregasszonyt, majd hosszasan zajlizik – pimf történetkéek ezek, élni, meghalni . . .

„Hány jelenetből áll a Woyzeck? Hattyúk is annyi?”

„17·4 = 68 oldal

17·5 = 85 Kafka-címekeket adni”

„Újra láttam Buñuel Tristanáját: ahogy a szüz, ártatlan lányból kemény szívű, gyűlölettel feltöltött nő lett – aki ott kopog.”

Júniussal megszapordtak a lelkesítő fölszólítások. Pl.: „Nyár végéig végigdöngetni!” – Ez a végigdöngetni a hosszabb írások legkényesebb pontja, mert azt jelentené, hogy „gyorsan” végigírni valamit, hogy kiderüljön, mi is az, ami van. De nálam az, hogy mi is van, nagyon is szavak függvénye, ami ellentmond a gyorsaságnak. Következésképp semmire se jó megalkuvások születnek, trehányul és lassan írok ilyenkor, rosszul érezve közben magamat, joggal.

„Nem csinállok titkot abból, hogy ez regény. Az, hogy mi a regény, tudja mind két fél: főként titok. Mányoky Lili vagyok, 1963. VI. 16-án születtem.”

„június 7: Én Csokonai Lili löttem ez világra 1965. 9. 17.”

„Mindenek előtt: részletesen leírni CsL életét, azaz azt a *valóságot*, amelyből a Hattyúk lesznek. Ez a szokásosnál eggyel több áttétel. Mit nyerünk cserébe? Egy nőt? (Ha-ha.)” – Olyan ponton álltam – álmódosítások kora –, ahonnét több felé lehetett indulni. Egyre erősödött CsL „valóságossága”, az, hogy mint tölem függetlenre gondoljak. Fölépíteni egy személyt, életrajzzal, élettörténettel, életművel (Pessoa!) – ez vala itt a dilemma. Például elgondoltam, fejben, egy levelezést közöttünk („Kedves EP, nem mutatkozom be, a küldött kéziratból pontosan tudhatja, ki vagyok. Ebben az értelemben megbízható, földhöz ragadt realista. Elég nehezen és nehézkesen élek.”), amit majd iktatnék az „ő” önéletírásához. Így azonban nem tudtam kordában tartani a (leendő) eseményeket (megint: a teljesség és korlátosság!), ez a levélváltás túl messzire ment (volna), oda, ahonnét nincs híradás, nem azért, mert ott oly szörnyőségek vagy gyönyörűségek történnek, hanem mert aki ott van, azt ez, a híradás, nem érdekli. Aki szent vagy boldog, az nem irka-firkál; talán.

Lettt volna egy egyenes út, proszpekt, mely a kiindulópont és a lassan rögzülő keserves és keserű események miatt logikusan vezetett volna az öngyilkossághoz, CsL, élt: 1965–1986. Halála nem lett volna ellenemre, föltételezve pláne egy gazdag hagyatékot (levelek, töredékek, egy nagy-regény(!)) . . . De éreztem itt valami erőszakosságot, az ötlet uralmát, hogy akkor túlon túl ennek a fikciónak rendelődnek alá a dolgok. Hogy elburjándzik. A döntést halogattam, „még végig kellett előbb döngetni”.

Mintha minden könyvem írásakor előjönne ez az aránytalan pillanat, 1974-ben örökkön örökké Fancsikó és Pinta történeteket akartam írni, azután, hogy mi volna, ha folyamatosan aktualizálnám a Termelési-regényt, majd pedig, hogy talán nem kéne lezárni a Bevezetés . . . amúgy is nyitott tükörrendszerét. Most meg ez a hagyaték. A nagyravágás megható pillanatai ezek. (Szakmailag pedig hihetetlenül naivak. Ó, a szakember.)

„apa, anya, férfi, gyerek, gyerek el, baleset, férfi el, üres az ég, csak az Isten lakja” „se előre nem bírok nézni, se hátra” „WS: A teljesség felé 102 rész, 6·17 = 102! → ???” „Takarításról Jutkát kérdezni. (Nádas?)” „A haiku 17 szótag!” „Archaikus passzusok, nagyobb betűkből?” „20 éves. Ez mit jelent? Vad tömbök! Reflexek!! – Férfiak? Férfitörténetek? Decameron?”

„Féltékenységtöredék. – Féltékenyek voltak egymásra. Mindig annak hittem, akivel utoljára beszéltem. Ennek szemében amannak legrosszabb verzióját láttam, és viszont. Mindkettőnek igaza volt . . . Itt három vesztes van: én meg ez a két férfi.” A címhattyú később lett, előbb címtörténet, majd címtöredék.

„B-val hosszas, jó beszélgetés egy iszonyúan siralmas, lepusztult, sör- és hányásszagú, többszörösen kelet-európai kocsmá salétromos falánál: miről? – a fényről természetesen. Braziliáról – az érzéki lét, mely szemben állna az európaival (okosság, hatalmi viszonyok, ameddig a szem ellát).”

„Zazie, Lolita, Árvácska, Nem vagyok én apáca”, „Tönkre tenni! Erdélyi Szótörténeti Tár! »ragyavert ember«, „Smink-ről G-t. Görszékrol Sanyiékat, de tapintatosan!” „CsL lapszéli jegyzetei külön? – Filológiai apparátust? Kvázi szöveggondozás, mintha valódi régi szöveg volna?”

„Szerepjátszás, függelék, filológia, ál-kritikai kiadás, szerkesztői megjegyzések: hol marad itt az egyszerű történet?!”

„Legyen végre látható!”

„Szenvedély + higgadt leírás + szürrealizmus: Hajnóczy húga. – Kinek nem húga ez már?!” „CsL: az esztétikai létezés.” „A 17.-t kopogó, maiban tartani?”

Vagy-vagy. „EP: Dehát én nem vagyok.

CsL: Vagyok! vagyok! vagyok!” (Ezt pirossal aláhúztam. 85 nyarán volt épp egy kósza, piros filcem.)

Könnyebbséggként adódott, hogy nem kellett ügyelnem arra, férfi ir nőként, nem arra gondolok, hogy áthágtam volna (osztályom után?) nemem korlátait, hanem hogy erre, a fikció természetének megfelelően, nem kellett reflektálnom. (Ami az áthágást illeti, ki így, ki úgy vélekedett. Hogy ti. illyent csak férfi írhat, „ahogy azt Móricka elképzeli”, illetve hogy a továbbiakban

akkor nőíróként tartanak számon. Egy szép hasonlatot is hallottam: mint egy dél-amerikai duó, ahol a felső szólamot énekli a férfi, az alsót a nő.)

„Vagy mégis így: EP: CsL: 17 Rövid előszó, hogy hogy jutott a kézirat hozzám, és egy utószó (kontra!): hosszabban, nyugodtan, mesélve: egy rémületes találkozás és a lány halála. – Nem!!!”

Szeptemberre úgymond rendelkezésemre állt egy semmilyen tekintetben sem megfelelő anyag, strukturálatlan és lanya, egy tulajdonságát kivéve: hogy volt. Én már tehát tudtam, miről van szó, „most már csak bele kell gebedni”, ahogy mondani szokás, és remélni, hogy nem csak az lesz benne, amit belé tettünk.

Csáth kifejezésével, némi „karriermunka” után (Die Hilfsverben des Herzens, Residenz Verlag, Frankfurter Könyvvásár), október 21-én kezdtem el az átírást, 35 oldallal lettem kész, amikor mintegy 3 hónapra föl kellett függesztenem ezt egy másik munka kedvéért, amivel nem számoltam, pedig kellett volna, a mértékével nem voltam tisztában, pedig kellett volna.

Közben: „okt. 26, negyed egy: Rajk telefonja Bódy haláláról. Lecsapom. – Magyar európai szerettem volna lenni.”

A kitömött fattyú. – November: és csak jöttek, csak jöttek, mint a fekete dobosok, a fuvarosok, a fehér hattyúk, „szüntelen valón, elképesztő mázsákban, hullt, hullt” – a nyomdai levonat, a Bevezetése. És megkezdődött egy elképesztő robot, amin, itt, így, az utolsó pillanatban, és ezt egyszerűen *méltánytalannak* találtam, gallyra mehetett, megint egyszer, 7 év munkája. Mert hát hiába eszeltem én ki tőlem telhetően szépen és pontosan mindent – a fejemben: de most itt a valóság, a könyv, illetve éppenhogy nincs itt, a tűkőr van itt, ennyiszere-ennyi, a papírminőség van itt, ezt bírja a nyomda, azt hajlandó, ennyi a határidő, annyi a pénz, és így tovább, korlát korlát hátán. Objektive, azt hiszem, semmi esélyünk nem volt.

De a körülmények meg a szocialista nagyvállalatok, az álnokok, nem számoltak egy valakivel . . . nem, most kivételesen nem rólam volna szó, *Vámos Ildikóval* nem számoltak, a kötet műszaki szerkesztőjével, aki megszállottként, napi 10–12 órákban tette, nem a dolgát, annál sokkal többet, vitte a levonatkazlakat haza, én meg ültem vele a konyhában, néztem, ahogy vágdos és ragasztgat (tördel), és hoztam életbevágó döntéseket percek alatt („kimarad”, „vágja felibe”, „hozok mást”, „nincs”, „van”), annyit, mint életemben soha, mintha bizony egy felnőtt férfi volnék, amilyen a regényekben van.

Még így is többször látszott kecses építményünk összeomlani, szerencsénk is volt. Például az, hogy a kilátástalanság szakszerű belátása sosem egyszerre tört ránk.

Mert teszem azt mikor már negyednapja ragasztgattunk éjjel kettőig, és semmilyen szövegemnek semmilyen értelme se volt – tökéletes vizuális irodalommal lettem –, csak sortáv és pagina, és éjszaka nyomdai szakkifejezésekkel álmodtam már buján, s a pohár Calvadoszt cicero-ra mértem („Tőccsön, fiam, 3 cicerót abból az almapárlatból.”), ha ekkor egyszerre kiderült, hogy egy fattyúsort miatt, ami nem tudom már, micsoda, csak azt, hogy magára adó tipográfus nem tűrheti, hogy tehát visszamenőleg három *kész* oldalt le kell szaggatni(!), és „egy-sorokat alávágni”, akkor én már mindenre hajlandó lettem volna, lelkem üdvét egy kitömött fattyúért, teljes közönnyel húztam volna ki mondatokat A szív segédigéiből vagy töltöttem volna föl tipográfiai szem-

pontok szerint Népszabadság-törmelékkel a Fuharosokat – nos, ilyenkor é csöndesen dolgozott tovább, áruló utasításaimat egyszerűen elszabotálta, „nem mintha valaki is észre venné, de legalább a saját hülyeségeihez ragaszkodjon”. „Mi van? – csúfolódott, ha rászorultam – oldalak telnek-múlnak, és sehol egy marginália, minden érthető, még egy nyamvadt lábjegyzet se? Ha nem vigyáz, még rendes író lesz magából!”

Vagy leggyöngébb pontomon támadva, mesélni kezdett egy olasz étteremről, hogy a testvérevel járt egyszer Imolában, és hogy az a tőkély maga, az az étterem. No, no, mondtam fölényesen, mint akinek ebben az ügyben nem tudnak újat mondani.

De mikor elmondta a menüt, pontosabban, amikor kiderült, hogy a közbülső két fogás közt citrom-sörbetet adtak föl, akkor már világossá vált, hogy ez egy valóban fain kocsmá lehet. Attól kezdve Imola egyre növekedett, s lett számomra a fény e kilátástalan éjszakákban, hogy majd ha „véget ér e kín”, akkor én oda elmegyek a babámmal, konkrétan a feleségemmel, és ott fogom „leenni ezt a könyvet”, az ünnep ígérete lett, s a reményé, hogy készen leszünk, és jól.

Viszont ha ő tört le, mondjuk egy elkészült 12,5 cic-es marginália sor üldözése közben hirtelen az ölébe engedte a kezét, hosszú ideig nem szólt, és azután csak annyit: „nem”, ti. nem, Péter, ez nem fog menni, ebből soha nem lesz könyv, nem, nem, nem, akkor én láttam – lévén vak – áttekinthetőnek az előttünk álló föladatokat, „ugyan, angyalom, a nehezén túl vagyunk, van még ez az 500 vagy 600 oldal formalitás. Meg a sikerélmény.” „Ha csak úgy nem”, és révülten, a munka szipósai, a ragasztó után nyúltunk.

Március 7-én vettem föl az elejtett hattyú-tetemet. Közben fontos dolgok történtek. Megtudtam – utánajártam –, hogy az imolai San Domenico Olaszország, mit Olaszország! Itália egyik legjobb étterme. Gian-Luigi Morininek sikerült 18 pontot kapnia a természetesen frankomán és szigorú Gault-Millau éttermi-kalauztól. A konyhában Valentino mester szavatolja a világ tökéletességét (francia iskoláiból elegendő ha kettőt említünk: Troisgros és Verge), egy Új Konyhára alapozódó természetes olaszkonyha – ami, bizony, kevés helyen hiteles.

Ezt nevezem én biztató jelnek, egy ilyen éttermet, és hogy így rátaláltunk, én meg a műszaki szerkesztő.

Mielőtt elmentünk volna valóban Imolába – ahol beszámoltam Morini úrnak az elmúlt évről, éttermének a magyar irodalomban betöltött szerepéről, ő meg: térült-fordult –, tehát mielőtt még eljutottam volna jelentős sörbetemig, május 2-án készen lettem a Hattyúk második leírásával.

A június ödöngve elszállt (foci-VB, Mexico).

Ügy éreztem, nincs már sok dolgom. A szerkezet tiszta, ahol nem, az javítható, majd még kicsit beleolvasok Pázmányba és környékére (P±E), inkább csak a biztonság kedvéért.

A megjelenés, a külsők, formáit akartam rögzíteni. Ez nem volt egyszerű, mert semmit nem lehetett előre tudni, vagy legalábbis én nem tudtam semmit.

(Gyorsan közbevetem, hogy itt nem arra a kérdésre igyekszem válaszolni, hogy mi értelme van, volt ennek. Mert ez ugyanaz a kérdés, mi értelme van regényt írni, s akinek ez épp valóságos kérdés, az épp nem is tud rá válaszol-

ni. Erre a kérdésre akkor lehet reményteli választ adni, ha csak úgy fecserésznünk, jókedvünkben.)

Elvileg, egy ideig, itt is csak az történt, mint máskor: kerestem azt a nézőpontot, ahonnan a legszabadabban írható le választott tárgyam. A szabadság szóra ebben az országban, mintha gyomron vágnának, görcsösen a politika korlátai jutnak az eszünkbe, nagyon helyesen. (Sok diadalt itt nem könyvelhetünk el. Fontos dolognak tartom azonban a kudarcok bevallását, azt, hogy az ilyen esetben ez a pont, ahol állunk, ahonnan nézünk, tartalmazza ezt a csődöt, önnön csődjét. Hogy ne állíthassuk magunkról, hogy rendesen, azaz *teljesen* beszélünk, amikor a korlátozottan lehetségest mondjuk csak. Ez olykor ugyan nem kevés, mégis, legalább magunkat nem kéne hülyíteni.)

Egy regény útjában a politikai korlát azonban csak egy az ezer és ezer közt, van a tehetség korlátja, a személyisége, a nyelv, a kézművessége, ezer, ezer.

Itt is megvolt ez a toporgás, míg lassan „kiadta magát”: most akkor így, ez a nyelv, ez a nézés, ez adja nekem a legtöbb teret. Igen, de mikor itt készen lettem, és ott állt: CsL: 17, akkor, alig képesen szólva, nem volt hová írnom a nevem. Érdektelenné és lehetetlenné vált. Nem tartozott oda. Vagy én, vagy ő.

Pessoa és Ajar széke közt kushadtam, pad alatt. Mert az sem volt igaz, hogy találtam volna magamban egy „másik személyt”, akit jól el lehetne különíteni az „eddigitől”, de az sem volt igaz, hogy ez csakis rejtezkedés volna, bújócska.

Legelsőbbben azonban egy áldozat kellett, hogy egyáltalán fönnáll-e a gyakorlatban a *lehetőség*. Egzisztencia-bizonyíték, hogy legyen egy valaki a világon, aki elhiszi, hogy Csokonai Lili: létezik.

Az esélyem abban állt, hogy a „dolog” nem válik földadvánnyá. Mert mint földadvány, találjuk ki, melyik szemüveges, hosszú hajú magyar írta – könnyű. Én nem is tettem a szövegben ez ellen, mert részint nehezebb volt a dolgom, mással voltam elfoglalva, részint nem is érdekelt, közben. Amikor az első *ki ez a nő?*-kérdés elhangzott az ÉS-megjelenés után, akkor már napjaim meg voltak számlálva.

De hát, gondoltam, miért is merülne föl kétség a személy valóságára felől?

Magasra tettem a mércét, B.-t szemeltem ki, és elkezdtem *valószerűsíteni*. Július 15-én földadtam a címemre egy borítékot, hogy legyen egy pecsétetes borítékom, aztán legépeltem 10 oldal amolyan mustrát, és írtam EP-hez egy levelet, elég frech-et, „nem azért küldöm ezt önnek, hogy mondaná meg jó-e vagy sem, hanem hogy, ha ön is így látja, segítsen megjelenni, mert én nem ismerek senkit”.

Hogy B. gyanakvását elaltassam (tereljem), beletettem egy róla szóló rövid passzust is, magamról tudom, hogy 20 éves nők célozgatásai milyen kuszaságot teremtenek. Arról írt CsL a levélben, hogy Flaubert miatt el kellett olvasnia B. könyvét, amely „elégé fantasztikus” volt (akinek ennyi sunyiság nem elég, azt érje gáncs és olvassa tovább), és hogy ő, CsL, B.-t csak úgy tudja maga elé képzelni, „mint B. Bálintot – bajusszal! szablyával!”, és hogy ott olvasott rólam, és ezért nézte meg a könyveim, mert amúgy „eszébe se jutott volna”, ez az oka, hogy nekem küldte a kéziratát.

Most ütött vissza a musterkindség, hogy még soha nem hamisítottam.

nem voltam rászorulva, aláírást, sokáig próbálgattam, rászorulva. Megjött a boríték is, beállítottam hát a relikviákkal B.-hoz, nézd, mit kaptam!, igyekeztem inkább szótlanul feldúlnak mutatkozni, és kerülni a szavakat, a minősítést főleg – a jóízlés egy morzsája még megmaradt bennem.

Sose jó nézni valakit, aki épp „vonatkozót” olvas, most különösen félve vártam a hatást. B. látható örömmel tette le az írást. Hogy akkor találtunk valakit, hogy többen vagyunk eztán, talán. Ekkor – el! morzsa el! –, szó nélkül, magamra mutattam vigyorogva. Hosszan kitartottam a mozdulatot, hogy meg lehessen érteni, én, én, én, csak én. – Ezt a visszamutatást aztán még 3-szor játszottam el, egy ripacs följegyzéseiből, a legjobb pillanatok közé tartozik, én még ekkora össze-visszaságot arcokon nem láttam, az öröm, a csalódás, a zavar, a megértés, a félreértés, az ellenkezés és helyeslés, az elismerés és elutasítás: egyben. – Evvel megvolnánk.

Megint egyszer kiderült, hogy nincsenek csak-technikai problémák, hogy minden, ami megoldandó, az lényeges, nem közügyesség kérdése semmi se. Gondolhattam volna, hogy Pázmányba nem lehet *csak úgy* belenézgetni, „a biztonság kedvéért” különösen nem.

Megmakacsolta magát, gondolom, a nyelv. Egy nem-létező nyelv sok gonddal jár. Ismét a szokásos dilemma: a *meddig*, mikor lesz teljes, mikor bővül csak valami már, és nem gazdagszik? Hány szót tanuljak még, mikor mondhatom: tudom, megtanultam, amikor az sincs definiálva, hogy *mit* tudni... Ó, tartalom és forma egysége, légy átkozott hetediziglen.

Július: szókeresés. (Párbeszéd ebből az időből: Hová siet? Megyek haza archaizálni. – Tényleg: mintha kapálni.) Sokáig bíztam a 3. leírás elkerülhetőségében. Augusztus 12-én fogtam ehhez hozzá, folyamatosan félreismerve a nehézségeket: hetekig minden nap okszerűen tudtam, hogy legföljebb 3–4 nap munka van még hátra.

Sok egyforma följegyzés szól erről az időről, nem közlöm híven őket, láthatóan nagy erővel sajnáltatott szegény, dolgos szerző, aki újra meg újra úgy érezte, teljesítőképessége határán van („és például ha most még rá is nézne valaki, sírva fakadna”).

Szeptember 14-én – az őszi verőn? –, délután ötkor írtam le az utolsó szavakat: Soli Deo Gloria: in summa: Se előre nem bírok nézni, se hátra. (*üres hely hagyva*)

Majd egy foszladozó Arany-kötettel az ölemben, kiültem a napfénytől tele kertbe, és vélhetően rosszacska, korai Arany-zsengéket olvastam, amelyek nagyon tetszettek. Néztem kicsit a kertet is, a körtefát meg a fűvet, mint ha közöm volna a természethez. Fáradt voltam, akár egy igásló.

Ott üldögélve vártam volna, hogy történék még velem valami más is – konkrétan: legyek boldog egy pillanatra, legyek kevély és önhitt, szóval egy kis eufóriát akartam inkasszálni (mint kintlévőséget) – de mert erre hiába vártam, beértem az elgyötörtség jó, tompa érzésével.

De hátra volt még a fekete leves. Hétfőre virradó éjjel arra riadtam – hirdeten jó alvó vagyok –, hogy tökéletesen elhibázott, amit csináltam, hogy egy szem jó sincs benne. Ezt azonnal ellenőrizni kellett, a füzeteimhez oson-tam, lapozgatni kezdtem benne, és tényleg, semmi, de semmi jót nem találtam, ott hajnali négyig. Aztán az ágyban feküdtem mozdulatlanul soká a plafont nézve, és akkor talán a mennyezetre verődő árnyékok kicsi mozgásában, vízió-szerűen, megláttam minden rosszat magamban, ellenségeimnek, rosszakaróim-

nak, vagy nagyvonalúbban, az engemet semmire se becsülőknek adva megfontoltan és mindenben igazat.

A reggelt hessegetéssel kezdtem, rövid ideig remélve, hogy csak álmodtam (még úgyis elegendő büntetésnek éreztem), de az íróasztalra vetett oldalpillantás mutatta az éjjeli garázdálkodás nyomait.

Föl se öltözve, se mosakodva, azonnal nekiláttam, olvasni kezdtem, én, Csokonai Lili, löttem, és így tovább, körülbelül öt oldalanként javítottam egy-egy szót, kihúztam, beírtam, közben folyamatosan, keveset, de mégis könnyebbülve, néha kitámolyogva a konyhába „törni valamit”, emberi szóra nem válaszolva, vissza, késő estélig, hogy a végén mégiscsak legyen valami elégedettség bennem, bizony a kőművesé, hogy akkor ez mégiscsak meg van csinálva, akinek meg nem tetszik, az írjon jobbat! (E pökhendiségtől természetesen elhatárolom magamat.)

Akkor hát volna egy kéziratunk, melyre más név íratott, nem a miénk.

Erről eszembe jut Jeopardy – írja Babits –, Cecil M. Jeopardy, a mély és különös ausztráliai író, aki Karinty lakásán született meg hajdan, egy fiatal, vitákkal izzó téli estén. Ha jól emlékszem, „hármán valának együtt”, Karinty, Kosztolányi és én. Mi adtunk életet a nagy Jeopardynak. Ez már őszintén teremtés volt: három író teremtett egy negyediket, aki mind a háromtól különbözött volna; új alak, új név a literatúrában. Micsoda ösztön viheti az író, hogy kilépjen önmagából, és megpróbálja más íróvá lenni? Talán saját elvelt lehetőségeit akarja kiélni így: hiszen mindannyian többek vagyunk, s minden íróban sok más író él azon az egyen kívül, akit az élet és körülmények kialakulni engedtek. Talán az egész kritikai irodalmat ilyenféle ösztön hozta létre: megmosakodni, mássá lenni, azaz beleélni magunkat más írók lelkébe, megismerni titkaikat, utánzás, paródia egyazon lelki szükséglet szüleménye; s a *pastiche* egyidős az irodalommal. Talán ez szülte már az Öszövétség apokrif könyveit is.

De mindez még nem elégíti ki mindig az író telhetetlenségét. Nem elég neki újraélni magában oly írók lelkét és titkait, akik már előtte éltek és írtak e földön. Olykor egészen újat szeretne próbálni: kit nem izgatott már a gondolat, hosszú írói működés után, álnév alatt újrakezdeni, ismeretlenül s egészen más stílusban új műformákkal és bukfencekkel, amiket saját nevében már önnönmúltja sem engedne meg neki? Vagy kimenni külföldre és angol író lenni: aki csak úgy viszonylana a szegény magyarhoz, mint pille a hernyóhoz?

De ennél kevesebb is: gunyoros tréfa, áprilisjáratás, hadjárat az irodalmi sznobok ellen. Elgondolni, hogy pók, ülök a szobámban, és lesem egy „idegen” könyv kalandos sorsát, ez felettébb regényesnek(!) tetszett, kényelmesnek, szerénynek és hiúnak egyszerre. Jónak.

Elgondolni például a káröröm köreit, azaz hogy mondjuk egy ideológiaiag elszánt férfiú fölfedezné ebben a törékeny lánykában a . . . hirtelen nem is tudom, mi szokott hiányozni nekik, szóval, hogy lehetne Lili az irodalompolitika favoritja, de csak úgy *en passant*, nahát ezt persze nagyon élveztem volna ezen legszebb örömben bőven turkálva.

Fájdalom, ebből nem lett semmi. Akkor már inkább az ellenkezőjéből. Van, aki mindezt egészen másképp látja, és bosszankodva jegyezte meg, hogy mi szükség volt egy ilyen „három hétig tartó ócska misztifikációra”, mely még a könyvet vagy annak értékeit is elfödte.

Ez az ingerültség bennem is ingerültséget kelt. Mért fődne ez bármit is

el? Már azt sem értem, mért bosszantó. Vagy jó, ezt értem. Végül is ez lóvátevés is, ha még ezt valaki nivótlannak ítéli, ez már elég a bosszankodáshoz. *Dehát akkor tekintsen el tőle!!!*

Na igen. Mert ehhez az kell, hogy a *könyv* erre elegendő indok legyen. A bosszankodónak tehát kevés a *könyv*. Itt van akkor az én ingerültségem *ku*tyája elásva. Mert – mulatságos ezt látni – én ugyan úton-útfélen mondogatom a szeretetteljes kritizálás fontosságát, hogy a többé-kevésbé egyféle alapról indulók legyenek így szigorúak egymáshoz, hogy mennyire nem tesz jót az irodalomnak, ha – noha oka van erre – csak nyájként melegedve összebújik, mégis, ha én vagyok a kritika tárgya, ha olyan valakinek vannak „most” fenntartásai, aki „amúgy” böcsül, rögtön finoman fölhúzom az orrom.

Illetve, ez az igazság, egyszerűen nem értem, hogy egyáltalán hogyan is lehetséges ez. Tehát konkrétan: hogy aki jönak tartja pl. A szív segédigéit, az *miképpen* tud kifogást találni itt. De tud. Úgy van ez, ahogy sejtettük: miként a hódítás terepe, akként a csalódáskeltésé is: kimeríthetetlen; minden *könyvem*hez tudok így példát, embert mondani, a váratlan győzelemre és a váratlan kudarcra.

Noha tudom, tudni vélem, hogy vet föl kérdéseket ez a *könyv* – mondjuk, hogy mit jelent az álnév, ha tulajdonképpen valódi nevünk is ál? azaz „hány teteme vagyon” egy szerzőnek? mit jelent itt ez a nyelv és a nyelvhez való „erős” viszony? nem következik-e az efféle zárt és „bravúros” (jellegét, nem értékét tekintve) konstrukciókból valami más is, olyan, amit maga a szöveg nem akart? –, olyan kérdések, melyeket talán minden *könyvem* esetében föl lehet tenni (és nekem biztos föl is kell, merthogy minden kérdést föl kell tennem), de most azt gondoltam – hübrisz, hübrisz –, hogy ezt majd később! holnap! előbb tessék örülni! Mért nem lehet valamit *rendesen* fogadni?! Mit nyafognak ezek már megint?! Hát mit akarnak még?! Így dühöngött invenciózusan a humanista elbeszélő, amiből nemcsak az önértékelés hiányának diadalát olvashatjuk ki, hanem, Hölgyeim és Uraim, azt is, hogy a művész mily érzékeny és otromba szerkezet, valamint hogy ő is ember, *valahol*. Ez meg kompenzálás.

A háttér csalitjában álló kivagyiság, ám ismeretlen szerző, – ennek a váagnak ellentmondott az a nagy türelmetlenség, amely nem is volt, hanem dúlt bennem, türelmetlenség, hogy mások is lássák, magyarul, hogy jelenjék meg. Illetve ennél még több: hogy legyen túl rajta, azaz kasszírozhatnám be végre, nem az örömet, nem a diadalt, hanem: a nyugalmat. (Klasszikus hülyeség, mondhatom. De mindig újra reméli az ember.)

Mindezt már lehetne következetlenségnek is nevezni, mert ebből következően az, hogy úgymond az utcáról jöve, ismeretlen kezdőként adjam be a kéziratot, s várjam, mennyit kereng a *könyvkiadás* útvesztőiben (sokat kereng), ez mint kultúrkritika vagy állapotkritika, nem tudott érdekelni. Túl sokat és túl sok veritékkel dolgoztam, hogy időt ajándékozhattam volna e botrányos hatásfokú kultúrsiló mammonjának vagy mijének. Úgyis *minden* oda van ajándékozva, nem lehetvén más (semmi sincs meg, szólhatna egy Ottlik parafrázis), mindent igen, de többet már igazán nem.

Ezért jó Magvetőm, lektor, irodalmi vezető, igazgató, beavattatott. (Sok érdekes részproblémát kellett megoldani. Például nem látszott ajánlatosnak szerződést kötni – a szivárgás miatt, aztán az sem volt biztos, hogy egy ilyen senki, elsőkötetes nimand, csak azért, mert legalábbis érdekes *könyvet* írt, és a *könyvhét* a kortárs magyar irodalom ünnepe, rákerül-e a *könyvheti* listára.

A példányszám meg mért lenne magas? – Innét is látszik, ha látni akarjuk, évek során mennyi kiváltság ragadt ránk. Kiváltság, amely valójában elemi jog volna.)

Október-novemberben még történt valami, ami alapvetően meghatározta a könyv leendő és akkor még homályba burkolódzó sorsát.

Részint ez a homály, részint az említett türelmetlenség, részint pedig a bizonytalanság – mert ismét nagyon nem láttam, mibe bonyolodom bele, és rosszindulatú kérdésekkel bombáztam magam, már megint minek ez, és így tovább, egy szó mint száz: elment a kedvem, márpedig egy *ilyen*-hez kedv kell, nem okvetlenül jókedv vagy vidámság, de kedv, az kell, és ez a mostani irodalmi közeg nem egészen erre való, nincsen benne semmi, de tényleg semmi, ami segítő volna, egy szikrányi sincs, fikarcnyi sincs, legjobb esetben békében hagy, egyedül; deprimáló és maszatos, ahol komolynak és rosszkedvűen harciasnak illik lenni, illetve nem is így, nem is az *illés*, inkább a lehet, az, hogy nem is nagyon lehet mást csinálni, és ez a kiszolgáltatottság az, ami azután nagy erővel kérdőjelezi meg az ember egész tevékenységét, kinek, minek is ez? miért irunk regényeket? mert tudunk?, meg az a gyanúm, meg is ijedtem egy kicsit, mert errefelé annyira – oly hevesen – nem tudják (és természetesen ezt még le is tagadják), mi a játék, azt hiszik, hülyéskedés (hinni, fiacskám, a templomban kell, játszani meg a p . . csöddel a porban), azt hiszik, jó dili (Lili!), azt hiszik, vicc, azt hiszik, korlátozás, azt hiszik, infantilis, azt hiszik, gyerekes, azt hiszik, a játék nem tudja, hogy van nem-játék is (mennyivel kevésbé van ez fordítva!); a játékban semmi „csak” nincs, mert meghatározható, mert minden pillanatban újradefiniálja magát . . .

Szóval egy töről, a félelem tövéről fakadt homály, türelmetlenség és bizonytalanság vitt föl egy fátyolos estén B.-hez, ez most egy egészen másik B., akit még W.S.-éktől ismerek, lassan 15 éve, s akinek közben föl-le vitte az Isten a dolgát, s lévén az ÉS főszerkesztője, módjában állt segítenie. Mert látni akartam, hogy mi fog történni. Azonnal!

Betoppánván itt is eljátszottam a már szokásosnak nevezhető játékot az ismeretlen lánytól kapott kézirattal, aztán a magamra visszakanyarodó mutató ujj, a leleplezés, látva megint, hogy ez így egyszerre: sok. Sok, nem sok, a nagy darab ember homlokára irányoztam jó öreg 38-as Smith and Wessonomat, s így erőszakkal rávettem: mindenre. Még az általam írt bemutató szöveget is hajlandó volt a magáénak elismerni (igaz, ígéretemet bírja, hogy fölveheti az Összes Műveibe). Szerencséd, szóltam szigorúan, hogy öreganyádnak, *jelesül* Csokonai Lilinek szólítottál.

Őt is, akárcsak drága Kiadómat, erőnek erejével rávettem, tudván mily nehezükre esik, lennének szívesek hazudni, akár a vízfolyás. De még a szemük se csillogjon hamiskásan! Legyenek természetesek, mintha mindig ezt csinálnák. Segítségül megemlítettem, hogy leghatékonyabbnak a föladat pápistabolshevik ölelkező felfogása tűnik, amit megérteni látszottak.

Mondhatnám nagyszájúan (a pörös száj!): egy ideig stílben tartottam a két intézményt.

November 21-én mutatta be az ÉS új fölfedezettjét. A bemutató írás a maga nemében gyöngyszem, érdemes rövid figyelmünkre. A címe megegyezett az Alföld 1974/6. számában lévő Bata-szöveg címével, amelyik szintén egy pá-

lyakezdőt bocsátott útjára. De ez csak mellesleg, kicsi motiv, kit érdekelne rajtunk kívül . . .

A bemutató szerzője, nagyon hitelesen, érezhetően még szinte az olvasás sokkja, a fölfedezés izgalma alatt írta dolgozatocskáját, inkább ötlö-hatol, Wahrheit és Dichtung soha nem látott összehajlásáról beszél (szentigaz!), fölfedezettjét Nemes Nagy, Galgóczi (e helyt kérem a kolleginák nagyvonalú elnézését) és persze Psyche húgának mondja, ekképp artisztikusnak, plebejusnak és szabadnak – ami így együtt tán sok a jóból.

És hiába, olvashatjuk tovább az irodalmi hetilapban, foglya a nyelvnek (mint minden igaz író), itt nem látjuk azt a sok áttételt és stilizáltságot, amit manapság még a legjobbaknál is. Ezt a kétségtelen oldalvágást, mely az ún. új magyar prózát veszi célba, egyértelmű Bata-kritikaként érthetjük, lám, mire képes ez az ember, valamint egy mély (azaz nem triviális) szerénység kifejeződésének, gondoljunk a „még a legjobbaknál is” megfogalmazás férfias mértéktartására.

És aztán a valóban szép zárósortok, egy öregedő szerkesztő torokszorító vallomása (már-már szembenézése: önmagával): Egy lány a 80-as évek közepéből elkezdte mondani az életét. Az életünket. Reménykedjünk. (Egyébként ezt most, mostanság komolyan gondolom: hogy az életrajz: az önmagában reménykeltő.)

Elszabadult a pokol. Ki ez?, ki ez a nő?, csivítették minden irodalmi bokorból, és bukásom idő kérdése lett csupán; hiába állt B. és a Magvető igaz hősiességgel a vártán, hessegetve Rádiót, magánszemélyt, Nőtanácsot, Fialok Fórumát, olyan fokú érdeklődés keletkezett, mely nem nyerhetett kielégülést, és ennek nyomán pedig, hálószoabitok, a gyanakvás, mely sehol nem lelt nyugvást, se beigazolódással, se cáfolással.

Mégis ekkoriban volt az a rövid, fényes időszak, amikor az említettem csalit a klasszikus formában üzemelt.

Egyszer egy baráti társaságban leribancozták a lányt, ez rosszul esett, hogy ti. a Bata szeretője, az ezért nyomja. Pardon. Nem, ez nem igaz, nem is létezik, Bata írja Weöressel együtt. Aztán érdeklődéssel vártam, mikor ér össze a Kiadó pletyka-verziója, hogy nincs lába, és az ÉS-é, hogy van, és kettő.

Ekortájt esett meg velünk az Írószövetségi Közgyűlés is, álmomba ne jöjjön elő. Ott a szünetekben többször is átélhettem az elvarázsolt béka derűjét és szabadságát – konkrétan a hallgatózás formájában. Egy alkalommal M. váratlanul azt kérdezte, nem te írtad?, de még mielőtt megneszülhettem volna, nagyot nevetett a tréfáján.

A legszebb talán B. – egy harmadik – bácsival való eset, akit én nagyon szeretek és tisztetek, az a fajta olvasó és kritikus, aki már nincs, kihalt, irodalmi úriember, fahman és élvhajhász. (Megjegyzem, a fia ún. modern költő, és én egy ideig nem tudtam, hogy ez kettő, apa és fia, tehát az úgy nagyon is rendben volna, finom, kicsit konzervatív esszék Krúdyról és *ugyanakkor* vaduló szövegek; láttam, hogy ez: egy. De csak: egy család.) Izgatottan elkapott a folyosón, hát mit szólsz ehhez, drágaságom . . . Mit szólnék, Laci bácsi, mindig ezt csinálják . . . rögtön legyintve közbeszól, ugyan, ez?!, én arról a kis nőről beszélek. Melyikről?, kérdeztem, pirulás nélkül. Mire az öreg fantasztikus áriába kezdett, ami oda futott ki, hogy neki az a véleménye, ez a lányka *legalább* úgy tud magyarul, mint én. Rettenetesen boldog voltam. Ki-

jelenthettem, hogy őt nyilván megtéveszti e kezdőcske női mivolta, elfogultta teszi, amit ugyan megértek, de szakszerűségét képtelenem kell. Hogy várjam csak ki a végét, ő mindenesetre a fiatalságot fogja támogatni, amit én hevesen helyesletem.

De aztán véget ért a szünet, s mi újra ott ültünk összterelve, felelős, tárca nélküli magyar írók, minek, meg nem tudnám mondani.

A hiú ábránd, hogy rejtve maradhatok, a tavaszig kitartott. A könyvhétet megelőző gépies érdeklődés azonban ismét ráirányította a figyelmet a Magvető kínálatának e homályos pontjára. Ehhez jött még, hogy a könyv előbb készen lett, tehát szakmabeli vagy akinek van „beetett” könyvesboltosa, az még a könyvhét előtt hozzájuthatott.

Ismét föllángolt a találgatási kedv, s a kör szűkült – a nyakam körül. Ekkor, már nem is számolom, hanyadszor, megint egyszer „elúrhodott rajtam a kétség”, attól tartva, hogy kisdéd játékaimra *azonnal* fény derül, hogy *kiderül*, még mielőtt a könyv létezne, és akkor mindez tényleg csak kiadói belügy maradt volna, néhány kultúrhírlapíró bosszantása 87 tavaszán.

Csakhat akkor észrevettem – amit tudnom kellett volna kelet-európai rutinból –, hogy mit jelent a „kiderül”. Hogy az kevés, hogy úgymond mindenki tudja. Az semmi. Mert nyilvánosság híján ez nem tud összegezödni, nem tudják egymást támogatni. Ha senki, ki szólhatna, nem szól, a kiadó se, én se erősítem meg a föltételezéseket (cáfolni is csak olyan furcsán), akkor ez a töredék kétely kezd el élni, ez a már-már figyelmen kívül hagyható egy százalék fog számítani, ez kezd növekedni.

Többször leolvashattam arcokról a bizonytalanság e váratlan térhódítását – miután a biztosnak hitt beismerés helyett, most már nyugodtan, előadtam valamely álnok verziómat („Igen, én írtam. Ezt is, meg az Ebéd a kastélybant is.” „Hát most erre mit mondjak, *édes öregem?! Mit gondolsz, a Fancsikó és Pintát ki írta?!*” „Nézze. Ha nem én írtam, azt mondom, nem én írtam; ha én írtam, azt kell mondanom, nem én írtam; ha most azt mondom, nem én írtam, akkor csalódott és sértődött, látom.”), és mint az árnyék települt az arcokra a tanácstalanság, a talán.

Volt persze – mindig van! –, akit nem lehetett átverni, rutinos magyart.

A könyvhét idejére eltűntem; de úgy láttam, látom, hogy megtörtént, amit akartam, működött a bizonytalanság, nem maradt az én ilyen-amolyan ötlettem, hanem testet öltött ez a kétértelműség, a „billegő létezés”, hogy akkor tehát lett a könyvnek története, ami persze csak akkor érdekes, ha van: a könyv.

Június elején még tiszta vizet öntöttem a pohárba, elmondtam, ki kicsoda. Egyszer még márciusban egy lány (szép lány) azt mondta, nagyon reméli, hogy nem én írtam ezt a könyvet. Remélem én is, mondtam alamuszin. Erre emlékezve ajánlottam itt, hogy – ha lehet, amit nem tudok – a továbbiakban, ez ügyben mégis tekintsünk el tőlem, borítsunk rám fátylat, maradjon meg „nekünk” ez a tündöklő, vagány, és kiszámíthatatlan 20 éves, szépséges nő...

Mankóul képzeletünknek, van *róla* egy fotó a borítón. A borítót Ölhafen Helén tervezte, és a fénykép is róla készült, húsz esztendővel ezelőtt. Ilyennek képzelem Csokonai Lilit.

Nekem ez a kép amúgy furcsán, vagy inkább váratlanul: személytelen, nem valakit ábrázol, nem a barátomat vagy a szeretőmet, nem is a feleséget, nem a társamat, hanem valami jel inkább, figyelmeztetés és emlékeztető, mint Karinthy fiatalembere, aki számon kéri a vágyainkat, álmainkat, terveinket, és emlékeztet, hogy mire, az egészre, szegődtünk; emlékeztet a „szep-lőtelen fényű kezdet”-re és a „fényes kudarcok”-ra. (De ennek, azt hiszem, nincs köze magához a könyvhöz.)

A történetnek itt lassan vége van. „Keletkezésének regénye véget ért. Földi élete most kezdődött.” Még hátra volt az áldomás, a mulatschag.

Abból a többször emlegetett, számomra létfontosságú fikcióból kiindulva, hogy a kiadó egy kiadó, melynek én a szerzője – elegáns, törékeny vízió, noha természetesen reáliákon nyugszik –, szükségesnek véltem örömmönek és köszönetemnek jelét adni.

Pezsgőzést rendeltem el (Henkell Trocken), miközben a kiadót (Fraunhoffer, Hegedős, Jovánovics, Zsámboki) szerzői nívódíjban részesítettem (a díj ez a mondat volt, nem kis ajándék egy magamfajtatól).

Jól elvultunk, a „bentiek” is elmesélték az ő anekdotáikat – ahogy pl. álruhás egyének, elváltoztatott hangon rendszerint Vinkó fedőnéven ki akarták belőlük szedni az igazságot, de belőlük azt nem lehetett –, aztán elfogyott a pezsgő, utólagosan aláírtam a szerződést, kicsit tán többet fecsegetem, mint kellett volna, az öröm szokásos velejárója, és persze eltekintettem a stilizációtól is.

A Ház előtt lent, a Vörösmarty téren, Ölhafen Helén odanyilatkozott, ennénk a közeli D. étteremben rántott borjúlábát. Tehát, kurzív, *arrivált Szerző, miután kiadója egyik kedvenceként pezsgővel ünnepelte országos könyvsikerét, szép asszonyával egy jónevű, belvárosi étteremben költi el dús ebédjét.*

Ilyen mondatokat lehet leírni, és nincs ember, aki beleköthetne. Én ez és ez vagyok, és ez és ez történgetik velem, lám.

A pieds de veau frits, kövér, erős állatból, mindközönségesen rántott borjúláb, távolról tán biztosnak tetszik, miként megannyi építménye az emberi hitnek, szellemnek, gondolkodásnak, s csak közelről, testközelből, bontván a könnyű rántott héjazatot, tudjuk meg, mi vár ránk, izmoknak, inaknak rémült és érzéki remegése, akárha egy belső detonáció után volnánk, s jövőnk rá hirtelen, hol is élünk. – A reálian létező konyha! – Ingyesmester ontológiája. – Szabadságjogok és kaporszósz! – Szocializmus mű-csonttal. – Proletárdiktatúra a pommes frites fényében. – És persze a Bulgakov megénekelte másodrendű frissességű lazacok meg az obligát emberarcú gulyás! – – –

Ekkor ott a téren hirtelen fáradtan, üresen, háborogva, tehetetlenül mégiscsak arra kellett gondolnom, hogy ki is volnék én, és mi történik itt velem. *(üres hely hagyva)*

„A KULTÚRA: CSELEKEDET”

Az Újhold-Évkönyv három kötetéről

Egy személyes emlékekkel kezdem, irodalmi eszmélésem idejéből. 1960 tavaszán történt. Az iskolából hazafelé a villamoson a Kortárs friss számát olvastam, amelyben Diószegi András írt Pilinszky János *Harmadnapon* című kötetéről. Megvallom, akkor én egyik nevet sem ismertem, se a költőt, se a kritikust, ráadásul, ha jól emlékszem, a bírálat ugyancsak kemény, dogmatikus, már-már „megsemmisítő” ítélet volt. Mégis valami különös melegség töltött el, lázba hozott a felfedezés öröme, megrészegített. Valószínű, hogy a kritikai „kikészítést” tarkító versidézetek hatottak rám elemi erővel: a Kálvin tértől a Déli pályaudvarig zötykölődő villamoson megtaláltam magamnak Pilinszkyt. Biztos voltam benne, hogy a könyvet meg kell vennem. A Délinél tehát, ahol átszálltam, ezúttal nem a másik megálló felé indultam, hanem a könyvesbolthoz, amely azóta is megvan, szemben a Vérmezővel. Az a pár-száz méter, amit a boltig megtettem, az első szerelmek valószínűtlen boldogságával ajándékozott meg. Egyszerre volt bennem vak remény, hogy a kötetet percekben belül a kezemben tartom, és egyfajta kozmikus félelem, hogy mégsem, hogy hogy is képezelem, hogy is lenne lehetséges... A könyvesbolti kiszolgáló udvariasan megmosolyogta a kérdésemet, s közölte, hogy „a Pilinszky” rég kifogyott. Hideg zuhany, akár egy szerelmi vallomás után a nyers elutasítás. De azóta is, ha a Délinél átszálok, pedig ezt szinte naponta megteszem, nem tudok elfogultság nélkül a könyvesbolt felé pillantani: valami tiltott tudást reméltem megkapni én azon az úton, amire ismeretlenül is ráismertem. Akkor múltam tizenhét esztendő. Mégis az a benyomásom volt, hogy erről a költészetéről nekem már emlékem van – önmagam vagy legalábbis az (irodalmi) öntudatom előttről.

Ez az eset egy kicsit az egész Újholdra vonatkozatható: sokan voltunk – nem mondom, hogy az „én nemzedékem”, de bizonyosan sokan e nemzedékből –, akik az Újholdról kapott másodlagos, nemegyszer éppen kompromittálónak szánt információkban valami eredetően „ismerős” értéket szimatoltunk. Egyetemistaként aztán kezembe is vettem azt a néhány kis füzetet, amelyek 1946–48 között Lengyel Balázs szerkesztésében negyedévi folyóiratként napvilágot láttak. Igaz, ezt a találkozást akár csalódásnak is nevezhetem. Hisz bármilyen impozáns munkatársi névsorral büszkélkedik is minden egyes Újhold-szám, ennek a folyóiratnak egyszerűen nem volt rá ideje, hogy igazán megszülessék. Jellemző körülmény, hogy Lukács György támadó cikke a Fórumban mindjárt az első Újhold-szám után megjelent, s félreérthetetlenül megpecsételte a lap sorsát, hisz köztudomásúan 1949 nyaráig „az irodalompolitika és ideológia vezérhajója Lukács György volt” – ahogy most Domokos Mátyás figyelmeztet rá alább még említendő *Leltárhiányában* (86/2.). De jól lehetett ezt érezni az egyes számok megjelenése utáni kissé mesterkelt és kortárs szemmel alighanem érthetetlen ideológiai felháborodáson, ami a Valóság vagy az Emberség egy-egy glosz-száját áthatotta. Az újholdasok programja ugyanis lényegileg a babitsi tradíció folytatása volt – „a Babits képviselte művészi teljességigényhez és egyetemességhez kívántunk visszatérni”, mondja most Lengyel Balázs –, ami a gyakorlatban a művek irodalmi-gondolati értékének primátusát jelentette, háttérbe szorítva az ideológiai-politikai-osztályharcos szempontokat. Kabdebó Lóránt nemrég rádióinterjút készített Lengyelrel, e beszélgetés szövegét is kézhez kapjuk most (86/1.), s ebben a szerkesztő így beszél a háború utáni évekről: „Alig voltam képes elhinni, hogy a katalizmak után, amelyeken egyértelmű és cselekvő politikai magatartással keresztül-

mentünk, no meg a magyar irodalom elért csúcspontjainak után, ezentúl valamely szűkös propagandairódmalmat akarnak rajtunk bevasalni politizáló irodalom címén. Egy jó darabig érthetetlen, véletlen tévedésnek véltem ezt az irodalomfelfogást, a politikai progresszió belül esztétikai regresszióknak. Ezzel szemben nekünk a művészi progressziót kell képviselnünk, gondoltam." A társadalmi progresszió és a művészi progresszió kapcsolódása vagy legalább egymás mellett futása akkori szemmel logikusnak tetszett, utólag már jól látjuk, miért bizonyult nyilvánvaló naivitásnak. Mindez nem változtat azon, hogy az Újhold szerkesztőjének legfőbb bűne épp a maga „progresszivitása” lett, jó két évtizedre: nevezetesen az, hogy hitt a művészet autonómiájában, saját progressziójában, fejlődési törvényeiben. Lukács ebben az ország demokratikus fejlődésének ignorálását, sőt tagadását látta. A hatalom megszerzéséről és megszilárdításáról volt szó, s aki ezt holmi esztétikai elvek mögé utalta, abból legjobb esetben is gyanús elem lett. Ha ugyan nem mindjárt „ellenforradalmár”, idegen érdekek ügynöke.

Bóka Lászlót ugyancsak a hatvanas évek elején ismertem meg, pályakezdő írók atyai pártfogójaként: abban az irodalmi szalonban, amivé heti fogadóóráján egyetemi tanári szobája átalakult, a Nyugatot mindig csupa nagybetűkkel emlegették. Egyszer nem csekély öniróniával ő maga idézte fel utolsó találkozásánál Kádár Erzsébettel a háború alatt (egyébként meg is írta az esetet), amikor a majdan újra indítandó Nyugatról beszélt az írónőnek, megjegyezve, hogy annak címlapján nem a munkatársak neve lesz, mint régen, hanem azoké, akik nem írhatnak a folyóiratba. Az „ondolált frizurájú” literátus asszony mosolygott, s megkérdezte, kikből áll majd ez a névsor. Bóka sorolta, ő a legtöbb névre bólintott. Míg nem Bóka Szabó Lőrincet említette. Mire Kádár: „Maga örült!” – és sarkon fordult, otthagya. Ugyanez a Bóka László 1948 őszén Lengyel Balázs *A mai magyar líra* című kötete kapcsán megjegyezte: „Remélem, hogy könyve hosszú évekre kompromittálja politikailag a szerzőt.” A hosszú évekből, ami a nevezettet illeti, évtizedek lettek: Lengyel Balásznak csak 1971-ben jelent meg a következő könyve, és csak 1986-ban indulhatott új útjára az Újhold, amiről itt most beszélünk, immár évente kétszer megjelenő évkönyv formájában. Ebből az „új folyamból” eddig három vaskos kötet látott napvilágot, de illendő megemlítenünk a Jelenkor 1984/12. számát, amely – Lengyel Balázs vendégszerkesztésében – mintegy az „új folyam” beindításának főpróbája volt.

Azért hivatkozom a hatvanas évek Bókájára, s nem mondjuk tíz évvel korábbi Révai-beszédekre, amelyekben „a régi Nyugat esztétikája” kijelentés egyértelműen pejorativ hangszíjjal hangzott el, mert így közelebb kerülünk ahhoz, amit az Újhold körüli viták érdemi magvának nevezhetnénk. Bóka öniróniájából ugyanis világosan érezhettem (és valóban inkább csak éreztem, mert korábbi kultúrpolitikai tevékenységével akkor egyáltalán nem voltam tisztában), hogy nem a maga „Nyugat”-konceptióját kívánja revidálni, csupán elhamarkodott indulatán mosolyog, amivel egy Szabó Lőrincet ki akart zárni az irodalom köztársaságából. Am ennek ellenére a maga „kizárásos” listáját továbbra is a Nyugat szellemi örökségeként prezentálta, egyébként igen szuggesztíven, sőt meggyőzően, mondván, hogy aki nem áll a haladás szolgálatában, az a Nyugat legfőbb hagyományát, progresszív elkötelezettségét tagadja meg. Mi, fiatal irodalmárok és tollforgatók ezen az igen nőttünk fel. De azért halottunk a „tiltott tudásról”, az Újholdról is, amely „az irodalom immanenciáját” tartotta eszménynek, azt az „irodalmi hazát”, amelyben mindenkinek helye van, aki a csúcspontra tör. Mi hát a Nyugat igazi öröksége? Ez vagy az? Lényegileg e kérdés körül kristályosodott az Újhold és a „második” Válasz közti konfliktus is. Mai szemmel könnyű rávilágítani az újholdasok akkori paradox helyzetére. A háború utáni Európában, s nem csupán mifelénk, az uralkodó trend az irodalom „társadalmi elkötelezettsége” vagy más ehhez hasonló címke deklarativ vállalása volt, s ha ők igyekeztek megszabadulni e felcímkézettségtől, úgy egyszerűen anakronisztikusnak tűntek. Ma, a „konzervatív” nyolcvanas évek vége felé viszont őket látszik igazolni az idő: ki tagadná már, hogy Mándy vagy Pilinszky mélyebbet és általánosabbat mondott nyugtalan korunkról, mint sok olyan szerző, aki a napi politika szintjén „feszegette” a társadalmi problémákat? (Noha lehet, hogy korántsem merő karrierizmusból tette

ezt, sőt esetleg éppen nem az aktuális politikai széljárásnak megfelelően, egyfajta oppozícióból vagy kvázi-oppozícióból, de ez ebből a szempontból mindegy.)

Akárhogy nézzük, Lengyel Baláznak minden oka megvan a keserűségre, amikor kijelenti, hogy ez a hosszúra nyúlt pauza, ez a „csaknem negyedszázados idő egy író életében kicsit sok”, amikor azt állítja, hogy „az ötvenes évek” – „legalábbis számunkra” – a hetvenes évekig tartottak. Annál is inkább, mert nem egyszerűen a szerkesztő-író személyes sérelméről van szó, nem is csak egy írói-nemzedéki csoportról; valójában egy sokkal mélyebb sebről, amit az események tragikus egybejárása ütött rajtunk, irodalmi-kulturális tudatunkon, nemzeti identitásunkon. Az, hogy a koalíciós időkben úgy alakultak az erőviszonyok, ahogy alakultak, az, hogy néhány év múlva, az önkény és a hidegháború idején végképp gyanússá vált mindennemű társadalmi vagy művészi autonómiára törekvés, akár történelmi szükségszerűségnek is nevezhető, hisz a térség valamennyi országában hasonló folyamatok zajlottak le. Az ötvenes évek második felétől azonban mégiscsak megváltozott a helyzet, s bármilyen merésznek tűnik is az összevetés, számomra ide kívánczok – nyilván polonista ismereteimből fakadóan is – a krakkói „Jel”-csoport (Znak) esete, amely a háború után sok tekintetben más ambíciókkal lépett fel, mint nálunk az Újhold, ám az átförmálódó társadalom struktúráján belül mégis hasonló szerep jutott nekik – gondolkodásuk „anakronisztikus” értékrendje okán. És hasonló sors is várt rájuk, hisz 1953-ban végül elvesztették mindkét lapjukat, állásukat stb., de – nagy különbség! – csak mintegy három esztendőre. Akkor az új politikai vezetés szövetséget keresett a „belső emigrációba” kényszerült autonóm értelmiségi erőkkel, így a „Jel”-csoporttal is, amely így ismét a nyilvánosság elé léphetett. Mondhatnók, ugyanez a folyamat lezajlott nálunk is, csak „szép lassan”, mondjuk, két évtized során, aminek megvan a maga közismert történelmi-politikai okai, bár se helyünk, se szándékunk itt elmélyedni ezekben; mégis érdemes belegondolni, mennyire más lett volna, ha az ötvenes évek végén indul be az Újhold „új folyama”, akár a jelenlegi évkönyv-formában. Ismétlem, ez a kérdés jóval szerteágazóbb, nem pusztán egy irodalmi folyóirat ügye; ezúttal mégis megpróbálok megmaradni a szorosabban vett irodalmi vonatkozásoknál.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a feltámadás, amely néhány év szünet után magától értetődött volna, lehetséges-e közel négy évtized múltán? Igen is, nem is – mondják a szerkesztők (Lengyel Balázs mellett Lakatos István és Nemes Nagy Ágnes) előszavukban: „Az olvasót (...) figyelmeztetnünk kell, ha egykori énünkkel, fiatalon hirdetett eszményeinkkel találkozik is itt, más a lépcsőfok, amelyen állunk. Egyrészt saját munkánk, életünk, magatartásunk által meghatározottabb, világosan megépített, másrészt reméljük, hogy többet, többfelé látunk róla, új vagy más törekvések elfogadására nyitottabban.” Az önazonosság és a változás e nyilvánvaló szimbiózisából azonban kimondatlanul is az első van a hangsúly, ez az értelme a mostani vállalkozásnak: a látomás, „hogy milyen legven a szellemi élet s benne elsősorban az irodalom”, lényegileg ugyanez volt akkor is, amikor az „első” Újhold rangját és jellegét megszabta. Ha ez így igaz, s a három kötet alapján megkockáztatom, hogy igaz, akkor nem is kis dolog; a szerkesztők önazonosságának igazolásán túl azonban nem kevésbé izgalmas és lényegi az a kérdés, hogy milyen szerep jut(hat) a mai magyar szellemi életben ennek az antológia-sorozatnak? Egyáltalán milyen fogadatra várhat az a javaslat, amit az Újhold-Évkönyv szellemi életünket illetően tesz? Vagy még konkrétan: álcázott folyóiratról van szó, vagy könyvsorozatról?

Tény, hogy a vita, ami akörül folyt, hogy ki a Nyugat örökségének igazi letéteményese, egyszerűen elavult. Eljárt felette az idő, persze anélkül, hogy kellőképp ki lehetett volna beszélni (tisztázni például a Válasz és az Újhold közti feszültség eredetét). Mint ahogy arról is értelmetlen lenne vitatkozni, vajon Babits vagy Osvát, avagy épp Ady neve fémjelzi-e az „igazi” Nyugatot. Évtizedek múltán megváltoztak a perspektíváink. Domokos Mátyás most kertelés nélkül kimondja, hogy amikor az „adminisztratív eszközökkel támogatott irodalompolitika (...) megszüntette a háború utáni évek irodalmának organikusán kifejlődött (...) folyóiratait”, akkor „lényegében a magyar irodalomnak a Nyugat forradalmával a századelőn megteremtett (...)

belső függetlenségét és szabadságát törölte el". Tudjuk, hogy folyóiratkulturánk, mely napjainkban (nem kizárólag gazdasági okokból) beszűkülni látszik, azóta is nyögi az egykori döntés következményeit. A kérdés tehát úgy is feltehető: vajon az „új” Újhold beindulása legalábbis lépést jelent-e afelé a folyóirat-kultúra felé, amit számunkra a Nyugat jelképez (Keresztury Dezső szavaival: „én a Nyugatot a századunkban kibontakozó s oly tragikusan összezúzódtott új magyar reformkor egyetemes látó-és vonzaskörű folyóiratának tartom”), avagy épp azért lett évkönyv az egykori folyóiratból, mert könyvkiadásunk – lassan már hagyományosnak nevezhető módon – több fogékonyságot mutat az írói autonómia iránt?

Mielőtt megkísérelnénk valami érdemlegeset mondani e kérdésekre, melyeket könnyebb sarkítani, mint megválaszolni, vegyünk kissé közelebből szemügyre a három kötetet. Természetes, hogy a mintegy másfélezer oldalon megjelent valamennyi publikációról nem áll módunkban részletesen szólni, de még a felsorolásba se mindig a legjelentősebb írások kerülnek be; inkább néhány jellegzetes színt, tendenciát, jellemző vonást emelnék ki. A teljesség igénye nélkül, de kísérletet téve a szerkesztői szándék és a „szóhoz engedett” irodalmi jelenség egyidejű szemléletére. És ha „szóhoz engedést” mondok, ezzel máris minősíteni kívánom a szerkesztői gyakorlatot, amely láthatóan elsősorban „kiválaszt” és nem „megrendel”: az irodalom szervezését előbbre tartja bárminemű szerkesztői alapelv deklaratív tálalásánál. Ez önmagában is egyik magyarázata lehet annak, hogy folyóirat- és antológiairodalmunk átlagához viszonyítva, igen magas az évkönyvek művészi színvonala, szakmai igényessége és nem utolsósorban szenvedélyessége. Mintha itt mindenki „mániákusan” a magáét mondaná, dédelgetett témáját, rögeszméjét, kedvenc ideáját írná meg. Nem rejlik emögött különösebb szerkesztői bravúr, inkább egy végsősoron egyszerű norma többé-kevésbé következetes érvényesítése: az az irodalom jut itt szóhoz, amelyben az alkotó elsősorban önmagát keresi, „teszteli”. Magától értetődik, hogy nem csupán önmagát, de mindent önmagán, saját tapasztalatain, egyéni világán át. S ismét bebizonyosodik, hogy az irodalmiságnak ez az immanenciája a művészi hitelesség egyik záloga.

Az az igazság, hogy az „ötvenes évek”, a „személyi kultusz” stb. kultúrpolitikáját, az egykori önkényességet, az írói szuverenitás erőszakos korlátozását többnyire olyan személytelenül szoktuk emlegetni, hogy annak már-már átható történelemkönyvszaga van (miközben átlagos történelmi ismereteinkben ez a korszak valóságos fehér folt). Az Újhold-Évkönyv most egyszerre úgy tárja elénk az egész kérdés-zövevényt, mint eleven, épp csak behegedt sebet, személyes sorsok, írói pályák jövátéhetetlen kisiklását vagy súlyos megcsonkítását. Nincs is ezen mit csodálkozni: másképp új lélegzetet se vehetett volna az Újhold, csakis az évtizedeknek át visszafojtott panaszszó hangos kimondásával. E vonatkozásban Domokos Mátyás *Leltárhiánya* (86/2.) olyan írás, amire még sokan és sokat fogunk hivatkozni. Biztos, hogy lesznek, akiket sért a hangneme, de egyik erénye is épp ez, hogy felhagy a témával kapcsolatban az „álló” ködösítéssel és utalásokban beszéléssel. Nem egyébre vállalkozik, mint hogy „a kiadatlan művek viz alá süllyesztett szigetcsoportja” mögött felfedezze „a meg-nem-írt műveket”, azaz „az elfojtott, erőszakkal bedugasztolt ihlet meg-sem-született alkotásának jóval hatalmasabb kontinentális tábláját”. És nem restelli néven nevezni azokat, akiket elsősorban felelősnek tart: Révai mellett a kultúrpolitikus Lukács Györgyöt (aki e tekintetben persze nem egészen azonosítható önmaga filozófus-esztéta énjével). Domokos Ignotusnak, a Nyugat első főszerkesztőjének „időföltti érvénynevel” megfogalmazott normájával mér, amely szerint az irodalompolitika „Legyen bába, de nem lehet angyalcsináló.” A *Leltárhiány* felzaklató olvasmány és számonkérés; nemcsak az egykori kultúrpolitika „tetemre hívása”, hanem irodalomtörténet-írásunké is, amelyet „valahogy nem vonz ez a feladat”. Egyetlen beszédes anekdota Domokos „gyűjteményéből” sokat elárul a korról: Jékely Zoltán, aki naplót vezetett álmairól, hisz versei ezekből az „álm-főkönyvekből” termékenyültek meg, 1949 és 1956 között egyetlen álmát se merte papírra vetni, sőt Áprily Lajossal együtt egy csomó versüket elásták. De idézhetnénk Dániel Annát is, akinek lakásán irodalmi „szalon” működött a nehéz időkben, s ezzel kapcsolatban feljegyzi (86/1.), hogy

Pilinszky, amikor először fordult meg náluk, a szobába belépő háziasszony láttán, aki percekkel előbb bemutatkozott neki, ezt kérdezte sűgva a mellette ülőtől: „Ki ez a nő? Nem kell tartani tőle?” Mándy Iván viszont maga örökítette meg korabeli keltű *Szürke noteszében* (86/1.), hogy este az utcán céltalanul ögyelgett – és hallgatózó spiclinek nézték... No persze „Mándy Ivánt egyszer jól meg kellene rügni, hogy megtanulja, mit kell írnia!” – idézi a Csillag egykori főszerkesztőjét egy Mándy-esthez irt bevezetőjében (86/1.) Lengyel Balázs, akinek rádiós interjút már idéztük: abban is magától érteődően az Újhold elnémitása az egyik fő téma. Sajátosan rimel erre Keresztury beszámolója a két Válaszról (86/1.), amelyben hasonló eseményekről esik szó: a negyvenes évek végén a Válasz teljes lehetetlenné tételéről. (Külön szerkesztői értéknek tartom a két interjú együttes közlését, hisz a Válasz „ügye” egészen másképp fest Lengyel Balázs és másképp a lap mellett elkötelezett Keresztury megvilágításában. Kimondatlanul is kimondva: *igen, ilyen legyen a szellemi élet*. Azaz hallgattassék meg mind a két fél.) És tovább: Balassa Péter „körülírva” Hamvas Béla beszédmódját (86/1.), közvetve rákérdez „a század egyik legbátrabb szellemi emberének” sorsára, mint ahogy Vidor Miklós is, Végh György bohém kálváriáját rajzolva meg (86/1.), az „ártatlan vadóc” hontalanná válására. Galsai Pongrác portréja az egykor „láthatatlan garabonciás-lebernyegben közlekedő” Darázs Endréről (86/1.) sokkal szomorúbb história: egy gyenge ember felörlődését mondja el a politika malomkövei közt. És így tovább.

Ha csupán az első kötetről írnék, megkockáztatnám a figyelmeztetést: jó, jó, ez érthető, de ha az Újhold-Évkönyv nem lép túl ezen az „elszámoláson”, úgy előbb-utóbb kifulladás a hangja. Csakhogy túllépett, voltaképp már az első számban (ami nem jelenti, hogy szakított is e témakörrel, nyilván van még mit elmondani, a *Leltárhidány* is később, a második kötetben jött). Aki az irodalmat eleven organizmusként kezeli, az nem állhat meg a múlt felhánytorgatásánál, bármi történt is korábban, mindig minden folyamat jelen idejű: benne vagyunk.

Milyen képet fest az élő magyar irodalomról az Újhold-Évkönyv három száma? Ha valahol, hát ezen a ponton indokolt lenne a névsorolvasás, mégsem látom sok értelmét. Többet árul el, ha azt nézzük, hogy az „eredeti” újholdasok körét szükségképp bővítendő a szerkesztők merre tájékozódnak. (S itt elnézést kell kérnem az „eredetiektől”, mert az alábbiakban rangjukhoz képest túl kevesen lesznek említve, s talán a kiemelt példák is önkényesnek tűnnek; ennek fő oka a terjedelmi korlátokban keresendő. Amiképp annak is, hogy a nem irodalmi, azaz történelmi, gazdasági, művelődéstörténeti, természettudományos stb. tanulmányanyagra nem térek ki.) Először is tehát hangsúlyozottan jelen van az a prózáirói „új hullám”, amelynek nyilvánosságához jutása az utóbbi másfél évtized legjelentősebb hazai irodalmi eseménye. Annál is inkább, mert az a szemléleti változás, amit ez az „új hullám” magával hozott, *mutatis mutandis* az újholdas gondolkodásmód szerves folytatása. Gondolok itt Esterházyra – szépprózával is (86/1.), esszéivel is (86/2.) –, Lengyel Péterre (86/1., 87/1.), Nádas Péterre (86/2.), Krasznahorkai Lászlóra (87/1.), Kornis Mihályra (87/1.). De jelen vannak a mellettük feltűnt legjobb esszéisták is, mint Balassa Péter (86/1., 87/1.) vagy a tragikusan fiatalon elhunyt Hekerle László (87/1.). A *Mozaik* rovat is mindenekelőtt nyitás akar lenni, az inkább csak látszatra eltérő, rokon lelkű művészi megnyilvánulások fóruma (s mint e rovat állandó „társzerkesztői”, Györe Balázs és Kukorelly Endre egyszerre a fiatalabb nemzedékek horizontját is képviselik). Kár, hogy a *Mozaik* eddigi három összeállítása nem lett igazán karakteres, habár ennek is lehet mélyebb oka, nevezetesen, hogy a líra és a kispróza ma gyengébb lábón áll irodalmunkban, mint a nagyobb lélegzetű epika. Eléggyé nyilvánvaló szerkesztői szándék az „urbánus-népi” ellentétként ismert irodalmi megosztottság meghaladása: erre utal a már említett Keresztury-interjú a „népi” Válaszról, Keresztury Arany-tanulmánya (86/2.), Csoóri Sándor versei (86/2., 87/1.), Csalog Zsolt prózája (86/1., 87/1.), Albert Gábor történelmi esszéje (86/2.), de akár Vargyas Lajos Kodály-kommentárja is (86/2.), a parasztpárti Bibó István örökségének vállalása is (87/1.). Vagyis az, ami a múltból megjelenik a három antológia lapjain, szervesen kapcsolódik a mai irodalom panorámájához: egyrészt a „régii” Újhold szerzőinek hagyatéká-

ról (a fentebb említettek mellett kiemelem Radnóti Sándor „útnaplóját”, akinek New Yorkban Pilinszky volt képzelt kalauza – 86/1.), néhány figyelmet érdemlő fotóköpiáról van szó (számomra ismét csak Pilinszky *Apokrifjának* kézírata áll az első helyen, külön elemzést érdemelne – 86/1.), de felettébb fontosak a kiadatlan Babitszövegek (86/2., 87/1.), s ugyancsak elgondolkoztató Bibó István lektori jelentéseit olvasni. Megjegyzendő, Bibó ugyanúgy nem írt a „régii” Újholdba, mint Hamvas Béla; az előbbi inkább a Válasz és a Magyarok, az utóbbi a Diárium és a Sorsunk hasábjain publikált – szellemi arculatuk mégis „otthonosan” elhelyezi őket az Újhold hagyományában.

„A hetvenes évek második felében megkezdődött, s még tart a kettészakadt magyar irodalom egyesülése. Miközben úgy látszott, hogy a korszak irodalmi eseménye a próza előretörése, az új és markáns prózairó-nemzedék régvárt megérkezése lesz, egyszer csak föltűnt kívül – nem ugyan a kapuknál, de a hazai láthatáron – szinte a semmiből, a *non grata* státusból, egy csaknem teljes magyar miniirodalom is, közép- és idősebb nemzedékkel, jól fejlett avant- és neoavantgarde-dal, a dilettantizmusnak a hazait is jócskán meghaladó százalékával, a verstől a szépprózán át a szociográfiáig, sőt a színház nélküli drámáig, közte nem is egy nemzetközi mértékkel is elsőrangú életmű” – állapítja meg Vajda Miklós Cs. Szabó Lászlóról írt, több részesre ígért tanulmánya bevezetőjében (87/1.), s nem titkolja, hogy „négy igazán jelentős és nélkülözhetetlen magyar emigráns író” tart számon: Cs. Szabót, Márait, Szabó Zoltánt és Határ Győzöt. E négy közül hárommal (Szabó Zoltánnal, isten tudja, miért nem) beható elemzés foglalkozik a 87/1-es kötetben, s Határ Győző saját prózájával is képviselve van (86/1.), csakúgy mint az Ausztráliában élő jeles regényíró, Domahidy András (87/1.). De a nyugati magyarok mellett Lászlóffy Aladár, Szöcs Géza és Grendel Lajos (86/2.), továbbá Székely János és három ifjú szlovákiai magyar költő, Balla Kálmán, Krausz Tivadar és Farnbauer Gábor (87/1.) írásait is olvashatjuk a szomszédos országok magyar irodalmának képviselőiben. Gondolom, e pusztá felsorolás is érezteti, hogy nem formális „kitekintés” okán került be az évkönyvekbe néhány határainkon túl élő magyar író, épp ellenkezőleg, azért, mert a szerkesztők őket is az egyetemes magyar irodalom „értékgulájának” csúcsa körül látják. Úgy érzem, bármilyen szűk is itt a hely az egyes alkotók méltatására, Szöcs Gézát mindenképp ki kell emelnem. Ha egy elképzelt körkérdésben arra felelnék, mi a legmaradandóbb irodalmi érték e kötetekben, úgy Szöcs *Születésnapomra* című költeménye, a modern magyar líra e kivételes darabja biztosan az elsők között lenne (míg az *Indián szavak a rádióban*-t, e szintűgy igen jó verset mintegy „helyzetmagyarazatként”, „hírháttérként” említeném mellette). A *Születésnapomra* József Attila ismert költeményének parafrázisa, de nemcsak József Attiláé, hisz Petőfi, Illyés és Pilinszky egyaránt ott szólnak benne, s talán ennél fontosabb, hogy Szöcs Géza lírájában is „szintetikus” ez a mű, korábbi és későbbi versvilágának erényei együtt hangzanak fel, áttetsző tisztasággal: az idegen szövegapplikáció és a költemény saját „belső” zenéje, a „romantikus jegyeket hangsúlyozó létszemléleti sík” (ahogy Zalan Tibor írta nemrég Szöccsel kapcsolatban) és az ironia, sőt az önironia. Ez a stiláris kutyaszorító maga az élmény: a személyes sors elveszti személyességét, a rémségekre nincs gyógyír – csak valahol másutt, más síkon: az írás az egyedüli szabadító, akár a meszeszerűen megérkező indiánok.

Ez viszont már úgy hangzik, hogy akár Ottlik Géza ars poeticája is lehetne. Legalábbis valami hasonló „üzenetben” összegezzhető a *Hajónapló* (87/1.) lényege, s ez a novella meggyőződésem szerint ugyancsak ott van a legmaradandóbbak között – Mészöly és Nádas prózájával együtt (86/2.). E három epikai remeklés akár illusztrálhatná is Lengyel Balázs szerkesztői ideáját az irodalmi értékek gúlaszerűségéről, hisz mindhárom író valóban más-más oldalról emelkedik a csúcs felé, ahol találkoznak. Kirketerp, a *Hajónapló* hőse „hajó nélkül, flotta nélkül” is tovább vezet a hajónaplót, mert „szabályzatunkban sehol sincs szó arról, hogy ha elveszik a hajómat, akkor megszűnök tengerész lenni”, míg egy este úgy érzi, feladja, „elég volt a szavak keresgéléséből”. És mégsem adja fel. Hogy miért nem? Talán mert csak így „tudja felhozni a tudatosság peremére, amit mély intuíciója megtalált”, csak így tudja megfogalmaz-

ni, „hogy létezni csodálatos, regényes, nagyszerű dolog”. Ezek is Ottlik szavai, de nem ebből a novellából, hanem emlékezetes Kosztolányi-esszéjéből, s magától értetődik, hogy Kirketerp is, Kosztolányi is egy kicsit az író maga. Szándékosan idézem hát ezt az Ottlik-esszét, már csak azért is, mert ebben található az Ottlik-próza kulcsa számomra, az az „árulkodó” írói vallomás a *Hajnali részegség* kapcsán, amely úgy mond „egy kora hajnali óra levegőjének szinte prózáirói pontosságra, hitelességre törő spontán megragadása” (kiemelés tőlem – P. A.). Igen, ez a pontosság, melynek itt elvitathatatlan alkotó eleme a spontaneitás (tudván, hogy nincs *hiteles* próza se pontosság, se spontaneitás nélkül) kapcsolja össze az Ottlik-féle írást a Mészöly- és a Nádas-féle prózával. Mészölyt is, Nádas is, akik közt egy korábbi periódusban könnyebb volt kimutatni a „fegyverbarátságot”, mint ma, abban az áramlatban szokás elhelyezni, amelyet „a reflexív, esszéizáló, médiumkritikus szövegek térhódítása jellemez” (Györffy Miklós), szemben a nálunk azelőtt szinte kizárólagos fiktív narrációval (ami viszont, mondanunk se kell, Ottlik számára mindmáig egyfajta alapkövetelmény: az olvasói meseéhség kielégítése). S igaz van Balassának is, aki Mészölyvel kapcsolatban bizonyos „nyelvi nominalizmust” emleget, ami „narratív és tematikai személyességet” is jelent, a historikum és a szociologikum tematikus funkciójának átalakulását. De az is igaz, hogy ez az írói attitűd a *Film*ben érte el csúcspontját, s épp a *Bolond utazás* – amelyen egyébként az író, saját megjelölése szerint, jó tíz esztendeje, szinte közvetlenül a *Film* után kezdett el dolgozni – azt tanúsítja, hogy továbblépve az analitikus leírás útján, Mészöly ismét felfedezte magának a történetközpontú prózát. A *Bolond utazás* története, e furcsa (ál)történelmi vonatút azonban inkább csak ürügy a nyomozáshoz, hogy az a valóság végső összeilleszhetetlenségét bizonyítsa, még a „fekete doboz” szerint is, mert a valóság csak részletekben mutatja magát, igaz, a részletek valószínűtlen hitelességével, amit az elbeszélés én-hőse „a dolgok pontos szórakozottságának” (kiemelés az eredetiben) nevez. Vagyis a mozaiklemek elmozdulásának látszata mögött egyszerre fény derül arra, hogy valójában a „mi” nézőpontunk a hamis. De itt, a megvilágosodás e sauli pontján véget is ér a mese, mielőtt igazán elkezdődött volna. Ismét Balassát idézem: „Egészen ritkán volt a művészet történelmében ennyire bűnös dolog (...) a látszat szerint látás” – írja Nádasról, de Mészölyre is érvényesen. Am Nádas ezúttal mesélni kezd, meglepetést okozva ezzel leghívebb olvasóinak is, még az *Emlékiratok könyve* után is, amely igazán mégiscsak a lélek labirintusait járta – most viszont ebben az *Egy bőven termő barackta*-ban az ember és a (szelíd) természet érzéki-érzékletes-varázsos-baljósolatú kapcsolata rajzolódik ki, hogy aztán az emberben munkáló diszharmonia végül is lehetetlenné tegye ezt az együttlélegzést: a hőst visszavárja a börtön, a zárt falak világa, ahol jószerivel egész életét töltötte. Azt mondhatnók, Nádas sajátos indukcióval él, mert minden, amit elmesél vagy leír, még a leginkább objektív hatású természeti kép is, hőse lelke legmélyebb tartományából fakad, s ebből a „mélylélektanból” építi fel a történet kulisszáit. Ezzel szemben Mészöly jellegzetesen deduktív utat jár, habár ami a részletek pontosságát illeti, mindketten „nominalisták”. De ennél sokkal fontosabb a Nádas-féle indukció természete: ő már nem azzal foglalkozik, hogy felfedezze a látszat mögött a lényeket, hanem e látszat-mögöttségben él és gondolkodik. S ebben kétségkívül van olyasmi, amit nemzedéki ismertetőjegynek láthatunk.

Figyelemre méltóan jelenik meg ez az évkönyvek esszéisztikájában. Döntően a „régí” újhordas esszéírás hagyománya él tovább e lapokon, amit röviden úgy jellemezhetnénk, hogy az írás elsősorban bizonyos közforgalomban lévő sztereotípiák szétzúzására koncentrál, majd ezt követően felvillant az adott kérdésben egy mélyebb, igazibb összefüggést. Vargyas Lajos Kodály kiadatlan írásait kísérő írása (86/1.) és Görgey-portréja (86/2.), Szabó Magda „Jókai hanyatlása” ellen szót emelő esszéje (87/1.), Albert Gábor Szemere Bertalanról szőtt eszmefuttatása (86/2.) ugyanúgy említhető itt, mint Gergely Ágnes Stevie Smith vagy Bárdos László Alfred de Vigny műveit „újraolvasó” írása. De itt utalok Lakatos István lebilincselő emlékiratára is (mindhárom kötetben közöl részleteket), amit remélhetőleg hamarosan önálló könyvként is olvashatunk. Lakatos legfőbb erénye rokon az esszéistákéval: érzékletesen

megidéz egy darab letűnt magyar valóságot, a két háború közti katolikus nagypolgári miliót, amelyet a mai köztudat egészen más sablonok szerint ítél meg. Ezzel szemben Balassa Péter és Hekerle László írásai, akárcsak a Nádas-próza, nem foglalkoznak a sztereotípuák szétfeszítésével-leleplezésével: ők eleve onnan mögöttről szólalnak meg. Érvényes lehet ez Esterházy Móricz-esszéjére is (86/2.), de Esterházy, híven szépírói imago-jához, elsősorban hidat ver, mint aki az írói küldetésben elsősorban a nemzeti identitás és folytonosság őrzésének feladatát látja, s ami a fő, ismeri is e hidépítés mesteriségét: képes a saját hajánál fogva kiemelni magát „testre szabott” szerepéből.

S ezzel elérkeztünk a legfontosabb pontra: a magyar irodalmi tudat folyamatos-ságának kérdéséhez. Horváth János így fogalmazott, még a század elején: „Mi az irodalmi tudat? Az írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya. Tudása, nyilvántartása annak, hogy ha író vagyok: az én művem nem elszigetelt jelenség, hanem folytatása bizonyos hagyománynak, részese egy nagy együttes munkának, átmenet múlt és jövő közt, mely termékeny csak úgy lehet, ha eleven közlekedésben van mennél nagyobb, mennél kiterjedtebb olvasóközönséggel. Ha pedig olvasó vagyok: tudása annak, hogy amit olvasok, más rokonművekkel együtt az én figyelmemre számít, kedvemet keresi, művelésemet célozza; ennél fogva állandóan érdeklődöm iránta, figyelemmel kísérem a jelenkor irodalmi jelenségeit, de minthogy ismerem – legalább lényegesebb elemeiben – a hagyományt is, avval az újat összehasonlítgatom.” (*A magyar irodalom fejlődéstörténete*) Ez az „erkölcsi összetartozás” bizonyos értelemben „tiszta irodalmi szempont” (kiemelés az eredetiben), minthogy „a politikai elhatárolás, a magyar nyelvűség, a nemzeti tartalom, a művésziesség (...) nem mindvégig sajátja az irodalmi fejlődésnek”. A magam részéről e Horváth János-i eszme letéteményeseként tartom számon a „régii” Újholdat, szemben azokkal a félelmekkel, amelyeket Halász Gábor már a Nyugat ún. harmadik nemzedéke kapcsán kifejtett, a „tűzolt irodalmárságban” látva e nemzedék gyengéjét. Lackó Miklós nyomán (86/2.) idézem szavait: „Új artisztikum felé halad a magyar költészet – írtam egyik régebbi tanulmányomban. Egyelőre félig igaz: újra az artisztikumhoz jutottunk. A költőt, aki megbotránkoztatni is tud majd újságával, még a jövő rejti.” De azóta fordult a világ, s kiderült, hogy ez az artisztikumhoz-jutás a legnagyobb botrány, amelynek oldódásához évtizedekre volt szükség. A magyar irodalmi tudatot akkor súlyos sérülés érte, ami a folytonosság megszakadásával fenyegetett. Azóta már tudjuk, hogy nem így történt, s ez többek közt épp azon írók „makacsságán” múlt, akik fiatalon az Újhold köré csoportosultak, s amikor a lap megszűnt, megalkották a maguk életművét, s az immár irodalomtörténeti mércével mérve is jelentős életművek körvonalazták azt a virtuális Újholdat, amely végül lám föltámadt, s folytatja régi küldetését. Végül is mindegy, folyóiratként-e vagy könyvsorozatként; sokkal lényegesebb, hogy a Horváth János-i értelemben vett irodalmi tudat folytonosságán munkálkodva, amire a fentebb kiemelt példákkal igyekeztem utalni. E munkálkodásra is értem, amit Lengyel Balázs a háború utáni évekre mondott: „Evidens volt előttem, hogy a kultúra: cselekedet”, de hozzáfűzöm, hogy a cselekvéshez cselekvési tér is szükségeltetik. Nemes Nagy Ágnes versét némileg „profanizálva”: „A jelenlét nem sziget. Legalábbis sziget-sor.” (*A Föld emlékei* – 86/1.) Igen, ez a verssor kifejezheti egy korszak, egy nemzedék, bizonyos sors alapélményét. Kifejezhet többet is. De akárhogy értjük, tény, hogy az Újhold-Évkönyv megjelenése a magyar irodalom ünneppnapjai közé tartozik: egy jelentős írói tábor, amely bizonyosságot tett arról, hogy irodalmi felemelkedésünk húzóereje tud lenni, végre kiszabadulva a sziget-lét, a nem-jelenlét korlátai közül, lehetőséget kapott, hogy megteremtse a maga irodalmi sziget-sorát. Egész egyszerűen azért, mert folyóiratuk, amelynek ideje se volt megszűlni, voltaképp egyfolytában létezett. Sokan voltunk, akik ezt régóta vagy nem is olyan régóta tudtuk; e három évkönyvvel azonban közismert tényé vált. A legenda szétoszlott. Ez a legfontosabb érv, ami mellettük szól, bárhonnan nézzük is: *vannak*. Megvannak, hála istennek. (*Maquető*)

JÓZSEF ATTILA: „KÖLTŐNK ÉS KORA”

*Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és Kora”.
Úgy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora . . .*

*Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zúg a lomb, a tenger,
ahogy vonítanak éjjel
a kutyák . . .*

*Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad –
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat . . .*

*Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimálom
ösztönöm . . .*

*Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét.
Hiába hazudozol.
Hadd most azt el, hadd most ezt el.
Nézd az esti fényt az esttel
mint oszol . . .*

*Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyepek és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullatoltok.
Alkonyúl.*

Ami a vers keletkezését illeti: elég pontosan meg tudjuk határozni idejét, körülményeit. 1937. augusztus legvégén vagy szeptember elején írta a költő, súlyos betegségének egy világos pillanatában. Barátai, környezete – gyógymodként – írásra biztatták. A „Költőnk és Kora” tehát a késői, legkésőbbi versek közül való. Ha viszont ezt nem tudjuk, nem nézzük a dátumot, nem ismerjük a baráti biztatások, versre-sürgetések légkörét, játékosnak vélhetjük a verskezdetet. Bizony, én sokáig azt hittem: csak úgy kezdti jártatni a ceruzáját a költő, s verset ír a versírásról, afféle lírai játékként. S részben igaz is ez, a verskezdet véletlenszerűsége tudniillik, csak nem a játékosság, hanem a tragikus helyzet a szülője. S ez a tragikus ál-játékosság – ami egyébként sosem volt idegen a költőtől – itt-ott meg is marad a versben.

Nézzük azonban a vers *menetét*. Hová jut az esetlegesnek tetsző indítás után? Már a harmadik sorban a „Költőnk és Kora” megállapításig. Ironikus is ez, meg komoly: az ő témája. Az első versszak zárásában pedig eljut a Semmi, a semmi és a valami viszonyának nála oly gyakori képzetéig. Egyáltalán: kimondhatjuk, hogy a „véletlenszerűleg” kezdett vers felsorakoztatja József Attila legfontosabb költői motívumait. Társadalom, részvét, a Semmi, az űr, a csillagok, gondolat, ösztön, börtön, halál. Csak érett költő írhat ilyen verset, amelyben az esetleges és a szükségszerű elválhatatlanul együtt jár. Mindez eléggé lazán papírra téve, ahogy jár a ceruza, illetve ugrik a képzettársítás; inkább csak az egyes részeknek van erős kohéziójuk. De ez sem igaz egészen. Az első versszak megtalált záróképe voltaképpen meghatározza a verset, legalábbis a rákövetkező három versszakot. „Ugy szállong a semmi benne, / mintha valaminek lenne / a pora . . .” A további nagy képek, gondolatkörök

ennek a kifejlesztései, variációi, világnagyságúvá tágításai. A világ, amint száll az űrben, a Föld a Nap alatt, a lélek kiürülése, az Űr mint nagy anya: mind-mind ugyanannak az alapképnek, a semmi és a valami korelációjának a változatai. És ugyanannak a szorongó, tragikus életérzésnek a kifejezői: űr, félelem, halálfélelem.

Az ötödik versszak kezdete viszont változást jelent: „Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.” E sorral újra megjelenik a versben az, amit a cím, a kezdet is jelzett: a társadalom, az emberi kapcsolatok témája, a József Attila-i ideológia. Hogy aztán az utolsó versszak tájképe mintegy visszatérjen – nem, nem az alapképhez, de a tragikus alapérzéshez. A vers menete tehát laza is, meg szoros is, összetapadó képzetek és ugrások valahogy úgy váltakoznak benne, mint az *Eszméletben*.

De kicsoda képzetek, képek azok, amelyek az életérzést hordozzák! Ismerősök meg újak is, a legjellemzőbb, a legnagyobb József Attila-képek közül valók. Micsoda versszakkezdet ez például: „Én a széken, az a földön / és a Föld a Nap alatt...” Az a megdöbbentő ebben a két sorban, az a gyorsaság, a gondolatoknak az a fénysebessége, ahogyan a széktől a naprendszerig eljut, a kicsitől, a mindennapitól a kozmoszig. Félek a „kozmosz” szót használni, húzódozva írom le, mert jó ideje már túl gyakori lett, kényelmetlenül divatosná vált. A „kozmosz” képzetének a megjelenése azonban nem utolsó sorban József Attilának köszönhető a magyar irodalomban. Az ő képzelete űrhajós-fantázia. Itt is, még a naprendszeren is túlfut a kép: „a naprendszer meg a börtön / csillagzatokkal halad”. – A börtön és a csillag: hányszor kapcsolódik össze az ő költészetében, rakásra lehet idézni a példákat. („A csillagok, a Göncölök / Úgy fénylenek fön, mint a rácsok...”) E képekben – mint másokban is – a determináltság kínja és boldogsága jelenik meg, a meghatározottság félelmes tudata éppúgy, mint az örök emberi szabadságvágy. Többek között e kettőnek is csatátere József Attila vers-világa. A „börtön” itt egyébként jelző: *börtön csillagzatok*, erről van szó, jelző és jelzett főnév, politika és létélmény nyelvtanilag is elválaszthatatlan kapcsáról. A költőben amúgyis eleve meglévő, gyors űrugrásokra hajló képzeletet nyilvánvalóan befolyásolta itt az akkor újdonságnak számító „táguló világegyetem” elmélete. A „táguló űr” e versben határozatlan erre utal. A természettudomány mint ihlető tény nem számít ritkaságnak nála, ahogy – oly sokszor és köztudottan – megjelennek a társadalomtudományok, a szocializmus elmélete, a freudizmus, eszméikkel és műszavaikkal. Hiszen itt is megszóla a tudatalattira való utalás, explicite: „úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm...”

A kozmoszig nyíló, mintegy gömbsugarban táguló, fénysebességű képzelet: milyen jellemző ez a költőre. Igenám, de jellemző a visszaút is, egyfajta visszahajlása az érzelmi, a képi ívnek a kozmikustól a földiig. Ott van például a második versszak: „a világ / a táguló űrben lengve / jövőjének nekivág” – majd a nagy kép után váratlanul szűkülő képek következnek: „ahogy zúg a lomb, a tenger, / ahogy vonítanak éjjel / a kutyák”. A táguló világegyetemről – visszafelé haladva – eljutunk a vonító kutyáig, a magányos emberi, sőt állati éjszakáig. Hány sötétnél sötétebb éjszaka, mennyi állati szenvedés szólt már hozzánk eddig is a költő soraiból. Az éjben magányosan vonító kutya: alapképe ez másutt is az elhagyatottságnak, szorongásnak, mindenkihez szóló, mindenkit érintő, de éppen nála különös súlya van, annyi hasonló, halmozódó élménytől, városi és falusi éjszakák szűkülésétől áthatva, elnehezülve.

A *visszaút* egyébként másutt is megjelenik a versben, méghozzá nemcsak a képben, hanem fogalmilag is rögzítve. A föld, a nap, a csillagzatok sora, az egész mindenségbe halad, – és itt a visszájára fordulás – „mint fordítva, bennem épp e / gondolat...” A vers itt ismét önmagára reflektál, mint kezdetekor: én írom ezt a verset, itt, ebben a percben, most pedig – figyelj, olvasó – éppen egy gondolat, a versgondolat halad bennem a semmiből a valami felé, amint papírra rögzítem. Méghozzá az előző képpel ellentétesen, fordítva halad, nem a megsemmisülés, hanem a megvalósulás felé. Nem tartom véletlennek ezeket a lelki visszameneteket a versben. Ahogy a vers a semmi felé tágul, úgy minduntalan vissza is tér a fájdalmas, kicsiny emberi léthez, vagy az alkotáshoz, a cselekedethez; ahogy ki is mondja a költő: űrhöz szálló, léggömb lelkét a testéhez óhajtja kötözni. Meg akarja kötözni

magát, igenis vissza akar térni, az épséghez, szegény, fenyegetett eszéhez akar térni, a lét peremére jutott ember az életbe jutni újra. A „Költőnk és Kora”, amennyire dokumentuma a tragikus halálérzésnek, annyira példája az életvágynak is, egy rejtettebb, de igenis munkáló vitális ösztönnek. Ez a kettő: halálszorongás és rejtett életvágó, ez határozza meg a vers képeit és dinamikáját: föl-le, föl-le, el és vissza cikázik ez a kettősség a vers nagy íveiben.

Ha a vers fősorakoztatja – mintegy utoljára – József Attila alapmotívumait, a szöveg *hangnemében*, jobban mondva hangnem-váltásaiban is föllelhetjük mindazt, ami véglegesen, eltéveszthetetlenül jellemző a költőre. Már a vers címe, az idézőjelbe tett „Költőnk és Kora” is kettősen értelmezhető; fricska ez az irodalomtörténeti közhelynek, a nagyképű banalitásnak – ugyanakkor nagyonis komolyan veendő. Hiszen József Attila igenis hitt a társadalmi determinációban, igenis úgy tartotta, hogy a kor, az osztály, a körülmények meghatározzák a személyt, a költőt. Nem kevésbé ironikusan hat a verskezdet, ez a véletlenszerű, ez a játékos, amiből minden lesz, csak játékos vers nem. Amde azért az ironia, a groteszk lehellete nem egy helyen ott kísért a sorok közt: „úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm...” – ez bizony akár nyelvöltögetésnek is tekinthető a freudizmusra. Amelyben – jól tudjuk – ugyan csak bizott, hitt a költő; gyönyörű verseket, versrészleteket köszönhetünk e hitének. Ami pedig az ironiát, ezt a halálos játékoságot leginkább hordozza, az a vers dallama. Kitűnően elemzi Vas István a „Költőnk és Kora”-ról írt tanulmányában ezt a trochaikus ritmust, meggyőzően vezetve vissza egy népdalra és annak családjára. – A versnek tehát nemcsak lelki útja kétirányú és szélsőséges kozmosz és föld, halál és élet között, de hangnemében is kivételes módon vegyül a kétségbeesés, a tragikum, és a hátborzongató füttyörészés.

A záróversszakról külön kell szólnunk. Kétségkívül a magyar irodalom egyik remeklése. Tudnunk kell róla, hogy lényeges motívumai már készen álltak a költőben, mielőtt ezt a versét írta. Az ugyancsak 1937-ben íródott *Jön a vihar* című versének egyik versszaka így hangzik: „Almaszirmok – még ép a roncs ág – / igyekszenek, hogy szállni bontsák / kis lepkeszárnyuk – mily bolondság! / S ameddig ez a lanka nyúl, / a szegény fűszál lekonyul, / tél, hogy örökre alkonyul.” Nemcsak a motívum-sor, a rímek egy része van itt készen, még a ritmus is rokon: a „Költőnk és Kora” – többnyire – négyes trocheus, ez a *Jön a vihar* négyes jambus. A két ritmus egészen könnyen átalakítható egymásba. József Attilának szokása, hogy nem is csak motívumait-rímeit, de teljesen elkészült versszakait, részleteit is szereti ide-oda rakosgatni a verseiben, mintegy kipróbálva, hogy hol van a legjobb helyük. A híres versszak is: „Akár egy halom hasított fa / hever egymáson a világ...” – több versben megtalálható. Azt hiszem, alig akad költő, aki ezt a rakosgatást időnként ne gyakorolná. Van Majakovszkijnak egy jó kifejezése: félkészgyártmánynak nevezi az ilyen többé-kevésbé már létrejött versrészleteket, rimeket, megfogalmazott viziókat, jelzős szókapcsolatokat, amelyekkel minden költő tele van. Aztán, ha jön a versírás alkalmá, ezek a már meglévő és a költőnek oly fontos szilánkok a helyükre kerülnek. Ami József Attilát illeti, nála az a meglepő, hogy félkészgyártmányai – általában – jóval készebbek az ilyen szokásos, preegzisztáló versmorzsáknál, és hogy több versben is szervesen tudja elhelyezni őket. A magam részéről azonban azt hiszem, hogy e versmolekuláknak (amelyek néha jóval többek a molekulánál) van egy bizonyos döntő helyük, legfontosabb vers-terük. A „halom hasított fa”-nak, a determináltság nagy megfogalmazásának igenis az *Eszméletben* van meg a maga legigazibb helye, ennek a rímekkel már előbb körülpántolt motívumnak pedig: „nyúl, lekonyul, alkonyul”, igenis a „Költőnk és Kora” nyújtja azt a teret, helyet, magaspontot, ahol igazán önmagává bontakozik ki. Hiszen amennyire hasonló az előzményekhez, annyira el is tér tőlük a motívum: felgazdagszik, véglegessé válik.

Csodálatos versszak ez. Már mondtam: a részvét, az emberi szolidaritás, a társadalom felbukkanó motívuma után visszatér a vers a beléfoglalt alapérzéshez, a halálos szorongáshoz, a tragikumhoz. A vers eddigi képanyagához képest – úr, semmi, valami, léggömb – új képből tér vissza, egy természeti képből, a József Attila-i bámulatosan éles, el nem felejthető természeti képek egyikében, amelyeknek tulaj-

donságuk, hogy egyszerre reálisak és szürreálisak, körüljárhatóan világosak és messze-messze ható, halmozott jelentéseket hordozók.

„Piros vérben áll a tarló...” – kezdődik a záróversszak. Ez még akár forradalmi utalás is lehetne, a költőtől csöppet sem idegenül, valahogy úgy, ahogy Petőfinél az alkonyuló napnak „Leesik fejről véres koronája”. A „tarló” szó is erősíti ezt a futó benyomást, József Attila kedves szava, amelyet paraszti életképeiből olyan jól ismerünk. De ezt az első asszociációt nagyon gyorsan megcáfolják a rákövetkező sorok, egészen másfelé kanyarítva az emóció-menetet: „s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad”. Nem, nem, itt nem egy eljövendő forradalom vérpirosáról van szó, itt a piros vér rögtön megalvad, kékké, dermedtté, halálössá válik. Piros és kék ellentétére, illetve fájdalmasan egybemosódó egységére, azonosságára van építve ez a két és fél sor, magukkal rántva egy sor velük összefonódott lelki tartalmat; a piros: a vért, fényt, bukásában is a napot hívja elő tudatunkba, – a kék: az éjszakát, halált, a hullafoltokat. Ez utóbbi érzelem-csomót erősíti a lekonyuló, síró gyp részkepe, hogy aztán a három záró sorban mintegy összefoglalódják a vers minden rétege: „Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok. / Alkonyúl.” – Sok évtizeddel ezelőtt, amikor a verssel először találkoztam, rögtön tudtam, hogy hatalmas vers-kijelentést hallok, majdnem elszédültem tőle. De azt, hogy meg is értettem volna, azt nem állíthatom. Sokkal előbb éreztem a nagy vers szelét, mintsem közlendőjét fogalmilag meg bírtam volna fejteni. Úgy érzem: ma sem tudom. Egyszerűen annyit jelentene ez a három sor, ez a versszak, ez a vers, hogy boldog, aki meghal? Hogy nem ér semmit az élet? Vagy fordítva: még a hullafoltokkal együtt is boldog az élet? Ma úgy gondolom: mindkettőt jelenti, egyiket is, másikat is, elválaszthatatlanul. Az emóció kivételes mélyrétege bukkan fel ebben a versszakban, amely *nem* fogalmi síkon szól hozzánk, hanem a kép által, amelyben jó és rossz, élet és halál, iszonyú és boldogító egybeesik.

Ami a legfeltűnőbb ebben a zárórészben, hogy *nincs tanulsága*. Márpedig az a bizonyos tanulság, amitől a 20. századi vers ódzkodni szokott, igenis, gyakran megjelenik József Attilánál. Az ő verseinek rendszerint van tanulságuk; milyen gyakran szólal meg versei végén például a jövő, az üdvözítő proletárforradalom, vagy második számú nagy megváltás-reménye, a szerelem, az ember-ember viszony. Gyönyörű, fel-felívelő vers-zárásokat köszönhetünk József Attila hiteinek, amelyek racionálisan is körülírhatók, foghatók, megnevezhetők. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mindig ott bujkál benne a rációba vetett hit mellett-mögött a félelem is, amelynek végső neve halálfélelem, vagy még végsőbb neve: semmi-félelem. Ez az emberi alapriadalom nála még konkrétabb, mint másnál, elvégre ő az ép eszét félti, nemcsak a haláltól: az elő-haláltól, az értelem-vesztéstől fél; talán ezért is van szüksége – mint azt sokan fetételezték már – a ráció, az ideológia annyi meg annyi kötelére, amely az ész-hithez köti. A költő büszke az emberi elmére mint vívmányra, mint a legtöbbre, amit a természet, az emberrel közösen munkálkodva, létrehozott. A 18., 19. század fejlődéshite ez; ma sem cáfolhatjuk, ma sem térhetünk ki fényes tanúságtételei elől; igaz, igaz. Csakhát... ugyanakkor, ezzel az ésszel és morállal együtt, ott van a szemünk előtt az örült világ, nyomor, elnyomás, erőszak elháríthatatlan tapasztalata. Ezt a kettőt *egyszerre* érzékeli József Attila; ha nem így volna, a haladás-hit üdvözült mosolyú sekrestyése volna, az értelem ostobája.

Úgy gondolom, akkor értjük – úgy-ahogy – ezt a verset és záróversszakát, ha ismerjük az *egész* József Attilát, gondolatait és ellengondolatait, képeit, hiteit, félelmeit, teljes világát. Mikor szól a legédesebben ez a nagy vers, *l* és *h* hangokkal, mikor a leglágyabban? Amikor az elháríthatatlan véget éneklí. Mikor a legtisztább, mikor lidércesen éles a feledhetetlen tájkép? Amikor a leghátborzongatóbb. „Boldog” és „hullafoltok” – ez az önmagát cáfoló rim a mozdíthatatlan, lepecsételt rimek közül való, amely véglegesen saját vershelyéhez kötött, nem kopírozható, s amely voltaképpen hordozza az egész verset. Ária szól itt, a közeledő halál már-már túlvilági áriája, a művet a művészet mirákuluma által túlemeli az esendőségben valamely költői üdvösségbe.

EGY KÖNNYŰ JÁTÉK TERMÉSZETRAJZA

„A teremtés csak a legegyszerűbb szerkezeteket hívhatja létre, olyan egyszerűeket, amelyek létrejöhetnek az abszolút semmiből. Meg kell találnunk még a legegyszerűbbet.”

(P. W. Atkins)

„A szemből, honnan minden ég kifolyt, bánat, keserűség befelé szédül.
Pókláb szalad péppé-vált teste nélkül,
és egyhelyben kaszál a széttiport.”

(Weöres Sándor: József Attila utolsó fényképére)

Számomra igencsak kétséges, hogy lehet-e egyáltalán, úgymond, szakszerűen szólunk azokról a műélményeinkről, amelyekben éppen a tökéletes (nek ható) megfogalmazás és szerkezeti egyensúly szabadítja fel (érzelmileg pedig megoldja) az értelmező képzeletünket; hiszen nyilvánvaló, hogy a mű tényleges hatását nem tudhatjuk különválasztani a minket az élmény közben, során érő – s ekként az egészélményt végül is kitevő – számlálhatatlan egyéb benyomásainktól, hanem ellenkezőleg: ez utóbbiak lesznek, alkalmasint, az a vasreszelék, amely a sugalmazott formát *természetes* tartalommal tölti ki bennünk, s így mint már kész alakot a valóságban is magára ölti. A mozgalom, persze, oda-vissza irányú, lehet a reszelék egy parányi darabja az, ami a mű csonthéján átütve indítja meg a revelációt, hasonlóan ahhoz, mint amikor *egy* ébredés első pillanataiban *már* értjük valamely álommozzanat logikái, szimbolikus jelentését – s *még* átérezzük az egzisztenciális jelentőségét is. A kétféle eset közti különbség mindössze annyi, hogy míg az álom-ébrenlét pillanatszerkezete, *tűggetlen pontonhídja* a partra sodródással nagyjából egyidejűleg széthull, ellevesedik, dirib-darabjai tovaúsznak vagy alámerülnek a „barnalevesbe” ... – addig a mű tartóelemei *szabályszerű* kötésben illeszkednek egymáshoz: dermedten-és-variábilisan, amiként a dolgok megülnek és továbbáramolnak, kimúlhatnak, majd újból megelevenülnek benne. Gyakran hangoztatott öntörvényűsége is csak úgy igaz, hogy benne az alany és a tárgy (szellemi cselekedet és világ) egy sajátos, megismételhetetlen együttállása rögzítődött, s ennél fogva egy különös, potenciális valósággal bír. Magáról a műről azonban így továbbá nincs mit mondanunk; nem rendelkezünk mindaddig vele, míg a zárt konstitutív rendszer legalább egy ponton nem feslik fel, míg a műben rejlő intenció, valamint a róla való intuíciónk egy kölcsönös újraalkotói ihletben nem találkozik. Gyakorlatias megfogalmazásban: a törvényt csak úgy ismerhetem fel, ha megszegem, ha *revíziómba* a szertelenebb, kóbor áramú víziókat is engedem belevegyülni. Már a műalkotás is eredendően törvényszegés; amikor a világot mint elgondolt, ám képzelhetetlen egészet egyetlen szemlélhető valóságba összpontosítom, akkor a teremtő és a teremtett viszonyának olyan rendhagyó esetét állítom, amiért egyedül én felelek, igazságát egyedül én szavatolom. Az úgynevezett szakszerű, sőt „tudományos” kritika ezért legföljebb próbára teheti a művet, összevetheti a már meglevő, kanonikus (standard) igazsághordozó típusokkal, ám, József Attilát parafrázálva, minthogy a művészet logika, de nem tudomány, a kérdéses alkotás belső – egyszeri – léttörvényéhez nem férhet

közel, törvénykezéséhez nem szólhat hozzá; hiszen tárgyként vizsgálja azt, ami (a nevében is benne van: *műtárgy!*) egyszerre több meg kevesebb is annál: mint individuum – fogható egésznek képez, viszont mint kézzelfogható eszköz – nem jó semmire (eltekintve bizonyos tréfás alkalmazásoktól). A művészet tehát nemcsak tárgyiasítja, fixálja a személyiség világhoz fűződő viszonyát, de ezt a viszonyt ki is váltja a valóság kötelmei alól avval, hogy a valós tényekkel szemben egy olyan igazságot, lényegi tartalmat állít, amely a közvetlen létezésben szüntelenül hiányként van jelen. Mármost mindegy színte, hogy a mű ezt a hiányt radikálisan exponálja, avagy látszatra *pontosan* elfödi, magát a művet – valahány direkt és indirekt motívumával együtt – mindenképp az ugyanebből a hiányból fakadó energiával hatja, azaz lényegíti át. Bármit, ami valóságként illet bennünket, elidegeníthetünk magunktól, a „világhiányt” (J. A.) azonban sohasem; az mintegy örökös idegenként a legsajátunk marad, és emez abszurd vendég minőségében rendelkezik is velünk. Elveszni érezzük magunkat, mihelyst a hatására megbomlik bennünk a valósággal tartott – természetesen vélt – viszony, meg akkor is, ha ez a viszony túlon túl könnyűnek, ingyen kapottnak, szorongatóan unalmasnak stb. bizonyul. A műalkotás sem nem tetszeni, sem nem megbotránkoztatni akar; mindkettőt önkéntelenül *működési* – amikor újból *egy* eredeti helyzetbe kerül. Valéry írja valahol, hogy „szép az, ami kétségbe ejt”, s bár e megfogalmazás szerintem kissé sznob, fülledten elegáns (a költészet-sovinizmus entellektüel-misztikus göglehe csap ki belőle), mégis, a mű természetét *lényegében* érinti; de csak egyfelől, s így félreérthetően – mintha elsörendően a művészet indukálná a revelatív válságélményt, s nem pedig, ahogy ez ténylegesen van, maga a bölcseletre kárhóztatott elme, amely épp a Szépség megpillantásával ejti el összes praktikus-egzisztenciális fogódzóját. A művész – de inentől fogva célszerűen már inkább *költőt* mondok – csupán annyiban különbözik más emberektől, hogy ő tudatosan dönt is e különös, paradox hivatása mellett, alkalmasint (egyre sűrűbben) önként megy le a pokolra, hol néma-titokzatos, hol brutálisan nyílt vendége-és-vezetője után. Megcselekszi azt, ami másokkal is, elkerülhetetlenül, megtörténik, és ekképp *előjátsszik* azoknak – előjátssza a hiányt maradéktalanul magába foglaló művet. A mű valóságelemei azonban (a modern költészetben legalább) nem preformáltak, nincs előkészített liturgikus jelentésük, hanem *in actu* esik rájuk a költő választása, titokterhes s ugyanakkor felfokozott étudatú biztossággal. A lira mint vallomás megtelik epikai, drámai motívumokkal (ha számszerűleg nem is, de súlyarányában, jelentőségében, vívőerejében feltétlenül); „egyenes adásban” közvetíti pokoljárását a költő, nem utólag hozzákeresve a szavakat, mint pl. a klasszikus-hagyományos művekben, hanem a rázáródott pillanat csendjével replikázva, vagy a zajburokból kiszűrve őket. Ezért ahhoz, hogy a vers „törvényerőre emelkedjék”, minden szónak, ütemnek stb. archimédészi ponttá kell válnia benne, azaz a tudateseményt végtelen idejűségében kell magába fognia; a külső valósággal szembeni oppozíció a műalkotásban mint cselekedetben fogalmazódik illetőleg valósul meg – vallomáserője (-értéke) tehát azon múlik, hogy a meghasonlottság (a bűn!) de facto áthatja-e a cselekményt, vagy csupán naprakész-összinté *színező* anyaga lesz a versnek. Az autentikus mű ugyanis döntés, nem a jó, sem nem a rossz, de a paradox egzisztencia mellett – függetlenül attól, hogy praktikus *is* használ-e tette az egzisztenciának; önmagán túli célja, ha egyáltalán van, összpontosítani a szellemi-és-zsigeri figyelmet arra az ürességre (jelentés-nélküliségre), amely a tulajdon valóságának megteremtésével odakint, az „elfogyasztott valóságok” (J. A.) helyén támadt.

Emez összegző-bevezető – s persze hiányos – töprenkedések után most megpróbálok hozzáférni egy olyan vershez, ami engem-magamat már jócskán megragadott, de hogy a kihívást viszonzozhatom-e, azt egyelőre csak remélem még. A szóban forgó mű József Attila *Könnyű, tehér ruhában* című verse, köztudottan az oeuvre egyik utolsó darabja, abból a korszakból, amelyet durván leegyszerűsítve a Flóra-szerelmem remélkedő, valamint a „vágyteljesülhetetlenség” önriasztó és önfelszámoló versei, töredékei fémjeleznek.

*Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyremegy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.*

*És tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat.
Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.*

*Nem szeretnek a gazdagok,
míg élek ily szegényen.
Szegényeket sem izgatok,
nem állok én vigasznak ott,
ahol szeretni szűgyen.*

*Megalkotom szerelmemet . . .
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen – a szívem nem remeg –
könnyű, tehér ruhában.*

Sokan és sokat szóltak már a költő pszichoanalitikai balszerencséről, arról, hogy J. A. pszichotikus s nem pedig neurotikus beteg volt, és ezért nem lett volna szabad őt még beljebb taszigálni a kóros lélek rejtélyei közé; nem szakmám a lélektan, a gyógypedagógiához semmit nem konyítok, mégis, a költő verseit olvasva úgy látom, a Gyömrői-féle „ülések” (vagy „fekvések”) nemhogy rongálóan hatottak a géniuszra, de ellenkezőleg: lélegzet-elállító csodákat csikartak ki belőle. Foghatóbbá tették számára mindazt, amivel csak az eszmélete óta birkózott, képei, motívumai, metaforái letisztultak – miközben a mélységük, hatósugaruk, a szó szoros értelmében, határtalaná vált. Regisztrálhatja-e bárki az önnön – és általában az ember – ontológiai státusát és pozícióját pontosabban, például ennél: „Vad, habzó nyálú tengerek / falatjaként forgok, ha fekszem, / s egyedül. Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem.” (*Bukj től az árból*)? De más okom is volt rá, hogy mielőtt a kiszemelt műről beszélnék, épp ebből a verséből és épp ezt a szakaszt idézzem; mert nézzük csak, hogyan indul a *Könnyű, tehér ruhában*: „Mindent, mi nem ennivaló, / megrágtam és kiköptem.” – Kegyetlen felütés, de vajon az állapot, amelyben őt forgatja a mindenség, nem szintén az-e? És ha közelebről értjük: az örök emésztés-emésztődés *értelmetlenségének* vetne evvel véget a költő, ráadásul úgy, hogy a gesztusában még egy diszkrét (igazában gyilkos) megszorítást is alkalmaz: „mi nem ennivaló”; a „Mindenn”-ség pedig ezáltal úgy feszül fel a „megrágtam és kiköptem” igék ellentétes pólusaira, akár egy maszk, mely már nem is az „emberarcú” hydra-istent fedi-sejteti, inkább annak a szanaszét forgó fonákját: a véresnyálkás darabokban élősködő Semmit. Tovább dimenzionálja és dinamizálja a képet még az, hogy a „nem ennivaló” és a „szappangolyó” nemcsak hangzásban működnek össze, hanem az emlékcselekvés szintjén is; a szappanosvíz, amiből a gyermek a szivárványgömböt felfújja, előbb éri az ajkát, s ez az íz kellemetlen, jó megszabadulni tőle. „Magamtól tudom, mi a jó” – mondja, miután a világot ehető és ehetetlen feleire választotta ketté, ám figyeljünk csak oda, hogy e kijelentést mennyivel inkább a (fél)árva gyermeki dac, semmint a konszolidált felnőttes józan-ság intonálja; a „jó” minősítés itt már nem valamely külső dologra vonatkozik, semmiképp sem olyasmire, ami a világban megvan s így adott – ellenben vágyból és akaratból összeért elszántságot jelöl, az én transzcendenciáját. Meseszerű ugrás ez a valóságból a metafizikába, ahol a lét mitológiai mozgalmi feltárlanak, itt azonban nyívanvalóan anélkül, hogy az én mint projektív hős kiegészülhetne velük. Nem is taglalja a költő tovább a metafizikát, ahogy előbb a fizikai választékok lökte el magától, úgy most emerre legyint: „s hogy egyremegy, szappangolyó, / vagy égbolt van fölöttem.” De csakugyan ilyen summásan egyjelentésű-e a mozdulata? Hiszen nem azt mondja: mindegy, hanem hogy: *egyremegy*, nem le-, azaz *kizárja* a pseudo- (mert önidegen, „párhuzamos szárú”) alternatívát, hanem a végtelen perspektívájába állítva összenyitja a kétféle entitást (égbolt – szappangolyó), az „egyremegy”-gyel, mint egy totális én-, illetőleg *különös* világtengellyel, átszeli és átfogja őket. Hadd emlékeztessenek két korábbi motívumára: „A távolságot, mint üveg / golyót megkapod, óriás / leszel . . .” (*Altató*) – és az inverz, mélységében taglózóan feszült érzelmű kép a *Mamából*: „Nem nyafognék, de most már késő, / most látom, milyen óriás ő – / szürke haja lebben az égen, / kékítőt old az ég vizében.” Nem igazi ni-

vellálás történik tehát az ég és a játékbuborék között; inkább mintha a szövetség alakult volna át, tűnt volna egyik a másikán keresztül a költő lelkében – az égből kikeményedett, üvegszerű burkot képezett köréje, míg a szappangolyó – mint a távolság tükre-és-képmása, s amelyből a felnőtt kizárva érzi magát – lehántott magáról minden valóságsúlyt, semmi-hártyája, habkérge pontosan igazodott hozzá a gyermek lelkéhez (sóhajtságához). Itt utalok a motívum másik előképére, a '34 nyarán keletkezett *Szappanosvíz* című versre; a drámai megszemélyesítés, ahogy J. A. a szennylével a labirintust járhatja, nemcsak mesteri bravúr – mint nála soha semmi sem csak az –, de megint az egyéni (személyes) eredet – s tágabban, persze, a proletársors – *lényegiségét* bizonyítja, egyebek közt például azt, hogy lapulni, továbbterjeszkedni, megnőni, mérni és megmérteni, meghalni és továbbbrázkódni – gyökértelesen a kockavilágban – miként, mire megy. „Nem lesz” – mondja a sötétségbe vesző vizcsikocskáról; – „De amíg ott remeg, / *semmicse* borzongása átjár, – / az én *turakvó lelkemet* // is megrezgeti vergődése . . .” (kiem. – M. J.).

És most térjünk vissza a *Mindenségtől* „nem ennivaló” metaforájához. Köztudott: a gyermek József Attila vajmi ritkán részesült „embernek való” táplálékban, legkorábban az éhezésművészetet kellett kitanulnia. A fizikai nélkülözéshez társultak még a csonka családot kívülről sújtó megaláztatások, s a nagyrészt ebből származó családon belüli érzelmi kudarcok – az agyonfáradt, ingerült „Mama” lelki megdermedései, szótlanúsága, vagy egyszer-egyszer tetteles dühkitörése a kisfiú iránt. Főlösképpen taglalnom; a pokolra születtség egyik legdrámaibb epikus víziója ott olvasható az – éppen a *Mamát az Altatóig* áthidaló – *Iszonyat* című költeményben: „A fiú köhög fuldokolva / s mint *bot*, *ha törik*, úgy kiált. // Mint tenger, ráng az apró termet . . .” (kiemelés tőlem. – M. J.) Dehát akkor vehetjük-e szó szerint a „megrágom és kiköptem” állítását, s nem pedig a belső, tudati kacscintást helyesebb, ha felészleljük benne? Az ennivaló – miként megfosztva a „nem ennivaló” – metaforában bennefoglaltatik a szerelem és a szeretet, hol összefeszülő, hol harmonikus-komplementer érzelepárosa („Ettelek volna meg!”); s amelynnek a híján valóban torkunkon akad a világ, miközben a nyálunk csupa mérget von ki a falatból – elegyül a bűn a rosszal –, és úgy csorog alá a zsigereinkre. Nem akarom a bűn, a bűnösség kérdését külön is firtatni; kiválóan megtették ezt már József Attila-tanulmányaikban Németh G. Béla és Rába György; az éték, a „falat” szerepére azonban mint a világban való benne-lét *természetes* metaforájára hadd figyelmeztessek megint. A szintén '37 júniusában született, a Flóra-szerelmet allegorizáló *Sas* című versében beszél így: „. . . E szárnyas / a semmiből jött, nem volt. // A mindenséget falja / csilló azúri csőre. / Vaskarma tépi, marja / a meleg húst belőle . . .” Talán elég ennyi tükörkép – pontosabban: kép-tükör – ahhoz, hogy kijelenthessük: *nem a költő köpte ki az ehetetlen-valóságot*, ellenben a való világ találta – miután megszülte – és ítélte őt emészthetetlennek; vagy másik, különösen gyakori, örökérő József Attila-motívumra utalva: a világ taszította őt – „akit / kábít a nap, rettent az álom” – ki magából, s ültette kárhozatal – fel? vissza? – a Semmi ágára. Nos, hajlok rá, hogy az „egyremegy” *igé*ben most már csakugyan együtt lássam a szellemiesült én gerincét mint világtengelyt s a Semmi ágát, mely végső megfogalmazását majd a *Karóval jöttél* . . .-ben kapja (lásd: ősi mitológiákban a *Szent Karó*-t). Borotvaélesen, elvéthetetlenül villan át az „egyremegy”-ből ez a Semmi-hasíték a vers harmadik, nevezzük így: szociologikus tárgyú szakaszán: „Nem szeretnek a gazdagok, / míg élek ily szegényen. / Szegényeket sem izgatok, / nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szegényen.” Levelek, sőt áttélesen, versek is tanúsítják, hogy József Attila mennyire vágyott a magasabb polgári és irodalmi körök elismerésére, s hogy legerősebb szerelmi vonzalmai is azok felé hajtották; kritikai intuitivitása azonban sohasem hagyta őt a becsvágyával (emez egyik nagy szerepálmával) úgy összebékülni, hogy megfelelhessen az „izlés-konszenzusban” rejlő elvárásoknak; nem lett „elit költő”, élete végéig (s tán azon túl is?) idegen-„fehér” falt maradt a „haladó magyar-európai értelmiség” szemében. De ennél a kudarcánál talán még súlyosabb, gyógyíthatatlanabb az a sérülés, ami az „osztálytársak” felől érte. Nem itt és nem én vagyok hivatott eldönteni, hogy J. A.-t a Párt

valóban kizárta-e a soraiból, magam nem is tartom túl érdekesnek ezt a kérdést. Anál *izgalmasabbnak* érzem viszont azt a többletjelentést, melyet – a vers egyetlen direktnek mondható passzusában – az „izgatok” szó irritálóan pontos alkalmazásáról a felszínre József Attila. Nem kell különösebb önvizsgálati tortúra ahhoz, hogy megkülönböztessük magunkban a külső eszméktől, direktíváktól függő, szereporientált személyt, illetőleg azt, aki (vagy ami) az objektívnek nevezett világgal, dologi körülményekkel szemben többnyire vacog csak és kussol bennünk; ismétlem: a jó-módú – tehetősebb! – ember megengedheti magának a fényűzést, hogy ezt-azt a mélytudatából feltárjon – a szerepét árnyalja, színesíti evvel; de vajon a szegény, aki a pusztá meglétét érzi szüntelenül fenyegetve, és ezért a legtalmbibb, bazári-győzelmi csillogások delejezik a képzeletét, nos, az ilyen, ha lát még egerutat kijutni az inség templomából – nem szükségképp fordít-e hátat az *esélyt tagadó* hasonmásának? Eretnek nézetemért ne érjen büntetés; a munkásmozgalom szította öntudat rituális természetű, belső forrásai a preindividuais szenvedélyek – amelyek azonban mint az egyént világra szülő, eszméltető erők: *szégyelni-valóak*. József Attila tehát az osztály- (harcközösségi) identikus szerepét vesztette el, amikor „fegyelmeztelenkedései” miatt az „osztályfőnökség” megvonta a bizalmat tőle, s amikor ráébredt, hogy a magányával, igazságra – és nem elsősorban jogra, jussra – törő egzisztenciájával ez az osztály sem kíván közösködni. Krisztusi szituáció, csakhogy ezúttal végképp az Atya, a Törzs nélkül. Evvel pedig újból a „megrágtam és kiköptem” igepáros értelméhez kerülünk vissza; lássuk most szárazon; „megrágtam minden (rongy) eszmét, majd végül magamra száradtan kiköptem őket. Most már csak igazi ételt vennék a számba, hús-vér falatot, amelyik él – amivel szerelemben töltekeztem . . .” Regresszió? – Meglehet. Hiszen ha kiköpünk valamit, avval el is határoljuk magunkat attól a valamitől, s ha az ráadásul a minden-mi-nem-ennivaló, már végképp gyámolítatlanul maradunk – odalökött falatjául a Semminek. Mélyebb elemzést érdemelne, hogy a játékot mint az ösztönök közvetlen szellemiesülését hogyan, mennyiben készíti a Semmitől való szorongás. Amikor játszom, nemde, a világgal incselkedem, miközben félek is tőle, ám e félelmet éppen azáltal múlom felül, hogy a dolgok hozzám mért, stabil állandóságában nem a törvényszerűt, hanem az esetlegest, a véletlent kutatom, azt, ami közösiheti őket velem. A csodával, a szenzáció erejével vágyom átítatódni. „És tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat, / Én sok játékot ismerek, / hisz a valóság elpereg / és megmarad a látszat.” Az „egy-remegy” túllép a végtelen, a szemre-végtelen fókuszán, s szétágazva feltárul a képzeletet igazoló metafizikai tér; a szappangolyó-totalitás kiterül, elperegnek a valóságsszemek, míg a látszat mint tabula rasa ott világlik a költőember előtt. Vigyázzunk; semmiféle romantikus fantázia nem vetül rá erre a képre; az individuum elérkezett a legbenső – abszurd – realitáshoz, vonzalmi, taszításai mostantól fogva *tényleg* egyremennek. „Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, // míg elkészül ez a költemény . . .” – írta még az előző esztendő végén, a *Ki-be ugrál . . .* című megrendítő versében, nagyjából ugyanakkor, amikor a sokat idézett s talán még többlet interpretált *Két hexameter*-ét is. Nos, ez utóbbinak a „jóindulatú” értelmezésével ellentétben én azt gondolom, hogy a hexameterekbe burkolt kétfajta kérdés-válasz páros inkább a mélységét nyitja meg az ember erkölcsi alternatívájának, s nem pedig az utolsó leheletig kitartó döntést szavalja a „mégis!” mellett. Miért mondtam, hogy „hexameterekbe burkolt”? – Mert úgy vélem, József Attilánál a kötött forma, a prozódia mindig jelentéspontosító, egyszerűs-mind-tágító értelemmel bír – emitt is: „Mért legyek én tisztességes? . . .” mondja előszörre, majd így beszél: „Mért ne legyek tisztességes! . . .” Figyeljünk; az első verzióban a hangsúly az „én”-re, míg a másodikban a „ne” tagadószóra esik; mármint vessük össze a fentebb már idézett versmondattal: „S mit úgy hívtam: én, / az sincsen.” Így van; „nem embernek való”, súlyos konfliktushordozó szerep hárul az ére, el kell hát *ad interos* rejtőznie, vagy meg kell szünnie, hogy a terhek, a kések és présfák, amelyeknek mintegy torzszülöttje, fájdalom- és szégyenképződménye éppen ő, az önnön végükre járhasanak – egészen keresztülérjenek rajta. Az elpergő valósággal szembeállított „látszat” tehát a kiürített, áthatol-

hatóvá vált (szappangolyó!), de ekképp végtelenné tágult (égbolt) én metaforája is, s amelyben egyúttal minden feszültség és feloldás *elállt*, kicsapódott, néma kristályképpé lett. Sem nem mozgalmi, sem nem lírai dal már a *Könyű tehér ruhában*; hanem ahogy nemrég előtte még jósolta-megdalolta: „Majd csöndbe fagnak a dalok, / a hősiség eloldalog, / irgalmat kérnek a balog / és kapzsi szenvedélyek. / Ugye jobb, hogyha nem csalog?...” (*Majd csöndbe fagnak a dalok...*) Am ami megmerevült, kikristályosodott, annak tartószilárdsága sincsen; az egész versben mindössze egyetlen flexibilis tárgyi motívum a szappangolyó – amelynél szubtilisabb-plasztikusabb térformát viszont nem tudok elképzelni; akárha valamely metafizikai „kontrasztanyag” járná át keresztbe-kasul a vers – ismétlem: kikeményedett – tartalmi rétegeit, és viszontag: mintha az összes réteget, súlyt, élt, durva valóságot ez a káprázó héjú légbuborék tartaná meg magán. Végül majd a költőt is: „Megalkotom szerlememet... / Égitesten a lábam;...” – úgy van, bólinthatunk rá, az alkotáshoz elbíró talaj kell alá; kivált ha házunkat, üzemeinket vagy – netovább – emlékművünket kívánjuk ráépíteni. Csakhogy ezúttal a szerelem megalkotásáról van szó, az pedig a köznapi vélelem szerint jön magától (vagy nem jön), semmi esetre sem a mi kreatúránk dolga feltalálni, felfedni a mibenlétét. Ámde megismerni?... Nem emberi, mégcsak nem is költői alkotmány megismerésére tör itt már a költő, hanem magára a *puszta* ismeretre, a Semmi művére; „Megalkotom”, mondja, a „megváltom” helyett, s ez nem a Nietzsche-féle antikrisztusi attitűd a részéről, nem az „emberfölötti” pozíció, szerep megpályázása; sokkal több annál: megsemmisítése minden hamis *szövetségnek*, és *tiszta indulat* az istenek ellen –, akik e szövetségeket bontatják s köttetik a világok között. Vegyük észre: az „égitest” szóban nyoma sincs retorikus pátoznak, József Attila nem a mitológiák hőrosaival azonosítja magát, amikor megütközni indul; finom, jelentős stílus-motívum, hogy egyetlen enjamement-nal – s épp itt! – él a versben: „elindulok az istenek / ellen...” Akár egy kicsiny megbotlás, parányi, néma belső hőkölet, mely az égitestet, melyen megvetette lábát a költő, még egyszer próbára teszi. Talán mondanom se kéne, ki-ki magától tudja vagy érzi már: a föld ez az égitest, meg a szappangolyó, és az én; megannyi tűnékeny individuum – míg az elmének a méretlen ég szab határt; ezt írja a szintén '37 júniusban keletkezett *Majd...* című versben: „... kitágul, mint az úr, az elme. / Kitetszik, hogy üres dolog / s mint világ visszája, bolyong / bennem a lélek, a lét türelme...” Mártírium? – Nem, ettől a fogalomtól is berzenkedik az értelmező tudatom; József Attila nem valamely igazságésszméért készül áldozatot hozni, mikor az alkotásnak nekivág. – *A halált kívánja megélni*, az élet örök-pillanatát, ahogy ezt, két *gondolatjel* között, maga mondja: „– a szívem nem remeg –”; mert azt hiszem, a felszíni látszatkommunikáció csapdájába esünk, ha csupán az istenekkel szembeni bátorságot hallanánk meg e tényállításban. Különben is: az ún. haláltmegvető bátorság kérészetű egy érzület, az alany ugyan áthatódik tőle, ám evvel meg is szűnik önmaga lenni; önfeledt eszközévé válik egy dologi, a lényegét valamely céllal felékitő, elleplező eseménynek. Az, aki játszik, jól tudja: minden metamorfózis ugyanegy célból és okból történik; az ismeretlent, az eredetet próbálja valósággrejtekeiből előcsalni a játékos, előbb az énje színeit-fonákjait váltogatva, össze-vissza szöve, s aztán ha másképp már nem megy: csalás nélkül, a létét kockáztatva. Eme kockázatkészség azonban végtelen regressziót feltételez, szüntelen – szerelmi! – emésztődést, amelytől a szív elnehezül és el-eláll, miközben az éleslátás nemhogy csökkenne, de még tovább fokozódik. Végül mintha egyszerre pillantana át az elme önmagán és a világmindenségen...

Te női Kolhaas Mihály

*Te női Kolhaas Mihály,
ki azt hiszed, hogy mivel igazad van,
isten mérget önthetsz a szemembe,
megpörget, mint egy vak madarat,
hogyan elzuhanjon bennem a világ
és repülőgépek ütközzenek
a fejemnek meg csillagok, -
s te gúnyolódhatsz
nyomorúságomon, rémült lihegésemen,
ahogy a Szörnyű Kéz elől elfutok.
Egy reggel meglátod,
hogyan jön, jön az Igazság,
nem az elégtétel és nem a bosszúé,
jön halványrózsaszín mandulavirág-ruhában,
kezében a mindenség-mámoros nap,
lábainál folyók tomboló-kék himnusza;
megáll fölöttem, megáll
fölöttem
és a szélfűjácson
átível egy hang;
arcod átfényesedik, én néma leszek,
és eszedbe jutnak a leghosszabb csókok,
amikbe itt a csapdák, vereségek
alján belefulladt két vonagló, két
főlszakadt emberi száj.*

Ámulat-zászló

*Annyi elveszett nap és éj után
arcod se tudtam összeállítani
a reggelek csalódásaiból.
Vonszoltam káromkodásaimat az esőben,
autógázban
a Megtalálás hirtelen föltornyosult
felhőibe:
fémzüst-pára úsztatott
főljebb és főljebb mennydörgő
város fölött.
Húsunkat áthasította a nap.*

Rebbenő-fehér
vermeidbe csúszva,
lángolva merült el Lédától

a hattyú
a teremtés-halál millió-éveiben.
S hiába csapkodott
szárnyunk még villanóbb és villanóbb
dermedéseket, vérünk

sírása mögött
egyre megnyilóbb-fehér,
egyre szétszakíthatatlanabb lett

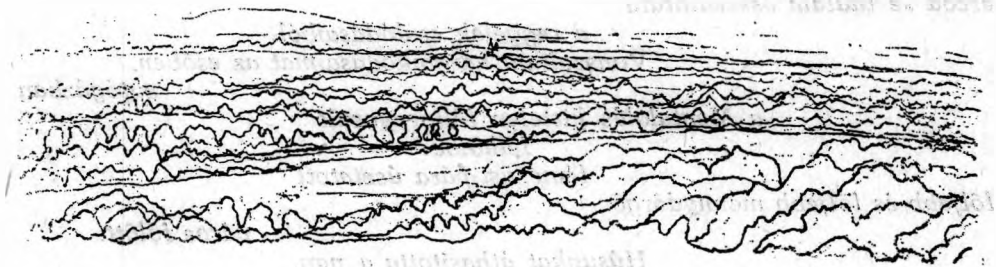
az ámulat-zászló.

A bábu sugárzása

A mocskos táj fölött varjak hordáit
dobálja kátránypapírként a szél.
Hasas esőfelhők s megdőlt nádasok közt,
keskeny résen át vonszol a vonat: bábút,
kiben már nincs semmi vér.

A vér te voltál. Idegen kéz csorgatta ki
húsomból a legutolsó csöppig.
Megcsókoltad ezt a kezet: megváltódat
minden öncsalástól, remény-töréstől;
a gyűlölet és a vágy elvégezte a többi.

Csúcsig-kopasz nyárfára vágódnak a varjak,
vonatablakban lóbálódik a szalmával tömött
bábu. De még mindig van sugárzása:
sötét szived felé láthatatlanul lángol
az összegyűrt, lemart síkság fölött.

Párizsi kettős

VI.

AZ ELSŐ NAP.

Az első lépések. Az első bisztró. Az első ebéd. Az első vásárlás. Az első találkozás. Az első szegyen. Az első . . . aztán sokáig minden nap volt valami *első*. A metró. A rejtélyes eredetű fémcsőcsillámok a metrólépcsőkön. Az, hogy itt nem a lányoktól kell „rendevút kérni”, azokat egyszerűen meg lehet szólítani, hanem a professzoroktól, méghozzá levélben, és ajánlókra való hivatkozással. De akkor aztán lakásukon fogadták az épp csak beiratkozott „kollegát”; mint elsőként Souriau, akinek dolgozószobájába épp csak belépni tudtál, mert egyszerű műszaki rajzolóktól ismert hatalmas rajztáblából álló íróasztala teljesen elfoglalta a cselédszobányi szobát; ami nem kis meglepetéssel szolgált annak, aki eddig csak méltóságos urakként ismerte az egyeteni tanárokat, és megközelíthetetlen, hatalmas budai lakások tulajdonosaiként. Minden első mozzanat egyben a demokrácia egy-egy mozzanatának megismerése is volt, legtöbbször furcsa módon arra döbentve rá, hogy az egész ifjúságodban úgy vágyott s épp ezért magadéul ismertnek érzett bűvös szó vagy inkább fogalom sokkal egyszerűbb és köznapibb dolgokban ölt testet, mintsem gondoltad volna. Például abban is, hogy a szegénység nem takargatni, s a gazdagság nem hivalkodni való. Meg másrésről abban, hogy a nagymúltú demokráciának is megvannak a maga „korlátai” és előítéletei. Souriau minden lekezelés és professzori fölény nélkül kezdte körülszimatolni a messziről jött ifjú delikvenst. Rögtön, és mindenekelőtt intellektuálisan. Az élet, úgy lázik, nem érdekelte. Sem távoli kis hazád, sem te mint személyiség, mint „történet”. A francia irodalomban való jártasságoddal, úgy látszott, meg van elégedve; sőt, azzal hizeleghetél magadnak, egy pillanatnyi meghökkent arcmozdulatát elkapva, hogy azzal kissé meg is lepted. A jó vizsgáláshoz mindig szerencse kell. Épp olyanok felől faggatott, amik legközelebbi érdeklődésedbe vágta. Annyit azért már tudott, hogy verseket is írsz, meg fordítasz is. Rimbaud-ról kérdezett. Megpróbáltad röviden cáfolni Bouillon de Lacoste-nak az *Illuminations*-ra vonatkozó új feltevést. Itt kaptad el fegyelmezetten sima arcának egyetlen gyors ránculatát. A *poésie pure* nemrég meghalt nagy alakjáról kérdezett még. Itt végleg nyert ügyed volt. Nyújthattad is át neki a mester magyarrá fordított verseinek kis füzetét, amelyet kevéssel ideutazásod előtt jelentetted meg ott-hon. A professzor ugyanazzal a leplezetlen gyanakvással pillantott bele, mint . . . ez is a magyar déja vu-k (sőt „déja entendu-k”) enyhe szédületébe kerget. Szomorynak több változata is van ez úgy látszik, kifogyhatatlan témára. Szinte hallod a Flammarion boltjában a könyvkereskedő-segédet, ahogy kezében tartva az ifjú szerző novelláskötetét, csak nézi, nézi . . . s mintha vele együtt Souriau is ezt mondaná: „*C'est du baragouin!*” Vagy talán Jules Lemaitre-rel mondja együtt, aki a saját regényét nézegeti az egykorú Magyar Hírlapban, „*C'est du vrai hongrois?* – kérdezte – *du vrais hongrois?*” – s csak nézte a betűket, és nem akarta hinni . . .” Nekik a „halandzsa” és az „igazán magyarul van?” ugyanazt jelenti. De Souriau nemcsak a könyvkereskedő-segédnél, még Jules Lemaitre-nél is választékosabb és tapintatosabb volt. Bár annál gyilkosabb. Csak annyit jegyzett meg:

„Jó, hogy a fordítás mellett ott az eredeti is.”
A kis kötet bilinguis volt. S máris Nietzsche terelte a szót. Összehordtál valamit az apollóni és dionüszoszi világ dialektikus ellentétéről. Mindjárt meg is állapodott veled a vagy Rimbaud-ról vagy Nietzsche-ről készítened dolgot, a második szemeszter végére. Ennyi után feljogosítva érezted magad, hogy te is kérdezz tőle valamit. Ismeri-e Lukácsot? Csak a nevét, mondta érezhetően kedvetlenül,

„még nem olvastam tőle semmit.”

Aztán, gondolatnyi habozás után, eléggé nyersen:

„Az a moszkvai kommunista, ugye? Ami természetesen nem jelent semmit”,

igyekezett elvenni a mondat élet, s megváltozott hangon folytatta:

„Szóval, maga is az? Azért bizonyára meg fogjuk érteni egymást. Így hát, mindketten feladtuk egymásnak a leckét: maga szépen végigolvassa mégegyszer a teljes Rimbaud-t és *A tragédia születését*, s aztán beszámol róla, hogy mit szándékozik írni. Én meg – mit is kell olvasnom M. Lukács-tól? No majd utána nézek.”

És már nyújtotta is a kezét.

Az már sokkal később volt, mikor nem ilyen hivatalos-konzervatív randevúval, hanem egyszerű megbeszéléses meghívással indultál egy másik, ezúttal eminensen kommunista fiatal íróházaspár lakására. Miután megnézted magad a ráhajló és benne tükröződő fák között a Szent Márton csatorna mindig tükörsíma s ilyenkor már szinte foncsorozottan dermedt vizében, a rue de la Grange aux Belles-ből (Illyés gyönyörű magyarításában: a Szép Fehérnépek Csűrénék utcája) nyíló fölüljárón átkeltél a Valmy rakpartra, s az egyik concierge és zár nélküli régi ház első emeletén már nyitott is ajtót Mireille.

„André sajnos nem ér rá, fontos megbeszélése van”,

fogadott, s a cseppnyi (előszobának nem nevezhető) előtérből tesékelt be a jobbról csukott ajtóval szemben a baloldali nyitotton. Mireille szobája ugyanolyan minuszskuláris, csupán az íróasztalnak s a falak menti könyvespolcoknak meg egyetlen vendég-széknek helyet adó cselédszobácska volt, mint Souriau professzoré, csakhogy itt ez helyénvalónak is látszott.

„De hiszen úgyis nekünk kell elsősorban beszélünk.”

Mireille egyike volt az ellenállás legendás leányainak. Egy korunkbeli *Jeanne-Marie*, önkéntelenül a kezére néztél, hogy „mint a holtaké, sápadt-magasztos”-e, akár Rimbaud versében. De nem, nagyon is élő kéz volt, méghozzá egy fiatal nő gondozott keze. Ez a legenda, melynek nem annyira tartalmát, mint inkább csak hírét, tehát a legenda legendáját ismerted, körülöngte törékeny alakját, s ahhoz szinte nem illő, hatalmas őserdővel koronázott fejét. Amelyhez megint csak nem illt vékonydad, kissé már fáradt arca. Nemrég jött meg Vietnamból, ahol illegálisan járt. Az ő életformája nem változott meg a háború végeztével. Amire, ha úgy tetszik, oka is, ha úgy akarjuk, ürügye volt. A másik háború, ami még a háború közben indult el. S ha számodra majdnem hihetetlen volt is alkatodnál fogva, megvolt a maga logikája, hogy úgy mondjuk, forradalmár-logikája, s éppúgy a pszichológiai logikája is. Egy francia lány, aki éveken át fegyverrel harcolt

a hazáját megszálló barbár ellenség ellen, veszteg maradhat-e, ha most az ő felszabadított hazája viselkedik barbár megszállóként egy felszabadulásáért küzdő néppel szemben? Hirtelen eszedbe jutott Mademoiselle Li és a vele való barátságod. Mireille mit szólna hozzá? Miközben idegen és futó ismeretség létedre úgy beszél veled, mint elvtárs az elvtárral. Egy pillanatra úgy éreztél magad, mintha valami családságot követnél el, hogy nem beszélés Liről; de akkor Mireille talán szóba se állna veled. Pedig egyik is, másik is szép, kedves, fiatal emberi, sőt női lény, mi több, az egyik zenész, a másik költő. A világ kibogozhatatlanul össze volt keveredve. Hallottad már, hogy Mireille verseket is írt vietnami útján, vagy útjáról, kérted, mutassa meg. De ő inkább a tárgyra tért. Úgy gondolja, sokat segítene a *szennyes háborúval* szemben, ha a Párizsban tanuló, legkülönbözőbb nemzetiségű fiatal írók és művészek közös tiltakozó antológiát állítanának össze saját munkáikból. A füzet kiadását ő vállalja, annak a baloldali hetilapnak a segítségével, ahol dolgozik. Tőled verset kér. És hogy tudsz-e a barátaid vagy ismerőseid között olyanokról, akiket meg lehetne nyerni. Hogy te magad tudsz-e olyan verset írni, amely egy ilyen demonstrációba illik, arról sejtemed se volt. Egy-két francia verspróbálkozásod ugyan már dugába dőlt, de ki tudja? Ráadásul: soha még egyetlen olyan verset se írtál, amely ilyesféle politikai alkalomra, pláne külső felkérésre készült volna. Nem is tudtad, hogy foghatnál hozzá. Idegenkedtél is tőle. Neked a vers mindig egy szóból, két szó találkozásából gerjedt, véletlenül, adományként, a tudatos munka csak egy ilyen kipattant szikra fényében vagy lángjában tudott mintegy „üzemi hőmérsékletet” kapni. Jiří, vagy René – ha nem csalódsz, ő már régebben is írt közvetlenül politikai verseket; és talán Lajost is meg tudod nyerni egy rajzra; a rajz, az más, annak nem kell feltétlenül „tematikai” kapcsolatot tartani, ott elég a feszültség, az a végletekig való feszítettség, ami Lajos minden rajzát szinte lerántja a papírról. Napi 20–30 rajza közül legalább a fele nagyszerű lenne egy ilyen kiadványba, akár a címlapra is. Mindenesetre velük beszélés. És majd telefonálsz. Miközben ezeket mondtad, a hatalmas, gyönyörű Eluard-portrét nézted az íróasztalán, amelyet szinte reflektorként világított meg a szobában lévő egyetlen fényforrás, a modern, most kissé elfordított asztalilámpa (hogy se neki, se neked ne süssön szembe). Mireille azonnal elérte a tekintetedet, amely pedig egyáltalán nem volt célzatos.

„Beszéltem Paul-lal”,

mondta,

„ha neked is jó, szombat délután vár minket együtt a lakásán. Szívesen találkozik veled. Úgy tudom, nemsokára Budapestre készül. Tetszett neki a két lefordított versed.”

Mireille ilyen tárgyilagossággal beszélt. Bizonyára így beszélt bevetés előtt is a makiban. Így Vietnamban is, amikor . . . nem tudtad, hogy fejezd be hamarjában . . . fogalmad se volt, mit csinálhatott, kikkel találkozhatott és milyen körülmények között – a Mekong partján? vagy hol? Legutóbbi beszélgetésed alkalmából említette, hogy összehoz Eluard-ral, akinek beszélt rólad, és odaadta neki két versedet. Eluard Pestre készül. Számodra már ennek a gondolata is olyan volt, mint egy ünnep. Lelkendezve mondtad Mireille-nek is.

„Igen, feltehetően segíteni fog az ottani író elvtársaknak, hogy tisztázzák viszonyukat a párttal” felelte Mireille, a mondat közben már fel is emelkedve a székről. Elnézést kér, de dolga van. Mireille szemmel láthatóan nem hajlott a mozzalom

akkor dívó értelmiségi (neofita?) pátoszára. Mint te, állapítottad meg magadban, némi hirtelen önkínzó önkritikával. De benned az ő konspiratív tárgyasága is csak ezt a pátoszt erősítette tovább. Megint előntött az a kínos kisebbségi érzés (amely némi fölényt is takart, s ennek a tudatától csak még kíntóbbá vált), ami a cselekvés embereivel szemben akkoriban elfogott. Pláne, ha hozzávetted, hogy közben ő is költő, még költő is, nem elég, hogy szép, fiatal és nő.

„Szombaton ötkor újra itt”.

zökkenett fel újabb patetikus hangulatodból. Kinyitotta az ajtót. A csöppnyi előszobában André vendége vette éppen a kabátját. Háttal állt neked, csak a kabátfelvétel közben, az ujjakba bújó váltott karok által széttárt szárnyú sötét madárként csapongó kabátot láttad. Nem fordult feléd, rövid biccentéssel André felé, kilépett a lépcsőházba. De neked nem volt nagykabátod, csak a sálát kellett gyorsan a nyakadra tekerned, az eperszínűt, s már léptél te is ki a nyomában. Valami hirtelen meglepett kíváncsisággal.

Egy pillanat alatt beérted a következő emeletnél. Csak most vetted észre, ahogy együtt kezdtétek taposni a spirális falépcsőt, hogy a válladig sem ér, szürke télikabátjába öltözve, szürke sállal, szürke régimódi puhakalappal, amely alatt apró távolkeleti arc bújt meg. Mintha valóban bújt volna. (Miért hatnak oly különösen a távolkeletiek, ha európai ruhát viselnek? Mintha mindegyiknek három számmal nagyobb volna az öltözéke a kelleténél.) Kezet nyújtottál, hogy bemutatkozz. Ő is mormolt valamit. Te meg – mert mindig a te kötelességed volna, hogy feloldd az ismeretlenség zavarodottságát, bármikor ilyen helyzetbe kerülsz – elkezdted valamit mondani Mireille-ről és André-ről. Milyen érdekes pár, vagy valami ilyen semmisséget. Egyetlen szóval se válaszolt. Nem lesz valami vidám ezzel együtt bandukolni a Valmy rakparton, vagy a Jemmapes-on, pedig legalább a République-ig együtt kell menni, hogy metróra szállhass. Már a kapuban állatok. Kár volt aggódnod. Új ismerősöd szótlanul kezet nyújtott, majd ellenkező irányba fordulva, egy szempillantás alatt eltűnt a sötétben. Mintha ott se lett volna. Azt nem gondolhatad, hogy virággá változott, mint a minap Li kisasszony. Mégis valahogy úgy. Hogy ő jutott eszedbe. Mintha földbe gyökerezett volna a lábad az értetlenségtől, alig tudtál magad is elindulni valamerre. Legjobb volt megint a Szép Fehérnépek Csűrének utcájába torkolló felüljáró felé. Mikor a tetejére értél, a Csatorna most még sötétebb tükrű vize fölé, hirtelen úgy érezted, most már érted. S megint felrémlt benned megmentett életed hiábavalósága. Amellyel most se tudsz senki mást megmenteni. Mireille legendája újabb fejezettel gazdagodott.

MÁR EGY FÉLÓRAJA

ácsorogtam a járdán, a kis utcában, a megbeszélts kis vietnami vendéglő előtt. Hozzá még kettő is volt majdnem egymás mellett; első pillanatban nem tudtam, melyikről van szó. De hamar rájöttem, hogy nem a sarokra nyíló lehet az roppant tarka lampionjaival, amelyek délidőben is homályosan égtek alacsonyan az asztalok fölött, nagy trópusi növények között maguk is nagy trópusi növények. Épp indulni akartam, az *être plaqué* undok kis rosszérzésével, amikor nyílt mögöttem a régi nagy *porte cochère* egyik szárnya, s mint egy jelenés, a kilépő kis ráncosarcú vietnami egyenesen elém toppant és megszólított, az ő jellegzetes, puha, apró rongyokra tépett franciaságukkal, mint aki teljesen biztos a dolgában:

„Ugye, magának volt randevúja 12-kor Conchitával? Az előbb telefonált, hogy kicsit késik. Egyszer már kijöttem, de akkor még nem találtam itt.”

Dehogynem voltam itt. Még öt perccel előbb is jöttem. Csak nem szobroztam (ahogy otthon mondják a fiatalok) egy helyben a kis vendéglő előtt, ahova bekukkantottam, a pici dísztelen asztaloknál egy lélek se ült. Két házzal arrébb a könyvesbolt kirakatát bámultam, könyv nélkül megtanulva a kirakott könyvek címét. Meg akartam kérdezni, kicsoda ő, és mit jelent az, hogy Conchita „egy kicsit” késik, és honnan tudja. De addigra már el is tűnt a kapuban. Ahogy jött. Mint egy jelenés. Rosszrészemet egy másik rosszérzés kerülgette. Mintha valami kis összeesküvés volna körülöttem. Conchita úgymint árasztott magából valami rejtélyeset – vagy rejtélyeskedőt. Mintha valami konspirációba kerültem volna. Vagy éppen mintha fölfedezték volna az én konspirációm. Nem konspiráció-e egy kicsit minden randevú? Ki ez az ember és miért tud a mi találkánkról? Amelynek színtere egy picike utca picike kis vendéglője a Quartier Latin legsűrűjében. Közben az a gondolat is eljárt velem, hogy ez a kis ember, kétfelé hulló fakó hajával, talán megváltoztatta egész további sorsomat. Nem azért, mintha egy pillanatig is azt gondoltam volna, idejövet, vagy tegnap óta, hogy sorsom akár-hogy is a Conchitáéhoz kötődne. Dehát a „sors” az élet minden legmindenapibb kis mozzanatához hozzá van rendelve, akár akarjuk, akár nem, akár gondolunk rá, akár nem. Hiszen ha ez a jelenés nem lép ki előlem abban a pillanatban, a következő pillanatban már elmentem volna onnan, soha az életben nem látom viszont Conchitát, akinek másnap el kellett utaznia, esetleg az utcából kifordulóban elüt egy autó – vagy netán most fog elütni, mikor majd, megvárva Conchitát, megebédelünk a cellányi kis vietnami vendéglőben, a cégér két sárkányának pózában nézve egymással szembe, azután nem tudom, hova megyünk, rögtön elválnak, vagy, ki tudja, együtt maradunk „örökre”. Minden lehetséges volt (minden mindig lehetséges) így is, meg úgy is. Mindenesetre, egy pillanattal ezelőtt még sejtelmem se volt ennek az embernek a létezéséről, aki viszont – mintegy „illegálisan” – tudott létezéséről, sőt arról is – amiről az égvilágon senki se tudott rajtam és Conchitán kívül –, hogy éppen itt tartózkodom, a világmindenség és a földkerekség e pontosan betájolható pontján, a Berthollet és a Lyoniak utcájának sarkán.

A sors aztán úgy akarta – miután Conchita egy kiszolgált régi DS-en megérkezve merészen fölökkent mellém a járdára –, hogy *sun-sen* salátát együnk, szójaszósszal, saláta- és mentalevélbe göngyölt meleg zöldségtekerceket, meg párolt marhahúst, pálmaszívvel, *sui*-mártásban. Conchita élvezettel evett, a keleti ízek, keleti szokások és keleti gondolatok iránti vonzódását szinte érezhetően csomagolva be a szelídzöld saláta- és méregzöld menta-levelekbe. Minden érzéki és érzékletes volt benne, a vastag szája, a blúz helyett magára kötött dupla kendővel is csak félig takart melle, a szavai, amelyeket alig érezhető spanyol moll-hangszereléssel tett még érzékibbé, és persze, elsősorban az éneke, amit előző este hallottam, abban a valószínűtlenül falusi kertecskében, amely ki tudja, hogy bújhatott meg a széles bulvár egyik oldaláról nyíló kis zsákutca hirtelen elvarrt végében. *Monsieur, je vous aime*... énekelte előző nap, a kertbe vezető lépcsőn ülve, gitárjával az ölében. Aztán felállt, körüljárt az asztalok között, a fák alatt, és minden jelenlévő férfi arcába közvetlen közletről külön kihívóan beleénekelte a refrént. Ami a zsúfolt kis kert térségét az egyetemes féltékenységgel feszültségével hálózta be.

Conchita most a kiábrándultságról beszélt, a magáéről és a világról, és

az egyetlen reményről, amely mégiscsak belehasít a kiábrándultságba: „a szeretet fényéről”. Megint egyszer átélhettem magamban az egyetlenértő egyetértés, az egyetértő-ellenkezés egyre gyakrabban rámtörő érzését. Ha valamit, hát én is abban hiszek, Goethével, hogy a „tisza emberség jóvátész minden emberi vétket”, csak hogy egyszerűen „hinni” ebben sem tudok, inkább csak ismerni vélem ezeket a bennünk élő rejtett aranyrögöket, amelyek azonban csak a legnagyobb erőfeszítéssel hozhatók – olykor – napvilágra; többnyire inkább úgy viselkednek, mint az erekben bujkáló s azokat olykor váratlan katasztrófával elzáró vérrögök. Desszertnek Conchita *licsi*-befőttet kért, ezt a fehér színű, kis távolkeleti gyümölcsöt, aminek jelentéktelen, homályosan-édeskés íze engem mindig émelyített. Ő sem az ízéért szereti, mondta. Hanem az alakjáért, amely olyan, mint egy erekcióban lévő nemiszerv makkja (ha talán kisebb is, tartotta azért szükségesnek pontosítani). És – emlékezetemet megcáfolva, amely szerint e gyümölcs inkább női nemiszervhez hasonlít, hiszen egyik oldaláról nézve üreges – kiderült, hogy valóban olyan is, csak épp a másik feléről nézve, ahogy a közepén nyíló kis rés kirajzolódik rajta; vagy inkább fehérségében úgy hat, mint egy ilyen szervről készült, kicsit élettelen és absztrakt gipszminta. Ahogy Conchita kis kanállal egymásután vette szájába a homorú (vagy domború?) kis fehér gyümölcsöket, egyszerre olyan érzésem támadt, mintha lassan, kéjesen tudatos kannibalizmussal nemiszerveket kanalazna, mintha valóban *azon élne*. Mintha egyszerre egy megvalósult Capilláriába kerültem volna, s éppen az oihák királynőjének színe elé. Izgató volt és taszító egyszerre. Éreztem, hogy most látom utoljára, nemcsak azért, mert másnap elutazik, s mire visszajön, addigra már én utazom el, hanem azért is, mert azok közül való volt, akik ellenállhatatlan vonzásukban is valamiféle tabuként jelennek meg érzéseim előtt, *à n'y pas toucher*. Ezt nem lehet megmagyarázni (mindama dolgok között, amiket nem lehet megmagyarázni): hogy hol áll be az egymás-érintésének magátólértetődő misztériuma, és hol emelkedik fel – esetleg a legnagyobb „tetszés” (micsoda szánalmas szó!) és vonzalom (hát még ez!) ellenére – az irracionális tilalomfa. Így mulasztjuk el a kapcsolatot sokszor azokkal, akikkel tudatosan talán a leginkább szeretnénk megteremteni. Don Juan valószínűleg sosem ismerte ezt a tabut. Ebben áll „gátlástalansága”.

Ott a kis kertben, mielőtt Conchita énekelni kezdett volna – *Monsieur, je vous aime . . .* – s mellette ültem az egyik padon a fügefa alatt, s még nem annyira a tilalmat, mint inkább a vonzást éreztem áradni belőle, s aztán felkeltem mellőle, valaki a társaságból hozzám ütődött, s minden bevezető nélkül azt kérdezte, mért nem írok Don Juanról.

„Miért írnék?”

kérdeztem vissza, mintha nem tudtam volna, hogy ez az egyik alapvető téma, ami fiatalkorom óta kísért, s bizonyára ezért nem is tudtam soha belekezdeni, egy félresikerült töredéktől eltekintve.

„Mert olyan színésziiesen tudsz viselkedni a nőekkel”,

mondta. Ez kissé megütött. Mindig szerettem volna megírni a „másik” (vagy szerényebben: írni *egy* másik) Don Juant, a visszáját, a fonákját, a belsejét (vagyis persze „igazi lényét”) a Tirso de Molinától kezdve mindmáig ismertnek. Éppen a „nem-színésziest”. S most egyszerre kitapintani éreztem ennek a „fonáknak” eddig nem tudatosított valódi mintázatát. Udvarlás helyett (illetve, az ő kihívásának viszonzása helyett) ezt kezdtem kifejteni Conchitának, miközben ő a *licsi* kanalazta. Don Juan, aki minden nővel az első pillanatban képes

teljes kapcsolatot teremteni, egészen a minél gyorsabban bekövetkező befejezésig, voltaképpen a nőikkel való igazi kapcsolatteremtés anti-hőse. Csak a hódítás és meghódítás pillanatára tud kommunikálni, az idő nem az ő kapcsolatainak dimenziója. Don Juan, amilyen „séduisant”, éppolyan kevésbé „attachant”, amilyen csábító, oly kevésbé megtartó, mint egy mágnes, amelynek ereje csak addig tart, amíg odarántja magához, aztán azonnal el is ejti – áldozatát? vagy azt, akinek éppen áldozatává válik? A férfi akkor veszi fel Don Juan-i „halmazállapotát”, amikor életének valamilyen fordulata miatt élete elveszíti azt a távlattal teli belső tartalmat, ami tartós vonzást tud kelteni. Valójában nem ő hagyja el azokat, akiket oly könnyen megszerzett, hanem azok hagyják el őt, éppolyan könnyedén. Talán még az a meglepő (s tudtommal a különböző feldolgozásokban, még Kierkegaardnál sem felmerülő) feltételezés is jogos lehet, hogy ez a Juan csak az „udvarlás” színjátékának zseniális *jeune premier*-je, és nem a beteljesedés színjátékának; csak szerelmesnek jó, de „rossz szerető”. Közben persze: egyáltalában nem is „szerelmes”, csak az, aki játssza a szerelmezt. Mert a szerelem nem az elérés, hanem a megtartás aktusa. Szerelmesek igazán abba leszünk, aki már a miénk – talán azt is mondhatnánk, nem azért hódítunk, mert szeretünk, hanem azért, hogy szerethessünk. . . Don Juan éppen ezt nem tudja. (Itt kapcsolódott vissza gondolatom valamilyen Conchitáéba.) Mindez abban a trivialitásban fejeződik ki, hogy minden első szerelmi kezdet milyen véletlen, ügyefogyott, szinte érvénytelen, mennyire ki van téve az esetlegességnek, az *együttlét* hiányának. Az első alkalom csak arra való, hogy utána jöhessenek a továbbiak. A mindenkit elérő Don Juan számára elviselhetetlenek. A számára örökre megismerhetetlenek. Don Juan „regisztere” csak a megírandó művek pusztá címeinek listáját tartalmazza. Az egytől egyig megnemalkottakét és megalkothatatlanokét.

„Conchita”,

mondtam,

„te megmaradsz lényem Don Juan-i regiszterében a minusznak.”

Egy Donna Anna, akinek hirtelen el kell utaznia, mielőtt bármi történhetnék? Micsoda dramaturgiai abszurdum, micsoda beiktathatatlan jelenet bármilyen Don Juan-drámába. . . Conchita nem felelt. Felállt. Behatolt az oldalfal nyílásán szalazó gyöngyfüggöny elhúzott rései közé, mint egy mikroszkopikus sejtfaon át. Míg a mosdóban volt, fizettem. Kint az utcán egy pillanatig még átfutott rajtam, hogy beülök mellé a kocsiba, aztán a belülről kinyitott ajtón csak kézfogásra nyújtottam be a kezem:

„*Hasta entonces, Donna Conchita!*”,
s hogy meddig tart ez az *addig*? Ez a spanyol köszönési forma bölcs titka marad.

BORBÁLA AZONBAN

megérkezett. Minden csábítás nélkül. Ellenben ellenállhatatlan vonzódással és ragaszkodással irántad. Az utazástól elnyűtten, megcsúnyulva lépett ki a vonatból, az örökös Gare de l’Esten, ahol már nem te voltál az érkező, már te voltál az, aki kimegy az érkező elé. Borbála pedig az volt, aki eddig is, aki maradt is, az, akire máris tapintattal kell lenni, aki máris különleges gyöngédségre, elnézésre, segítségre szorul, aki ellen megint minden összeesküdött, s ezért, ha mással nem lehet, önmagával kell összeesküdnie teellened. Az, hogy Párizsba „kell jönnie”, hogy vonatra kellett száll-

nia, hogy a pályaudvar előtt várni kell a taxira, szép sorban, nem tolakodhatva előre, mégcsak nem is kívánhatva tőled ilyet, mint otthon, mert itt, eleve adott és vállalt vaskorlátok között, mindenki békésen vár a sorára a sorban, valamint hogy éppen te várod itt a pályaudvaron, az, akihez pedig önszántából és nagy erőfeszítéseket téve érte jött, és nem a kaportalai maharadzsa... Borbála Párizsba is csak kétségbeeseten, elesetten, elégedetlenül és követelőzően tudott megérkezni. *Hozzád* meg kiváltéppen csak így tudott...

MIELŐTT TOVÁBB ÍRNEK,

mint annyiszor, találomra felkattintottam a rádiót. Van, amikor: zene, az zene. Mindegy, vagy majdnem mindegy, hogy mi. Túl nagy meglepetés persze nem érhet. Vagy a *France Musique* vagy a *Musique Classique* adó van beprogramozva URH-n. Ilyenkor nincs türelmem lemezjátszókkal, kazettával, keresővel bajlódni. És még kevésbé a választás gondjával – nem is igen tudnám, mit válasszak. Jobb a sokkal nagyobb skálával dolgozó véletlenre bízni. (Ez is egy fajtája az aleatórikus zenének.) Olyan sorsjáték, amin többnyire nyer az ember: Zene, az zene, ha zene. Megszólal, nem is figyelek rá, hogy mi; másra figyelek, a munkámra, az én zenémre, de a zene (ha zene) segít jobban figyelnem arra is. Nem bontja meg, inkább szorosabbra zárja, közrefogja a koncentráció körét, mint valami éteri szigetelő anyag. (Lám, az idegen szavak használata – szemben a puristák meggyőződésével – inkább kiszélesíti a kifejezés pályáját, még a tautológiával is ki tud fejezni valami többletet; mint észrevétlenül itt is, ráébredt elfelejtett etimológiákra, például arra, hogy a koncentrációnak, amely önmagában is kör, magyarul még külön *köre* is lehet, az önmagunkkal való azonosulás magába visszatérő görbéje...) Szóval megszólalt a zene, de most egyszerre mégis fel kell figyelnem rá, már az első hangoktól kezdve. Valami hirtelen otthonosság lep meg, amely éppoly hirtelen nyugtalansággal keveredik, mert nem tudom megnevezni az otthonosságot, amit érzek, vagyis éppen otthonosságából hiányzik valami lényeges: az ismertség, a teljes birtokbavétel biztonsága. Nem, ez az otthonos, szinte belőlem sodródó zene csupa zaklató nyugtalanság, mert nincs mihez kötnöm, régesrég óta ismerem, mégsem tudom felismerni. Holott minden taktusát előre érezni vélem, s kivált épp most, hogy ez után (amit épp most hallok) valami még bensőségebbet, még ismerősebbet kell hallanom, amit ugyancsak épphogy sejteni tudok előre, megformálni nem. Azt is érzem, hogy valamit megtaláltam, amit régesrég keresek hiába, bár közben sokszor-sokszor felmerült előttem. Felcsendült valahonnan, megcsendült bennem is, emlékeztem rá, és mégsem tudtam az emlékezetemet senkivel megosztani. Már rég tudom, hogy aki a zene nyelvét sosem tanulta meg, mint sajnós én, az egyfajta némasággal éli végig az életét, kivált egy-egy szélső, kritikus helyzetben, amikor minden helyett éppen a zenére volna szükség; éppolyan néma, a szó legszorosabb értelmében, mint a valódi némák, vagy mint a háziállatok. Egyszerre úgy éreztem magam, mint a macska (vagy úgy, ahogy én gondolom a macskáról), mikor úgy néz rám, hogy érzem, „csak épp hogy meg nem szólal”, de éppen hogy mégsem tud megszólalni. Aki tud a zene nyelvén, annak nem kell megjegyezni azt a lényegtelen (a zene lényegéhez képest végtelenül lényegtelen) adalékot, hogy ez vagy az „szerezte” s ilyen meg ilyen címmel látta el (hogy aztán majd még egy ilyen vagy olyan „műszámmal” is ellássa, vagy ellássák mások), nincs szükség szóra és számszámra, egyszerűen magával a zenével jegyzi meg a zenét, számára a hallható és hallhatóvá tehető zene önmagát jelenti és önmagát mondja ki. Olyan enyém

volt ez a zene (és az is külön csoda, hogy ez azért így is lehetséges), mint csak kevés szó és szóból előállítható szöveg, s mégsem tudok szinte hozzáérni se, még kevésbé tudom megragadni, minden ismert hangja már elhangzásának pillanatában újra ismeretlenként száll tova, amit megint csak soha senki más-sal nem tudok közölni. S már itt van az is, aminek az eddigi csak előhangja-előszele-előjele volt, hát persze, a második tétel, a lassú, az egyetlen zongora-billentőpendítéssel, mélységesen visszafogott késleltetéssel kialakuló tüne-mény, a semmiből végtelen pontossággal és végtelen eszköztelenséggel meg-jelentő formája valaminek, aminek nincs anyaga, és számomra még neve sincs. Egyfajta tagolása az időnek, ami minden más – racionális? vagy racionaliz-ált? – tagolásától eltér, ezzel az idővel is mérhető, de méginkább ő méri a maga módján az idő, egy más időt helyettesít be az időbe, hogy ugyanúgy elmúljon, mint az idő, csak éppen örökké visszahozhatóan. De én nem tudom, most se tudom soha visszahozni. *Tááá-tá-rá-rá-rá-ri-rá-rá-rá-ti-rarara-pam-pam-pam-pam-pam . . .* Mint amikor a némák szánalmasan artikulátlan szó-tagokkal mégis megszólalnak, csak senki nem érti őket. Rettegve vártam a végét (ezúttal befellegzett a munkának), hogy vajon bemondják-e a címet, amely valamikor végérvényesen eltűnt az emlékezetemből, és azóta is ott buj-kál előlem a Köchel-jegyzék őserdő-sűrűjében. Hogy végre megnevezhessem a számomra oly régóta megnevezhetetlen, és mások számára láthatóan is ma-gamévá tegyem ezt a kiirthatatlanul belém ültetett virágot, amely így már régesrégóta mégsem az enyém.

Mozartnak millió szálú kapcsolata volt Párizssal, hogyis ne lett volna, épp neki, de a 20. (a chromatikus skála szerint *d-moll*-ban írt) Zongoraverseny-nek (amely a Jegyzékben a 466-os műszámot viseli) semmiféle köze nincs hozzá. Bécsben készült, szinte elképzelhetetlen sietősséggel, a 19-es és a 21-es számú között. Párizs már régen messze volt, kétes diadalaival, a dicsőség ci-kázó fényjeleivel, most már csak a jeltelen sír volt közel. Ez a hasonlíthatatlanul édes dallam, ez az abbagyhatatlan, a tétel végéig ismétlődő, s a közepén mégis oly drámai szakadékba hulló kisdéd téma, ez a boldog öngyilkos, majd újra felmerülve, ez a boldogtalan túlélő . . . Mint a mézbe mártott epe, kandi-rozott nadragulya, vagy egyszerűen, mint a modern gyógyszerek; nem szabad elharapni, se elszopogatni; nem kényelmes élvezetre való. Csak egyszerre le-het egészben lenyelni. Hogy ott hasson, legbenső szerveink és szöveteink kö-zött.

Ez a *Romance*, amelyről most már megint tudom, hogy így hívják, s ettől újabb kiterjedést kap, ez a „románc” ettől az idilli megnevezéstől még drá-maiabb lesz, miközben ott vacog benne az egész magányos éjszaka, szinte már Novalis és Bartók éjszakáiig – neked ez a románc tartalmazta valaha Párizst, ezt hallgattad még pesti szobádban minden reggel, felkelés után, az útleve-ledre várva, mint egy varázsigét, amely megnyitja az utat.

Ha ismerném a módját, nagy kottafejekkel ideírnám az íróasztalom kü-szöbére, mint egy varázsigét, hátha engem is elvezet valahová, . . . neked is megfelel arra a kérdésre: „most merre menj és hová . . .”, a regénynek is arra, hogy milyen irányba forduljon a kétségbeesztően számtalan lehetséges irányok kö-zül – hogy mégis eljusson éppen oda, ahova kell. Mert, folytatván a Prédiká-tort, bizvást mondhatjuk, hogy miképp *rendelt ideje vagyon minden dolog-nak, ideje vagyon az kőnek elhánysának és ideje az köveknek egybegyűjté-sének*, azonképpen ideje vagyon az életnek és ideje az élet elbeszélésének . . .

(Folytatjuk)

Félhomályban

Mészöly Miklós-variáció

*Örökös félhomályban élt,
akár a szarvasok.*

*Akár a szarvasok, amint
agancsukat lassan és
feltartóztathatlan – –*

Örökös félhomályban élt.

*Miként a szarvasok, amint
agancsukat lassan és fel-
tartóztathatlan fordítják – – –*

Örökös félhomályban – –

*Füstcsík elsimulása, időtlen
várakozása.
Szapora szempillarebbenések.
Mikéntha világegyetem fordulása:
akár a szarvasok – – –*

*Örökös félhomályban élt,
mikéntha törött pengéjű,
finom kardra támaszkodott volna.*

*Akár a szarvasok, amint
agancsukat lassan és
feltartóztathatlan
fordítják át:
a másik oldalra.*

*Örökös félhomályban:
rezzenések és rezdülések,
rebbenések és moccanások
között.*

*Mikéntha lábát összeszorítva,
karját széttárva teküdne
meztelenül:
földre-szögezetten – – –*

Örökké földre-szögezetten.

FÜLEP LAJOS LEVELEI TOLNAY KÁROLYHOZ (II.)

(Budapest), 1948. I. 10.

Kedves Carlo, nagyon örültem, hogy végre levelet kaptam Magától, a jó kívánságokat szívből viszonzom, – de az örömem csak addig tartott, amíg levelének helyzetéről szóló részéig nem jutottam. Mivel *arra* gyors választ kér, minden mást félretéve sietek rá válaszolni.³⁴ Hogy milyen nagy dolog lenne rám nézve, ha Magával egy városban lehetnék, tán nem kell mondanom; tán újra élednék a már alig túrt s napról napra nehezen prongált élet súlya alatt is, de sokkal jobban szeretem Magát, hogy oly önző tudjak lenni, s ne mondjam ki mindjárt kereken: még a gondolatát is vesse ki a fejéből az idejövételnek. Mire is jönne? *egy* existentialis lehetősége volna: a pesti műv.tört. tanszék, az pedig, mint tudja, be van töltve, Gerevich ül rajta s egyelőre hire sincs, hogy fel akar róla kelni, vagy fel akarják kelteni. S még ha ez a feltétel teljesülne is, olyan existentiát adna, ami a puszta léten túl minden mást lehetetlenít. Lakást kapni lehetetlen, megélni lehetetlen – gondolja meg: kb. 1200 for. lenne a havi fizetése, tehát kb. 70 dollár, hogy lehet ebből megélni? – egy mázsa szén 50 for, mire hazaviszi, felszállítják etc. benne van 70–80 f-ban, s egy téltre kell minimum 20–25 q, ha kap! s így van minden. Hogy én mindezt tudva, mért jöttem mégis ide? hosszú volna megírni, majd élőszóval. De hát én collegiumban lakom, ahol pd. most hetekig semmilyen fűtés sincs, collegiumi, azaz rabkoszton élek etc. etc. – s hogy meddig fogom bírni, még nem tudom. S így aztán mi lesz, azt se.

Örült világ, ahol Magának elhelyezkedési gondjai lehetnek. De ha Paris nem, tán Belgium? hisz ott jól ismerik Magát. Vagy Nagy-Britannia? ahol szintén kitűnő a reputációja. S *in* tenámen legalább könnyen mozoghatna.

Nekem már dec. elseje óta Rómában kellene lennem. De két hónapig tartott, míg az útlevelet kiadták, – éppen akkor meg az olaszok beszüntették a visum-adást. Ma telefonon azt mondta a követség, hogy valamit lehet csinálni. Ha sikerül, talán 8–10 nap múlva indulhatok; ha ott leszek, írok Magának. Mert most már ne szakítsa meg a kontaktust, – hátha a nyáron nyélbe tudnánk ütni találkozását valahol. De ehhez az kell, hogy hollétéről legalább egy sorban mindig értesítsen.

A Youth of M.-t végre megkaptam, a teljes három hóig tartó be- és kicsomagolásnak második felében, a legnagyobb felfordulásban és zűrzavarban, s mivel minden munkából szörnyen kikökökentem, s előre láthatólag sok dolgom lesz, nem tudom, mikor jutok hozzá. Mily kár, hogy addig nem küldte meg, míg Várkonyban voltam. K.-t illetőleg³⁵ egyezünk.

Szeretettel öleli mindkettőjüket

Fülep Lajos

Budapest, 1948. VIII. 31.

Kedves Carlo, attól tartok, így ezúttal nem találkozunk. De hát akkor mikor? ez nagyobb kérdés, mint a hol, mert nem bánám akárhol, csak már meglenne. Pedig szept. után néhány hónappal talán akadna rá mód. Nem emlékszem, írtam-e Magának, hogy itt az a terv, menjek le majd a magyar intézet igazgatójának Rómába. Dec. végén vagy jan.-ban lesz valószínűleg aktuális. Hogy megyek-e, még egyáltalán nem bizonyos, egyrészt, mert még nem szántam rá magam, másrészt, mert addig a terv is megváltozhat. Ha azonban mégis megtalál történni, nagyon fogom fájlalni, hogy ott leszek, ahol kevéssel előbb Maga volt, mégse találkozhattunk. Amikor teheti tájékoztasson dolgairól.

Szeretettel öleli

Fülep Lajos

Budapest, 1949. II. 18.

Kedves Carlo, nagyon örülök, hogy végre megint hírt kaptam Magától. Kérdésére, kívánsága szerint, azonnal válaszolni sajnos csak annyit tudok, hogy egyelőre semmit se tudok az itáliai nyárról. A nyugati országokban levő intézeteket, köztük a rómaid, mind átszervezik, de hogy mire ez a művelet befejeződik, akkor is engem designálnak-e oda igazgatónak, nem tudhatom, szintúgy azt sem, mikor válik aktuálissá, se azt, valami más módon mehetek-e pár hétre vagy hónapra. Amint valami bizonyosat tudok, megírom. – Könyvem, köszönöm kérdését, jól érzi magát, csak nagyon kidagadt a fazékból. Remélem, ebben az évben foglalkozhatom részben való publikálásának nem kis feladatával. – A Michelangelo III. kötetét³⁶ megküldhetné-e egészen megbízható módon? Már nagyon várom! És hova írhatnék róla? Az a futóbolond Kollár gyógyíthatatlan: a kérdésére adott válaszom után nem írt többet, se az Erasmus³⁷ nem küldte, azt se tudom, van-e. Valami érdemes helyre örömmel írnék.

Szeretettel öleli, Rinát üdvözölve

F. L.

Budapest, 1951. XII. 30.

Kedves Carlo, megjött princetoni lapja, és karácsonyra Michelangelo³⁸ Semmi se szerezhett volna hozzá fogható örömet – nincs is már másban örömöm, mint a szellem dolgaiban és egy-két emberben (inkább egy mint kettő) –, mindjárt neki is estem és nem győztem betelni vele, s megint arra gondoltam: írnék végre IV.-ről, de hova? (itt nincs hova), az Erasmus van még? nem láttam s nem tudok róla évek óta; vagy inkább máshova? nekem mindegy, csak *előre* meg kellene állapodni, s ott előre a helyet lefoglalni – de fogok Magától erre választ kapni? vagy úgy fog tenni, mint eddig mindig. Mert hiszen, persze, írtak eddig is mindenütt róla – de nem [...] is az a keves, amit összehoztak, elég gyenge volt.

A találkozást én még sokkal inkább óhajtom, és a beszélgetést fontos dolgokról – nem olyanokról, amik soi-disant „munkáimban” vannak, ezek alkalmi rigmusok, hanem amik a publikátlanban vannak. [...]

Budapest, 1952. XII. 20.

Kedves Carlo, jún. 14-i parisi lapjára igen nagy késéssel válaszolok – számonbánom bűnömöt, most, mikor lapját újra elővettem, láttam, mennyi idő telt el azóta! de általában nagyon telik az idő s még mennyi a tennivaló! Az ember minél tovább él, annál több tennivalót lát, s persze azt hiszi, csak ő tudja megtenni – sőt mások is azt hiszik róla. – Leonardo-előadása nem jelent meg valahol? Valaki látta említve valahol, de nem tudom, milyen formában. Ha megjelent, küldje meg! Az enyémenek³⁹ rendezebb megírására és publikálására gondolok. Veleje ez volt: L. anima naturaliter hellenistica, Madonnái etc. Hellenisticus Aphroditék, Ker. János (nem fontos, autentikus-e), a hermaphrodita etc; benne a modern l'art pour l'art kezdete; a társadalom is ilyen (Ariosto etc.). A tulajdonképpeni kérdés: a L. probléma (elaprózódása stb.) biográfiai kérdés-e? Felelet: nem, vagy amiben az, nem úgy, mint eddig látták. Nem lehetett másnak lennie, mást tennie. Vagy: artistikus, mint Raffael, vagy: világ, mint Michelangelo. A vallásból kiszakadt, az új világot kereső L. becsületesen csak ilyen lehetett. A Cenacolo: tympanon, Parthenon nélkül. Ennyiből láthatja tán, érdeklie. Ha igen, megírhatom bővebben levélben.

A Michelangelo IV. kötetét várom, ha megjelent, ne halogassa! Írok róla.

Szeretettel öleli Lodovico.

Málit⁴⁰ üdvözölöm.

Budapest, 1957. XII. 21.

Kedves Carlo, megkaptam az ünnepi lapot, köszönöm, én is minden jót kívánok Magának. Mikor a boritékon megláttam az írását, s hogy nem lap, hanem envelope, egy pillanatra átnyilalt rajtam, hogy talán levél van benne, a következő pillanatban, mint lehetetlent elhessentettem – és persze, igazam is volt, levél csak a külsőn, a

belső nem. Amit az Arany János napra kiülő vén cigánya mond a felhő mögé bújó napnak, azt mondom már én is Magának: majd sütnél még, de nem lesz kinek.

Ezzel a kitűnő módszerrel sikerült elérnie, hogy mikor a könyvéről írni akartam és kinéztem valamit, egy év múlva válaszolt – noha megírtam, ha eltávozom a dologtól és másba megyek bele, nehezen fogok visszatérni hozzá. Úgy is lett: hónapok munkáját fordítottam rá, sok jegyzetet írtam stb. s a vége mégis az lett, hogy minden megrekedt. Közben egyébként is sokban eltávoztam a dologtól. Műve gerincének a Sistine-interpretációját tartom, kezdettől fogva – talán emlékszik várkonyi beszélgetésünkre – nem tudtam egyetérteni vele. És egyre kevésbé. Nem lett volna baj, – meg akartam írni vele szemben a magamét, de persze részletesen-alaposan, recensió formájában. Hogy ebben a formában lesz-e még belőle valami, már nem tudom. Azt azonban tudom, hogy most készülő és odakint publikálni óhajtott könyvemben sort kerítetek rá. (A könyv címét „Rembrandt u. wir-“nek gondolom, de 80 percben más lesz benne, mint amit a cím mond. Tavalyi R.-előadásomnak⁴¹ olyan kifejtése, hogy az előadás jóformán meg se található már benne. De azt hiszem, nagyon lényeges dolgok lesznek benne, sok évi meditáció nyomai.)

Én azért változatlanul szeretem Magát, ha ír, ha nem,

ölelem

Ludovico

Budapest, 1958. II. 20.

Kedves Carlo – ez a levele csakugyan eljutott hozzám. Nem azért hangsúlyozom, mert minden megírt és föladott levél megérkezik, hanem mert a megíratlan bizonyosan nem érkezik meg. Évek óta nem kaptam levelet – kaptam, igenis, évente talán egyszer lev.lapot valahonnan újtjáról egy szönyi greeting-gel, de még annyi se rajta, hogy meddig lesz ott és mi a címe. Hogy lehet ilyen valakinek írni?

Most egyébként én késtem a válasszal – nem ok nélkül. Több mint három hónap kiesett az életemből, olyan rossz állapotban voltam, hogy egy levél írása se telt ki tőlem. Végre talán kifelé indulok belőle. Hogy meddig tart majd, még nem tudható.

Rembr.-ről könyvet nem *írtam*, hanem *írok* valamit (így mondtam), amiben ő is szerepel – mikor végzek vele, most aztán nem tudom. Csak szét ne durranjak a düh-től.

Hogy a várkonyi beszélgetés még jobban meggyőzte, értem az Izsó-leveleváltás után⁴² – amikor késhegyig akart hatást találni ott, ahol chronológiailag is lehetetlen, hiszen I. *előbb* csinált olyan táncolókat, mint Carpeaux a grouppját. Node ha egyszer kimondta a szentenciát...

Inkább küdjön a publikációiból!

Pár hete Káldor meghalt – apoplessia. Vasárnap reggelizés közben kezdődött, nem tért többet eszméltre, pénteken morto.

Szeretettel ölelem

Lodovico

Ringraziando, invio migliori auguri a Rina.

Budapest, 1959. IV. 8.

Kedves Carlo, most aztán triumfálhat, une fois de plus nem tartottam meg az ígéretemet, nem írtam meg a levelem! hát csakugyan nem írtam meg, az une fois de plus mégis igazságtalan, mert azelőtt *én* megtartottam, *Magá* nem, s az igazságot ilyen szimpla megfordítással nem lehet megszüntetni. Nem írtam pedig a következőkért: még decemberben történt, hogy valamilyen apropóból (valaki cikket adott a Műv.t. Ért.-nek⁴³ a modern műv.-ről a Biennale alkalmából, visszaadattam azzal, hogy rossz, s akkor rám támadtak: írjak róla én! könnyelműen igent mondtam) cikket vállaltam, határidőre, folyóiratba, azt gondolva, két hét alatt elkészülök vele (két ivnyire terveztem), s aztán elkezdett nőni a kezem alatt, mostanában a terminus is lejárt, s a kézirat már valahol 4–500 lap közt jár, és nem kész (különösen bosszantó, mert közben a másik munka halasztódik) – nos, amíg a határidőben reménykedtem, nem

mentem sehova, nem engedtem magamhoz senkit, nem is írtam semmi mást, levelet se, mert 8–10 órai használat után szemem elfáradt (ijesztő novum nekem!), nem írhattam. Most, hogy a terminus elmúlt s a *vátán* nem ül a nyakamon, levelet is írhatok. Hát ezért késtem, és ezért írok most.

Nagyon energikusan kell reflektálnom vádjára, hogy „mostohán (aláhúзва) bának Magával”, nem küldök se Magy. műv.tört.-öt,⁴⁴ se Műv.t. Értesítőt etc. – hát az isten áldja meg, *hányszor kérdeztem*, küldjem-e, és soha egy szóval se reflektált a kérdésemre! Indulásakor említettem az Acta-t, a Műv.t. Értesítőt, megjelenésekor a Magy. Műv.t.-et, kínálva, hogy *mindig mindent* elküldök, amit csak akar, *sose kaptam rá* egy szó választ se. Ha megvan valahol még valami régi levelem, megtalálhatja benne mindaddig, amíg abba nem hagytam a kínálást, és nem említettem többé a dolgot. Hát csak nem képzelem, hogy Révésznek⁴⁵ inkább küldök, mint Magának? Hát ki nekem Révésznek? nagyon röviden: senki, Maga *pedig nagyon sok, mindenkinél több, akit ismerek*. Mindent küldök, amit akar, nem műv.tört.-et is, csak írja meg. És még hogy „megfizeti” – hát elment a sütnivalója? Minden Műv.t. Értesítő és Acta⁴⁶ számat meg fog kapni, a Magy. műv.t. I. k. elfogyott régen, II. nem tudom, van-e még, megérdeklődöm, ha van, küldöm. (Én azt hittem, azért nem reflektál a kínálkozásra, mert az ottani egyetem csere újtán vagy másképp megkap mindent.) Egyáltalán értesül ott valahogy az itteni publikációkról? ha nem, írjam meg időnként, mi jelent meg? és mi érdeklő?

Nem tudom, mivé „neveztek ki” a Comm. Int.-ba.⁴⁷ Michelangelo V.⁴⁸ megjelent? És hogy’ van?

Végül magamról: così, così, csak hát öregszem, az idén beléptem a 75.-be, sose hittem volna.

Szeretettel ölelem

Lodovico

Budapest, 1959. V. 4.

Kedves Carlo, éppen most jött apr. 25-i levele, nyomban válaszolok rá, de előbb a korábbi apr. 14-ire. Ad vocem „szokásához hiven zsörtölődik – ok nélkül” – t.i. én. Hát az Isten áldja meg, vegye elő azt a levelem és találja meg benne a zsörtölődés nyomát! Hiszen egyéb sincs benne, mint védekezés a Maga vádjai ellen! Hogy én nem-törődésből nem küldtem a folyóiratokat stb. stb. No jó, nem vitatkozom róla, annyi év után nem emlékezhet rá, minden levelem pedig aligha őrizte meg – ki tudja, hol érte egyik-másik? *Élő tanúm van* rá, az Acta szerkesztője, akivel még akkor beszéltem róla, hogy megírtam Magának, kínáltam stb., ő egy idő múlva kérdezte is tőlem, megmondtam neki, nem kaptam választ a kérdésemre – ma is emlékszik rá. No de hagyján – még előző levelében írta, hogy Magdánál⁴⁹ látta – nem tudott akkor egy sort írni a szokásos egy szó helyett? – rögtön küldtem volna. Tovább: megküldtem az Izsó-különnymatot, rajta van: Különnymat, a Műv.t. Ért. 1953. 1. 2. számából – láthatta! nem tudott legalább akkor egy sort írni, hogy küldjen a lapot is? *Örömmel* küldtem volna! Ismétlem: hát kinek, ha Magának nem? Sajnos, most már nehéz lesz, teljesen pótolni lehetetlen is a mulasztást. Az Acta-ból eddig sikerült szereznem: I. 1. 2., III. 1–4-et, ezeket IV. 23-án odaadtam az Akadémia expeditiójának, de időbe telik, míg odaér. (Ha csak közben már meg nem kapta.) A többire – és a Magy. műv. tört.-re-megbízást adtam egy antikváriusnak (már a 2. kötet is elfogyott), eddig eredménytelenül. Amint lesz valami, azonnal küldöm.

Újabb publikációk: 1) Aggházy M.: Régi magyar faszobrok – nagy formátumú, sok színes reprodukcióval (relative jók, némelyik egészen jó.) 2) *Genthon: Rippl-Rónai* – szintén nagy formátumú, 48 színes reprodukcióval, szintén relative jók, 3) *Csontváry-album* – 12 színes reprodukció, köztük néhány tűrhető, néhány rossz. (kár! a mon avis Cs. évezredek legcsodálatosabb alakja; amilyen a két cédrus, Altamira óta nem festettek.) Bármelyiket akarja, azonnal küldetem, és ezután mindenről au courant tartom. [...]

Jó egészséget, jó munkát kívánva szeretettel ölelem

Lodovico

Budapest, 1961. (?)

Carissimo, hetekkel ezelőtt megjött a Maulbertsch nevű mázolóról írt kis cikke (csodálom, hogy ilyesmire is talál időt), két napja az Aperçus⁵⁰ kivonat, és a következő napon egy értesítés, amit nehezemre esett kibogozni; végül rájöttem, hogy valami Magától kapott utalványról szól, 49 \$ értékben – nem váltottam még ki, mert kicsit meg vagyok hülve és most nem járok ki, de addig is köszönöm a jószándékot, ugyanakkor súlyos helytelenítésemet fejezem ki magáért a tényért. Ugyan mi készítette erre? Anyagiakkal bőven el vagyok látva, annyira, hogy másokat is segíteni tudok, fölösleges hát vizet hordani a Dunába – az egyedüli dolog, amit hiányolok, és amihez nehéz hozzájutni, a könyvek, de az ilyesfajta kis „fiche”-ekkel ezeket nem tudom magamnak megvenni.

És most visszatérek az Aperçus-ra. Az éredemeiről nem beszélek. Természetes, hogy vannak. Az azonban nem természetes, hogy az az ember, akivel valaha hosszú sétákat tettem, akivel együtt úsztam a Dunán, olyan művészekről beszélve, mint Leger és Chagall, az elsőt teljesen hülyének ítéli a kályhacsöveivel, a másikat málnaszörp-sziruphoz hasonlítja, a Gartenlub és Peske Géza⁵¹ majmolójának. Elégé leverő az is, hogy Burkcharttól Wölflinig úgy beszéltek Böcklinről, ahogy tették, de azokkal nem sétáltam együtt. De Maga, Maga! Az ilyen dolgok (...) teljes érzéktelenségre vallanak. Meg vagyok döbbenve.

Vagy tíz napja elküldtem Magának az egyedüli könyvküldési lehetőségen, az Akadémian keresztül, egy nemrég kijött könyvet, Horváth Zoltán Magyar századfordulóját,⁵² azt gondolva, hogy talán érdekli, hiszen azzal a korszakkal foglalkozik, melyben élete első része zajlott, máskülönben nem sokat ér. És a könyvről eszembe jutott, hogy megkérjem, küldje el nekem annak a cikknek a másolatát, amit akkor írtam, amikor kicsapták az iskolából – annakidején kértem egy másolatot Szabó Ervin leveléről,⁵³ de mégcsak nem is válaszolt. Nem tudná végülis elküldeni? Érdemes lenne publikálni.

Ha Horváth könyve megérkezik, írjon pár sort. Különben semmi újság. De miért is nem jön?

(Olasz nyelvű levél)

Öleli
Lodovico

Budapest, 1961. XI. 30.

Carissimo, én is sajnálom, hogy megbántottam, de hogy megelőzzem, hogy a dolog megismétlődjék, nem tehettem másképp. Maga nem tudja, amit a dolgokból következően nem tudhat, de van egy mondas, ami mindenre és mindenkire érvényes, Frigyes király mondása, aki azt mondta, hogy az ő birodalmában mindenki a maga módján üdvözül – mert más mód nincs rá. Ahogy már néhányszor írtam, az én üdvöm a könyvek voltak, az egyedüli dolog, ami örömet jelenthetett számomra, mert nehezen lehet hozzájuk jutni – most már ez is elmúlt, nincs rá időm, szorítanom kell a munkát, mert az idő meg engem szorít. Egyetlen dolog, ami még örömet szerezhetne számomra: egy jó reprodukció Rembrant Tékozló fiújáról az ágyam mellett, hogy lássam, amikor a fűbe harapok (amikor „itt nyugszik” felirat nélkül a káposzták közé megyek), ahogy Giuseppe Giusti mondta. De úgy tűnik, ez nem létezik – és ez mennyire természetes!

Amit Horváth könyvéről tart, én is azt tartom, és ha nem tévedek, ezt világosan meg is írtam. Hogy akkor miért küldtem el? Érzélgősségből! Igen, kedvesem, ez így van, és Isten látja lelkeket, nem szégyenlem magam miatta. Újraéledtek rajta keresztül azok az évek – és állandóan Magára gondoltam, aki épp az utolsó években bekerült az életembe és attól kezdve szilárdan ott maradt – azt gondoltam, Magára is ugyanazt a hatást teszi majd. Hogy megindítja Magát, ha más nem, az, hogy nyomtatásban látja a Szell. tud. szab. iskolája⁵⁴ neveinek listáját – hogy kik vannak még belőle életben... – kevesen, ha nem tévedek, és mi is ugyan meddig. Nem érzékenydem el, legyen nyugodt, pusztán megaláz, hogy immár 8. évtizedemben lévén, semmit nem értek meg a lét értelméből és úgy távozom el, anélkül, hogy megértetem volna.

Annyi jó könyv jelenik meg?⁵⁵ Ahogy már eddig is írtam, nem ismerem ezeket – hálás lennék, ha végül megmondaná, melyek ezek.

Természetesen nem kételkedem abban, amit Léger általam ismert munkáiról ír – az ismertek szörnyűek. Ami Maulbertschet illeti, lehet, hogy igaza van, nem vitatom – pusztán csodálkozásomat fejeztem ki, hogy időt talál rá, amikor a világon annyi sokkal érdekesebb, igazán nagy ember van ugyanezen a területen.

Végülis a tapasztalat adja meg a végső bölcsességet, mert ilyen az élet, és egyre ilyenebb lesz, ahogy az Opera néhai rendezője mondta. Igen, ez a végső tanulság, mindig ilyenebb és ilyenebb, napról napra.

Ezzel szeretettel ölelem és minden jót kívánok

(Olasz nyelvű levél)

Lodovico

Budapest, 1962. I. 9.

Carlo, a hétszentségit, hát mi ez? évek óta vagy nem ír, vagy ha ír, akkor: insinuatío, hogy ezt vagy azt nem tettem, mondtam, de . . . stb. stb.! megjelenik tőlem Rembrandt-könyv, és nem küldöm el mert bibliographiában lát valamit és azt hiszi, nem pedig, amit rólam tudnia kellene! és mindennél jobban a világon! és Magának mindenkinél jobban. A szellemi és erkölcsi Intelligenzprüfung első kérdése ahhoz, aki valaha, ha egyetlen egyszer is, beszélt velem: mit tud rólam?

Mikor a R. centenárium volt, csináltak itt – pro forma, hogy mondani lehessen, volt, de jellemzően holland részről senki se volt jelen, – nyilván híva se – valami emlékseanceot, amelyiken persze hát ki beszéljen, ha nem én, hát beszéltem – értet meg, le se írtam! – stenografálták és aztán megjelent valami hivatalos paperben.⁵⁶ Ehhez a dologhoz nekem semmi közöm – meg kellett csinálnom. Akadémikus ma fizetést kap – tagadjam meg, ha ilyet kívánnak tőlem, azt mondassák, a pénzt elfogadod, de ennyit se teszel meg? Persze, volt benne néhány gondolat, hogy is lehetne másképp, ha már beszélnem kellett, de az nem én vagyok, annyira nem én, hogy szégyellem, ma is pirulok, ha rágondolok – és ilyet küldjek el és éppen Magának? Amiről akkor Magának írtam, van és lesz: valami, amibe beleszövődik Rembrant . . . Michelangelo is és persze sok más is, hiszen néhány ezer lapnak kell lennie. Semmi másról se érdemes beszélni, de különösen nem ilyen conférence-ról, amire megtiltottam volna, hogy eljőjön, ha Pesten van.

Eppen írni akartam múlt decemberi levelére, amikor – ma – jött a január 3-i. Arra is mit mondjak? csak káromkodik rá minden porcikám. Makacsul ragaszkodik hozzá, hogy „tanti buoni libri . . .” ecc. Illyés versei? [. . .]* És *Németh L.*? Detto. [. . .]* A Műemlék-monográfiák – még én is túladtam rajtuk, mert nincs helyem ilyen marha nagy könyvek számára, itteninek talán kedves, de au fond értelmetlen dolgok – ki a fenének van még ideje ilyen dolgokhoz? és mikor annyi más van a világon, amihez nem jutunk. Az egyetlen: Béni.⁵⁷ Ez igen, ez valami, de Magának ez is csak provincializmus lehet, azt gondoltam, ha mégis érdekli, az intézetük számára meghozatja – aztán meg micsoda veszettül körülményes a könyv-küldés! egyébként – megsúghatom: a színesek benne hamisak, így amit én Béni legnagyobb művének tartok (. . .) gyalázatosan hamis. Itt van nálam, de nem tudok ránézni.

Porca miseria! hát ilyen marhaságokról írással kell tölteni ezt a még hátralevő, ki tudja, milyen kevés időt!? Aki én bennem „deçu” tud lenni, elmehet, ahol a part szakad. Oedipus? Laios fia?⁵⁸

Bécsbe nem megyek, sehova se megyek, nem érek rá, *ebben* a hónapban belépek a 78-ba.

Abbracci di

Lodovico

Budapest, 1963. VIII. 12.

Carissimo, megkaptuk három itáliai lapját (Firenze, Roma, Vallombrosa), nagyon köszönöm, de egyike se ad egy sornyi választ se kb. 4 hónappal ezelőtt írt kérdésem-

* Két, izlést sértő mondatot kihagytam. (L. M.)

re, hogy t. i. hajlandó volna-e volt tanítványom, Németh Lajos Csontváryról írt jó könyve⁵⁹ külföldi kiadása érdekében valamit tenni. Nagyon itt volna már az ideje Csontváry internacionális elismertetésének, nem is tudok ma ennél szebb és fontosabb feladatot – a könyv alkalmas rá, okos, alapos és Németh kitűnő fotókat csináltatott hozzá. Hallgatása azt jelenti, hogy nem akar vele foglalkozni? – Zádor Anna, utódom a pesti műv. t. katedrán, szept-ben néhány hétre Italiába megy, Romában az Accademia d'Ungheriában, 1. Via Giulia fog megszállni – én jónak gondoltam, ha találkozónak, è me brava persona, tőle sok mindenről értesülhetne – megadtam neki ezt a Maga párisi címét, mivel italiait nem tudok, ha ír magának, kérem, adjon neki módot a találkozásra. Persze kérdés, ilyen kerülővel ez az én lapom vagy az ő levele mikor éri el Magát!

Tanti abbracci

Lodovico.

Budapest, 1963. XII. 15.

Carissimo, immár hónapok és hónapok teltek el azóta, hogy megérkeztek hozzám neutron rakétái. Nov. 11-én elküldtem Magának a Kortárs egy számát egy Csontváryról szóló interjúval,⁶⁰ még azt se tudom, megérkezett-e egyáltalán, hiszen semmiféle jelzést nem adott rá.

Kérhetek Magától egy kis szívesseget? Ha igen, kérem, küldje el nekem a következő két kis könyvet: 1) David Böhm: Casuality and chance in modern physics. 1961. Harper. pap. 1.35 (vigyázat, van egy 5 dolláros kiadás is, erre nincs szükségem, elég a fűzött!); 2) Kenneth Clarke: Landscape into Art Penguin Book; kíváncsi vagyok, mire képes egy angol. (Post festa figyelmeztetés!)

A nyáron itt járt egy bizonyos David Kettler nevű „Amerikanischer Hochschul-lehrer”, írt, hogy szeretne velem beszélni Mannheimel kapcsolatban, akinek az életrajzát írja, de olyan rossz állapotban voltam, hogy nem tudtam fogadni – Lesznai üdvözlőit továbbította és Polányi K.-ét;⁶¹ (ezt nem ismerem, vagy legalábbis nincs előttem) – kérésemre megírta Lesznai címét, akinek írtam egy lapot kísérleti lég-gömbként, de nem válaszolt, lehet, hogy nem kapta meg az enyémet.

Jó ünnepeket, jó újévet.

(Olasz nyelvű levél)

A régi szeretettel öleli

Lodovico

Budapest, 1964. II. 22.

Carissimo megkaptam először levelét, utána két kis könyvét, végül tegnap Pierot.⁶² Mindenért köszönet, nagyon hálás vagyok érte.

Azonnal elolvastam a Pierot, hozzá nagy élvezettel. A szembeállításokat kitűnőnek tartom, az alapeszmét igen érdekesnek és számomra meggyőzőnek, bár nem tudom, általában elfogadják-e, hiszen a vonatkozó érvelés kicsit rövid és sommás. Persze lehet, hogy tévedek. Az érvelés szempontjából különösen meggyőzőnek tartom Piero szembeállítását a kortársakkal, szerintem ez döntő. A különböző munkák elemzése igen érdekes. De tudjuk jól, az eszmék nehezen törnek utat ezen a területen. A legtöbben pusztán azok, ahogy hívom őket: a művészettörténet kistisztviselői.

Lesznai címe azonos azzal, amit az az úr írt meg nekem, akiről írtam. De azért nem tudom, mi az oka, hogy semmit nem tudok.

Bonnba nem megyek.⁶³ A lovas mögött másik fekete gond ül: a napokban kezdődő hályogot állapítottak meg a szememen, ami hónapokon belül operációt jelent. Nem izgat, a lelkierő nem hiányzik belőlem, de a munkám! Ha nem tudom befejezni! Így ha még látni akar, nincs más mód, mint idáig jönni.

Öszinte szeretettel öleli

Lodovico

Még egy szót a Piero nyomdai kiállításáról! Szégyen! És ezt Itáliában csinálják, a nyomdászat hazájában. Hiába van meg a technika, a gépek mindent elrontanak. Végül az egész emberiséget kiirtják – és vajjon kár lesz-e érte?

(Olasz nyelvű levél)

1109

Budapest, 1964. (?)

Carissimo, ez aztán az újság!⁶⁴ A mindenségét! Gratulálok!

Még áprilisban lapot küldött nekem Párisból; rögtön válaszoltam és megkérdeztem, akarja-e, hogy elküldjem az esztergomi múzeum illusztrált catalogue raisonné-ját, de mégcsak nem is válaszolt – értem, hogy már nem érdemes Amerikába küldeni és szaporítani a poggyászatát. Megjelent egy tanítványom, Németh Lajos Csontváry-kötete is, nem tudom, akarja-e – ha alkalmas, adjon hírt mindkét dologgal kapcsolatban.

Sok öleléssel

L.

JEGYZETEK

34. Tolnay Károly Fülephez 1947. dec. 25-i levelében arról írt, hogy 1948 nyarán lejár a szerződése Princetonban, állásgondjai vannak, vajon nem taníthatna-e a pesti egyetemen.

35. Tolnay Károly egyik levelében bírálta Kerényit, a vallástörténész abban az időben gyakran hangoztatott „humanista” szövegeit.

36. Charles de Tolnay: *The Medici Chapel*. Princeton, 1948.

37. K. Kollár kiadásában megjelenő tudományos folyóirat (Amsterdam–Brouxelles–Anvers.)

38. Charles de Tolnay: *Michel-Ange*. Paris, 1951. (Magyarul: *Michelangelo*. Bpest, 1975.)

39. Fülep Lajos: *Leonardo*. Művészet és világnézet. Bpest, 1976. 527–538. 1. (Előadás-ként elhangzott 1952-ben.)

40. Lesznai Annát.

41. Rembrandt és korunk. *Magyar Tudomány*, 1956. júl.–dec.

42. Tolnay és Fülep 1954 decemberében váltottak vitázó leveleket Izsó Miklós terrakotta-figuráiról. – A „várkonyi beszélgetés” a 30-as években zajlott le, s Michelangelo állt a középpontjában.

43. Művészettörténeti Értesítő.

44. A magyarországi művészet története. I–II. (Főszerk. Fülep Lajos) Bpest, 1956.

45. Révészné, Alexander Magda, művészettörténész.

46. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*.

47. Tolnay írta Fülepnek 1958. nov. 10-én: „Európában hallottam, hogy kinevezték a (nyilván a művészettörténészek nemzetközi szervezete) Commission Internat.-ba; hozám fordultak (több mint egy év előtt) re-

ferenciáért – persze, mondanom sem kell, hogy mennyire pozitív volt.”

48. Tolnay Michelangelo-sorozatának V. kötete („The final period. Last Judgment. Frescoes of the Pauline Chapel, Last Pietas”) 1960-ban jelent meg.

49. Révészné Alexander Magda.

50. Nem világos, milyen Tolnay-írásról van szó.

51. Peske Géza (1859–1934) divatos festő és rajzoló.

52. Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Bpest, 1961.

53. Ld. a 33. sz. jegyzetet.

54. A szellemtudományok szabadiskolája, melyet Lukács György és Balázs Béla hozott létre 1918-ban; ebbe a filozófiai „műhelybe” az egészen fiatal Tolnay Károly is eljárt.

55. Tolnay többször kért információt a frissen megjelent új magyar könyvekről.

56. Ld. a 41. sz. jegyzetet.

57. Ferenczy Béni (1890–1967): *Írás és kép*. Bpest, 1961.

58. Az utolsó mondat görög betűkkel íródott.

59. A könyv 1964-ben jelent meg Budapesten. – Tolnay nagy elismeréssel írt róla Fülepnek.

60. Fülep Lajos: *Csontváryról hangszalagon*. Kortárs, 1963. ua.

61. Polányi Károly (1886–1964) jogász, gazdaságtörténész, a Galilei-kör első elnöke.

62. Tolnay Piero della Francesca-tanulmányáról (1963) van szó.

63. Itt tartották a soron következő nemzetközi művészettörténész-kongresszust.

64. Ekkor vette hírlül Fülep, hogy Tolnay Károlyt kinevezték a firenzei Michelangelo-múzeum (Casa Buonarroti) vezetőjének.

Az olasz nyelvű leveleket Jászay Gabriella fordította.

Leperegnek a nyolcvanas évek

Helyreállítási törekvés (2): a Babits-hagyomány léttanának vonalán

Újabb csomópont: a folyamatosság-helyreállítás, a mai szembenézések másik vonulata. Az irányzat központi alakja: Babits. Néhány ugyancsak agyonvitatott, látszatra az unalomig csépeelt, valójában nem teljesen tisztázott kérdés máris felmerül: az irodalom mint a léttan magasában járatos esztétikai teljesítmény; mint a filozófiai gondolkodásra épült eszménykatedrális; az esztétikai minőség hírnöke, évezredek értékek védője-megtestesítője; az irodalom mint az európai szellem áramába kapcsoló teljesítmény. A rövid ívben mindenekelőtt a Nyugat-nemzedék Ady körül induló, ám azután egyre inkább Babitshoz fűződő hatása. A hosszú ívben azoknak a művei, akik a magyar irodalom számára az európai kultúra, a filozófiai gondolkodás tájoló-pontjait keresték, Széchenyi nemzeti kultúra tervétől, Vörösmarty gondolati lírájától, Eötvös bölcséleti művétől az olyan kevésbé könnyen besorolhatóig, mint a modern lélekábrázolás múlt századvégi mestere, Csáth Géza. Mindezekre épül, mindezt továbbviszi aztán a Babits- és a Kosztolányi-hatás. Bennük, velük az irodalom, a mű mint a létezés nagy kérdéseit magába sűrítő, az emberi élet ontológiai dilemmáihoz leérő teljesítmény.

Itt is együtt kell közelíteni az irodalomtörténeti távon kialakult és a nyolcvanas években éppen csattanó, ugyan különböző, ám összefüggő problémákhoz.

Két kérdéskör. Az egyik, az erdőűz és az utána szállongó pernye képe, a folyamatmegszakítás évtizedei, máig elnyúló hatása. A másik, a visszakapcsolás, a folyamatosságkeresés küzdelme, újabb eredményeinek árfolyama, évtizedünk annyiféle – esztétikán, kultúrán kívüli – befolyással terhelt irodalmi börtényén. Mindkét kérdés centrumában a Babits-életmű, és rajta keresztül a Nyugat szerepe-hatása a huszadik századi irodalomra. Mennyiben idegen ettől egy mai, másféle történelmi-politikai-irodalmi korszak szerkezete-gyakorlata – ez mindkét problémakör mögött ott van. A konfrontációra, amelyből persze a művészet és személy szerint kitűnő írók sora húzza a rövidebbet, az első, az erdőűz pusztította évtizedek a példa; a lehetséges konszenzus-kísérletre a második, a mai idősik a példa. Az első kérdéskör az elfojtásé, a lezárulásoké; a második a folytatásoké, tetőzéseké, újraindulásoké, újabb ütközéseké. Egy nagy hatás és értékrendszer rekesztődik ki *akkor*, kerül vissza a hetvenes évektől. A Babits-hatásról mondja Nemes Nagy Ágnes: „Tudjuk vagy sem, tagadjuk vagy sem, öröksége egész huszadik századi szellemi létünk egyik meghatározója.”

Van a két problémakörben még valami közös: mindkettőben a közvetlenül csoportosuló tanítványok viszik a főszerepet. Adyval, tudjuk, egy szellemiség hatott, a megismételhetetlen, mert egyszerre újító és összegező mű. Az egész század irodalmát befolyásolta, amely annyira felosztódott nagy írók és nagy irányzatok, külön fejedelemségek, sokszor egymással csatázó várurak között, hogy az Ady-hatás valamilyen formájában majd' minden nagy műben továbbment. Móricz is hatalmas befolyással volt, de műve nem rendelkezett olyan gondolati kohézióval, amely az *egész* kultúrára, az *egész* irodalomra kiható szellemi centrumokat is kialakított volna. Babits negyvenötben még csak négy esztendeje halott, szinte érintésközelben van. Még egészen fiatalok azok az írók, akik az ő bűvöletében írták le első soraikat, akik szellemiségének, műveinek vonalán szívták be azt a magaslati levegőt, amely minden nagy irodalom sajátja; akik láthaták őt utcán, szerkesztőségben, kávéházban, felolvasóesten, s ha első írásaikat talán nem is vele olvastathatták, mindenesetre azokkal még, akik ott

éltek a világitótorony körül, s akik ezért számukra némileg magát Babitsot meg a Nyugatot jelentették. Nos, az a hatás, amelyről Nemes Nagy Ágnes beszél, valóban olyan élő és erős, hogy mikor negyvenhétől elnyomják, azokat az írókat is „el kell” nyomni, akik a negyedik nemzedék tagjaiként a Babits-örökséget viszik tovább. Mikor aztán negyven évvel később az Újhold évkönyv formájában újra elindul, *ugyanazok* az írók harcolják ki, akiket akkor ott némaságba szorítottak.

De mitől fosztotta meg végül is a magyar irodalmat negyven évvel ezelőtt a verdikt, amelyik Babitsot, Kosztolányit, az *egész* Nyugatot „törölte” a haladó hagyományok közül, támadások pergőtüzébe állította a negyedik nemzedéket és folyóiratát? Mit próbált elsüllyeszteni, véglegesen kirekeszteni a nemzeti irodalom folyamatosságából? Mit minősített elefántcsonttoronynak, amelynek követése „az ország demokratikus fejlődésének tagadása”? Mi volt a kártékony, nem egy minősítés szerint egyenesen „ellenforradalmi”? Az Újhold megszűnésének eseménykrónikája ma már ismert annyira, hogy kérdéseinkre a tágabb hatás síkján keressük a feleleteket.

Mondhatjuk, hogy az olyan irodalom, amely már vezető organumának nevével, a Nyugattal is olyan átfogó kultúrára, olyan alapokra és hatásokra utalt, olyan eszményeket vallott, amelyet a negyvenöt utáni nagy átalakulás csak rövid ideig tűrt meg, már eleve „nem fért be” a szűkítő tendenciájú irodalompolitikába. De persze, mondhatjuk ugyanezt úgy is, hogy magának az irodalompolitikának előbb a hegemoniára, aztán az egyeduralomra való törekvése ütközött az irodalomnak és az irodalmi organumoknak a feltétlen szuverenitáson alapuló babitsi szellemével. Az is nyilvánvaló, hogy amiről Lengyel Balázs azt mondja, hogy a szellemi kiválóság, magasabbrendűség tagadhatatlanul idegenség is, persze eleinte távolságokat jelentett egy olyan földindulás körülményei között, amelyben a népi megmozdulások hullámai előre vezettek, s irritáló lett később mint az elmélkedő irodalomra való hajlam megtestesülése egy, az elmélkedéstől megfosztott, szellemileg is elszegényedő világban. A szellem pluralizmusára, az írói autonómiára, a folyóiratok, a könyvkiadás önállóságára alapozott lét- és irodalomszemlélet került ellentétbe mindazzal, ami az ellenkezőjén alapult. Negyvenhétől nem lehetett kétséges, hogy a bokszinggá változó irodalmi életből kiket ütnek ki.

Ha most már folyamatában nézzük az értékvesztést, látható, hogy a magyar irodalomnak az a vonulata szakadt meg, amelyik az ontológiai közelítést vallotta és vállalta; amelyik íróként-irodalomként a lét teljességébe pillantott be, s ehhez a korszak – a különböző korszakok – leggazdagabb filozófia-gondolati teljesítményeit integrálta egy szuverén és átfogó írói-költői világképben. Megszakadt? Mielőtt a veszteséglistát folytatjuk, tegyünk azért egy kitérőt. Megszakadt persze, mert megragalmazták, elnyomták, betiltották. Megszüntetni, megsemmisíteni azonban a szellem, az irodalom teljesítményeit, tudjuk, csak időlegesen lehet, bár néha hosszabb időre, s ki tudja, hogyha ez a „hosszabb” túl hosszúra nyúlik, nem a torzók, a kihűlt kövületek kerülnek-e csak később napvilágra.

Miféle volt az ontológiai közelítés? Erre azt a Pilinszky-költészetet hozhatjuk fel példának, amely a némaságban is leginkább kiteljesedett. Persze nem azért, mintha a hadjárat, amelyik a gondolatközpontú költészet ellen folyt, kimélni akart volna bármit és bárkit. Az már a művészi-emberi-etikai erő eredménye, hogy olyan életművek, mint még a harmadik nemzedékből Rónay Györgyé, aztán az akkor fiatalabbak közül Nemes Nagy Ágnesé, Mándy Iváné, vagy az újholdasokhoz messzebb-ről kapcsolódó más irányzatok-hatások jegyében is formálódó Ottliké, a később más vonalon kiteljesedő Mészöly Miklósa a némaságban is formálódott, kitartott.

Sokan értelmezték már azt, mit jelent, hogy az ontológiai jelleg mint poétikai funkció létfölismerő. Ez a felismerő szerep az élet minden szférájára érvényes, a gondolattól az erkölcsiig. Sajátossága, gondolom az, hogy míg a magyar irodalomnak vannak olyan fő irányzatai, amelyek ezt a fölismerő elemet egy történelmi helyszínen, a magyar történelem bejáráásával, gondolkozási-írói végigpásztázásával érvényesítik, addig Babitsnál és követőinél a történelmi végigjárás kisebb szerepet kap. A nagy lírai meditációkban, a legnagyobb esszéikben ugyan jelen van, de mégsem annyira jellem meghatározó. A fölismerés inkább az ember pszichológiai és tudati világát járja be,

a természeti folytonosságért, a nagy örök értékekért, azok mulandósága ellen küzdve. Ide kapcsolódik egy további kérdés. A magyarság Babits életművének centrális gondja. Persze nem „lobogóként”, de felelősségtanúként vehetjük kölcsön Lengyel Baláznak a Babits-életmű és -etika teljes spektrumának érzékeltetésére használt kifejezését. De hogy olyan ellentétpárokat is próbáljunk oldani, amelyeket a küzdő felek életükben sajnos már nem tudtak oldani, ám aki túlélő lett, oldani próbált, itt a helye, hogy újra idézzük Németh Lászlót, aki ugyan később – Babits halála után évtizeddel – Babits *gondolatisága* mellett Babits *magyarságát* emelte ki közös örökségként.

Lengyel Balázs egy írói csoport sorsáról írta le, arról beszélve, hogy „Meddig tartottak az ötvenes évek? A hetvenes évekig. A matematikát az élet korrigálta – legalábbis számunkra.” És ez Babits, a Nyugat redivivusára is vonatkozik. De a folyamatomegszakítással szemben, a kirekesztések ellen fellépő, közben pályákat, műveket továbbvívó irodalom küzdelmeinek van egy több nemzedék sorsát is érintő hatása. Éppen azért, hogy kellő súlyt kapjon, otrombán kell róla beszélni. Még azt is megkockáztatva, hogy ki-ki az újabb nemzedékekből joggal, vagy akár indok nélkül is persze, éppen *nem* magára, hanem a „*másik*” íróra érti; hiszen persze, hogy nem érintett mindenkit, persze, hogy akiknek a pályába beleszólt, azokéba sem egyenlő kitérítő erővel. Egyszerűen szólva: írók, költők sora, több nemzedék kibontakozásának távjában nem tanult meg, nem tanulhatott meg elég jól írni.

A sematizmus pusztításának *hosszú távú* hatására gondolunk, és semmiképpen sem azokra az írókra, akik régen kihullottak harminc-negyven év rostáján, s már a nevükre sem emlékezik az irodalom, nemhogy az írásaikra. Azokra gondolunk, akik írók-költők, sőt az idő múlásával netán jelentős írók-költők lettek, de akik a mesterség, a nyelv, a különböző poétikák esztétikai mibenlétével, a választás lehetőségével-gyönyörűségével, a saját írói hang megtalálásának örömeivel-kínjával pályájuk egy későbbi pontján néztek (néztünk) szembe, mint ahogy szembenézhettek (szembenézhattunk) volna, ha azoknak a nagy irodalmi, nyelvi teljesítményeknek a melegítő fényében formálhatják önmagukat, kereshetik műveik poétikai változatait.

Mindez *akkor* játéknak, l'art pour l'art-nak, legfeljebb üres formaművészetnek minősült. Nem azt mondom, hogy az ötvenes évektől induló nemzedékek a nyelvet, írói magatartást *csak* a Nyugat-iskolától, Babbitól, Kosztolányitól, az esszéíró nemzedéktől tanulhatták volna. Szűkítés lenne kizárni József Attilát, Kassákot, Némethet, Illyést, Szabó Lőrincet vagy másokat (hiszen akkor tőlük is tiltottak bennünket, József Attila esetében attól, ami a legfontosabb volt benne). Ám azt mondanám, hogy végzetesen jelentéktelenítő, az irodalmon kívüliség felé taszító hatással volt az új nemzedékek szinte valamennyi tagjára, hogy azt a hegyvonulatot, amit a Nyugat, amit Babits jelentett, a negyvenes évek végétől sokáig nem jegyezték az irodalom hivatalos térképei.

A másik kérdéskör: a méltó helyre való visszaállítása annak, amit ugyan a Babits-mű és magatartás jelöl, de ami mégis több annál a magyar kultúra, gondolkodás, művészet *egész* történetében. Egyúttal annak a realitásnak zárójelek közül való kiemelése, külső-belső ok-okozat rendszerének vizsgálata, amit Nemes Nagy Ágnes így határoz meg: „Nagy műve körül elintézetlen ügyek garmadája hever.”

A magyar irodalomban bár sok nagy költőt foglalkoztatott a létán, a bölcelet, ám hogy egy egész költészet *ennyire* szorosan a gondolatiságból nőjön ki, hogy magát, poétikáját ennyire a tudat köreiből rajzolja, abban Babits egyedülálló. Lengyel Balázs elemzi, hogy ezt még Babits kortársai sem ismerték fel, és általános volt költészetének szekunder voltát emlegetni. Holott éppen az a lényeges, hogy nála a költői nyelvnek is, a képalkotásnak is „tudati ihlete” van. A költészet egész rendszerének kikeverése ugyan a szellem laboratóriumában megy végbe, ám eközben az európai kultúra egészen átszűrő hatások mellett feltűnően ott van a személyesség, amely a személyiséget formáló történelmi elményanyagot is hozzákapcsolja a „verskészítés”-hez. Ma már ez elterjedt gyakorlata az alkat, poétika, korhelyzet találkozásának a magyar költészetben is. A bölcelet lehetőségei, változatai, mint köznapi élményrészeg, „amelyek olyan elemien hatnak rá, mint más költőre kedvese szép szeme...” (Nemes

Nagy Ágnes). Az emberi egzisztencia állandó jelenléte ez a költészetben mint élmény-, öröm- és fájdalomforrás.

Érdemes megjegyezni, hogy a negyvenes évek végétől a nyolcvanas évekig, bár sohasem olyan végletesen, mint a Németh László életművéről kialakult vitákban, ám Babits művéről szólva sem volt mindig evidens a szépíró (itt a lírikus) és a tanulmányíró művének egysége. Nem vagyunk ezen túl még ma sem teljesen, de azon mindenesetre, hogy az esszéíró Babits háttérbe szoruljon. Annál a kérdésnél tartunk, amelynek egyik kiindulópontja elsősorban a harmincas évek elejének esszéiben végbemenő változás; ami persze a költészetben is érezteti hatását, ám ott inkább kiteljesedik valami, miközben a tanulmányokban új motívumok jelennek meg. Témában is, s ezzel együtt valami, amiről azt mondhatjuk, hogy a gondolat, az erkölcs felfűtöttsége. Nem a vitázó jelleg az új itt, az korábban is jelen volt. De korábban a gondolkodás eredményei, az ontológiai paradoxonok feloldása, a létnek mint az egzisztenciális jelenlétnek a kérdései szerepeltek leginkább az esszéekben. A harmincas évektől markánsan kirajzolódnak egy adott világ határozott vonalai, jelei, képei, kor-kérdései: a társadalom, a politika, az országon belüli és kívüli időszerű küzdelmek, a fenyegetett béke, az előretörő nácizmus, még az Illyés egyke-cikke felverte problémák is, a magyarság helyzete, a kultúra veszélyeztetettsége, aztán a faji gyűlölet, a közeledő, az elérkezett háború. Mindazt, ami bölcséleti, ami a kultúra, a tudat, az egzisztencia örök kérdéseivel kapcsolatos szellemi mozgás, igen, mindezt a műbe betörő valóság szélfúvásának, később viharának a hatóereje működteti. A létten a lét tana lesz, az objektivitás új színe az erkölcs éles tárgyiasulása, vagyis a konkrét világhoz való kapcsoltságának nem látványos, éppen az egész pályából magyarázható, annak ívébe szerkeszthető fordulata.

Azt hiszem, hogy a nyolcvanas évek kilátópontjai, új dilemmái jellegükben és nem tartalmukban hasonló gondolkozói konfrontációkat kihívó jelenségei kellettek ahhoz, hogy ez a kiteljesedés, és az egész mai magyar irodalmat gazdagító hatása a maga jelentőségében táruljon fel. A bölcséleti, az objektív líra (plusz a lírikus esszéje), és a kor (esetünkben a századvég) dilemmáinak kapcsolata került a probléma homlokterébe, és az éles babitsi reagálás gondolati ereje, erkölcsi kiteljesedése. Mint örökség és üzenet.

A költői illetékességhez-illetéktelenséghez vezet el mindez. Vannak, akik a Babits-életmű idevonatkozó teljesítményét jelentéktelennek tartják és távol maradnak tőle, vannak viszont másfelől, akik nem azokban a távlatokban látják dimenzióit, amilyenekben azok elhelyezkednek. Babits mindent a teljes lét felől nézett. De ebbe a hatalmas panorámába a harmincas évektől minden létjelenség elfért, olyanok is, amelyek kezdetben kiszorultak belőle, s később sem kaptak megfelelő méreteket. Így harmincháromtól, miközben intellektuálisan továbbra is megkomponált, már vérző a tájkép. Babits nem a napi küzdelmektől-ütközésektől halad az egész felé, hanem a teljességből a jelenségek felé; nem a rögs mezőről pillant a feltároló panorámára, hanem a hegyről a völgybe. De kezében a vándorbot, lába nyoma az ösvényen.

Mindent a teljes lét felől – ebben egyenlő értékű a „teljes lét” és a „mindent”. Fontos a babitsi létmegvilágítás origójának behatárolása a század térképén. A közös létben való illetékesség vállalása, a teljességben a részletekkel való szembesülés erkölcsé a centrum.

Ami új szint vitt a végzetes esztendők küszöbén a Nyugat hasábjaira is. Nemhiába írta negyven évvel később Illyés, hogy a Nyugat kapui régen nyíltak olyan tágra, mint azokban az években. Ez összefügg azzal, hogy Babits teljesítményének máig terjedő hatását időszerű a költő-kritikus-szerkesztő teljesítményének egységében vizsgálni. Mi az, ami a mából nézve ebben olyan lenyűgöző? Sok minden mellett az, ahogy egyéniségének nagyságával, eszméinek, az irodalomról alkotott felfogásának romolhatatlan tisztaságával méltatlannak tekintette még azt is, hogy szóba elegyedjen az akkori uralommal, a hatalmi intézményrendszerek jobbképességű vagy törpe okosaival; ahogyan igyekezett a legélesebb vitákat, akár perpatvarokat vagy késhegyig menő irodalmi küzdelmeket az írók, a nemzedékek között az irodalmi életen belül tartani. És ahogy őrizte a maga, az íróársak, a műhely, a folyóirat, a kiadó, a díjosz-

tás szuverenitását. Mindaz, amibe persze mégis érdekek, érdekszférák, csoportterők, személyi elfogultságok léptek be – hiszen akkor is tele volt ezzel az irodalmi élet –, az többnyire az irányzatok, ízlések, elvek, álláspontok, érdekek küzdelme maradt mint az irodalom mozgásának-működésének immanens velejárója, és nem került a hatalmi szervek működési mechanizmusának forgásába.

Hol ismerhet fel a mai író mindebben valami nagyon időszerűt? Talán abban, ahogy a líra és esszé testvérágaira bontja *ugyanazt* a törzset, miközben *ugyanazok* a nedvek éltetik, lombosítják mindkettőt? Ez fontos, de nem új és nem olyan felismerés, amelyben a kérdésnél magánál sokkal több rejlik. Netán a műhelyekért küzdő, a szuverenitást érvényesíteni próbáló igyekezetben? Ez is időszerű, mégis valami *mást* emelnék ki. A létezést faggató költészet dimenzióiról van szó. Elválaszthatatlannok, mégis tarthatjuk az egyiket a poétikai, a másikat az etikai dimenzióknak. Mindkettő személyes és lírai számadás *együtt*. Az egyik vonalon az örök létkérdések faggatása, ami költői magatartás, és poétikai alapállás, a másik vonalon az adott kor létkérdéseinek mint életsebeknek a fájdalma, ami költői felismerés és poétikai megjelenítés. A kettő feszültsége: magának a versnek a feszültsége. Tudjuk, hogy ennek a disszonanciának egységes lírai testbe való ágyazása a babitsi vers sajátossága. Esztétikai, ontológiai jelentőségének, kultúrateremtő hatásainak mértékegységéhez és méreteihez nem árt felidézni, hogy „valami hasonló” az alapja a bartóki disszonanciának is, amelyben már az össze-nem-egyeztetetőség, a nagy létsugallatok és a közvetlen valóság együttes lehetetlenülése mint a kultúrákép kiüresedett fokozata szóval meg. Babits is eljut eddig a pontig. De nála még megújul valami, ami Bartóknál már csak kifehéredik.

Közelebből: az utolsó évtized legnagyobb bölcséleti verseinek mindig két síkja van. Az egzisztencia én-szituációja és a korélmény mint alkony. Amit a legtöbben egynek tartanak, mármint *magának* a bölcséleti költészetnek (miközben persze *egy*), „*kettőben*” jelenik meg: a költői én látószögében és a napi valóság – ha nem is rajzosan megnevezett, de gondolati metaforákban, filozófiailag telített képalkotásban megtestesült – *pontoságában*. Igen, minden *pontosan* jelölt. A Babits-vers így ad *orképet* is. Egy világ gondolatilag summázott, az egzisztencia számára a fájdalom-és felismerésélményt adó lényegét. Enélkül ugyanis az ontológiai teljesség megvalósíthatatlan; enélkül valami „témény bölcsélet” lebegne valahol, amiről eléggé megállapíthatatlan volna, hogy mitől az, ami. Nem magasság-élmény volna, hanem tanácsalanság-élmény. Bezárulás és nem közvetítés. Elefántcsonttorony és nem világitótorny.

Arról van szó, hogy beszél és hogyan beszél a korvalóságról a Babits-vers. Az egyik rétegében; s hogy mi a viszonya a korvalósághoz, a másik rétegében. Persze a kettő sugallatosan egy, vagyis organikus a vers poétikai szervezetében. Ettől az: *ami*. Kell-e kérdezni, miért olyan fontos ez ma? Kell-e mondani: ahhoz, hogy mindez még jobban homlokterbe kerüljön, először a Babits-sorsot, az *egész* életművet vissza kellett emelni az irodalmi gyakorlatba, tudatba. Amit a negyedik nemzedék itt már megnevezettek legjobbjai végeztek el. Az új nemzedékek ennek a redivivusnak a nyomán szembesülnek a kérdéssel: hogyan jelenik meg a századvég magyar valósága abban az objektív, gondolati tartalmú, léttanalapozású, bölcséleti (mindegy, minek nevezük) költészetben, amelynek példája, előzménye a Babits-költészet?

A századvég menetében, a sok közösből, amely persze annyiféle, ahány kor-szakra hasadt szét ez a század, közelebb kerül egymáshoz az, ami más ugyan, de mégis valami hasonlóból sarjad. Közelebb kellene hogy kerüljenek az utak és az utazók is. Azok (ha volna ilyen, mert ma már úgy látom, nincs, talán joggal mondhatnám, nemzedékem, de mivel már csak a széttagolt magányos íróasztalok munkálkodásából rajzolódik ki a közös igyekezet, így mondom:) azok, akik évjárataiktól, poétikájuktól függetlenül mindezen gondolkodznak. Talán az újabb, immár egyszer majd nemzedéknek nevezhető soron következőknek próbáljuk ajánlani ezt a közeledést. Mert a források... gondoljuk csak meg: hát ki van itt igazában távol és kitől? Bárcsak többet fejezne ki a maga meggyőződésénél az új nemzedék tagjaként Balassa Péter, amikor Babitsról szólva éppen a századot indító közelségre hívja föl a figyelmet, amely kö-

zősnek az üzenete olyan erős volt, hogy egy századon át itt volt, hatott irónemzedékek sorára.

A legújabbakat képviselő esztéta jól érzi ennek az összetartozásnak a forrását, értelmét, sorsformáló hatását, mikor leírja: Babits „szellemerejének végső megfeszítésével levegő- és táplálékhiányát, mely haldoklásában gyötörte egyre – Magyarországra vonatkozta; a beszélgetőfüzetek egyik bejegyzésében jelentősegteljesen ez áll: „Megeszik Magyarországot!” Így egyetlen pillanatra mégis megállította az elfekettült napkorongot, a kiegyenesített, romboló időt, mint a halál Józsuéja, akárcsak a huszonhárom évvel korábbi Ady. Kettőjük apokalipszise tragikusan hasonló pillanatban összefonódott, Babits önarcképe mögül a halott társ rémlik föl. A halálfia – a halottak élén.”

Helyreállítási törekvés (3): az „új irodalom” elszakadással való meghaladásának vonalán

Újabb csomópont: már a folyamatmegszakadás helyreállításának idején fellépő nemzedékek helyfoglaló, szerepkereső lépései. A hetvenes évek elején indulóktól, a nyolcvanas évek közepén indulókig legalább két korosztály néhány jelentős írója, esztétája tartozik ide. Vannak közöttük, akik hagyományos támpontokat, poétikákat követnek. Róluk a sorsvállalónak nevezett irodalom vonalán megszülető teljesítmények kapcsán szoltunk. Más írók, esztéták műveinek jellegadó vonása az, hogy miközben másfelé keresik az értékcentrumokat, mint az elmúlt évtizedekben bármelyik irónemzedék tagjai, egyúttal olyan határozottan fordítanak hátat a megelőző évtizedek irodalmának, amilyen élesen talán a harmincas évek óta nem fordult tartósan szembe egyetlen új nemzedék sem az övét megelőző idők teljesítményeivel. Kérdések: a) mitől fordulnak el, miért ilyen kategorikusan?, milyen irodalmi, gondolkozási, a kultúra egészét érintő szerepe van ennek a nemzedéknek túl is?; b) hogyan ítélték meg magat a fordulatot, egy évtized múltán?, mi a hozama, melyek a dilemmái?

Előbb valamit magáról az elfordulásról mint *bármely* korban végbemenő jelenségről; arról, hogy része a kultúra önmeghatározásainak, és értékrendileg *ugyanolyan* lehet a funkciója, mint akár a folytatásnak. Ezért a kategorikus hátatfordítás sincs ellentétben az „egész” művészetben, az „egész” irodalomban hosszú távon érvényesülő folyamatosság kultúrateremtő szerepével. Van, mikor a kultúra, az irodalom legjelentősebb értékeit éppen a másféle értékek vitatása, „otthagynása” hozza létre. Arról a könnyebben áttekinthető ellentétről nem is szólva, amely akkor jön létre, amikor a kvázi-kultúra, a kvázi-irodalom hordalékával eltorlaszolt ösvényt tisztítja meg a szembefordulás.

Nagyobb figyelmet érdemel, hogy a kategorikus hátatfordítás közben mi az *új*, ami megszületik, s mi az a nem elhanyagolható érték, ami az éles mozdulatban látómezőn kívül kerülve ki lehet téve az elsorvadásnak. Hiszen az új, amely a remények szerint éppen sarjad, maga is nehezebben fejlődik ki, ha a termőtalajából kipusztítja a netán saját gyökerei számára is hasznos táperőt. Ugyanigy figyelmet érdemel az, hogy az éles hátatfordításnak, bár a tekintet most már mintha *csak* másfelé fordulna, mégis van „látnivalója” visszafelé is. Olymódon, hogy értékrendező erejű. Miközben a talmi – lehetett annak a híre korábban bármilyen előnyös – annak tünteti fel, ami valójában.

Mitől fordult el, és *miért* ilyen kategorikusan a fiatalabb írók és esztéták egy csapata a hetvenes évek elejétől-közepétől? Rögtön mondjuk ki: magától az irodalmi folyamatosság megtörésével létrejött szakadéktól. Bár talán pontosabbak vagyunk, ha hozzátesszük, hogy ebben a szakadékban kiépült labirintustól. Balassa Péter hetvenkilencben ezt mondja: „a ma írója önkéntelenül, fel nem vállalva, hátatfordítva mutat rá...”, de ez „nem az értékek tagadása, hanem jelenlétük hiányának bejelentése, nem hitegetés és feledtetés, hanem éber állapot”.

A hátatfordítás gesztusa és tette azonban nem értelmezhető kizárólag esztétikai

sikon. Igaz, bár sokak számára ebben a szférában „*történik meg*”, azoknak a legjobbjai számára viszont, akik végrehajtják, sokkal tágabb ennél, és a történelmi, és a bölcséleti rétegeket is érinti. Ez már önmagában is új az elmúlt negyven esztendőben. A történelmi alapozás persze sohasem állt távol a magyar irodalomtól, egyik fő vonulatának - tudjuk - mindig alapszólama volt. A hatvanas évek elején, aztán a második hullámban a hetvenes évek közepén, sok fontos mű épült - a divatos historizálás-dehistorizálás állellentétén túllépve - a történelem folyamataiban alakuló emberi sors hamis mítoszoktól, élethazugságoktól, a nemzeti depresszió tudatától csakúgy, miként a vak-ság és önszembenezéshiány katasztrófális hatásától megtisztított ábrázolására. De az a harmincas évek óta nem fordult elő, hogy a történelem valóságos összefüggéseinek felismerései a bölcsélet irányába is nyitott szemléletben segítenek kohéziós pontokat teremteni az esztétika, az irodalom számára.

Az új próza, a csirázó esztétikai szemlélet - a kettő azonosságairól, különbözőségeiről beszélni fogunk - a közelmúlttól való elszakadás gesztusát mint a *múlttól* való megszabadulást összekapcsolta egy történelmileg, irodalomtörténetileg hosszabb távon is érvényesülő hatás bírálataival.

Milyen társadalmi háttér előtt zajlott mindez? Világos az újabkori magyar és keletközép-európai történelem fordulópontjainak a hetvenes évektől már összegező lejárásodása. Ötvenhat és hatvannyolc csomópontok. Hatásaik az újabb nemzedékek számára koncentráltan hozzák azokat az életdilemmákat, történelmi-társadalmi antinómiákat, amelyekről a korábbi fejezetekben szoltunk. Tudjuk, az irodalomhoz való mindennemű esztétikai közeledés - párhuzamosan a társadalmi-intézményszerkezeti háttér alakulásával - a létrejött konstrukcióban olyannyira ideologizált terepen történt, hogy beszívta még az ideológián innen maradó „irodalmibb”, vagy a filozófia felé igyekvő „esztétikaibb” törekvéseket is. Ugyanakkor egyrészt az *akkor* még közöttünk élő nagyok életművei (Déry, Németh, Illyés), másrészt a bombatépett szellemi-művészeti zónának nagy teljesítménnyel áttörők (Ottlik, Pilinszky, Örkény, Nagy László, Mészöly) művei, vagyis mindazok a támpontok, amelyek felé a fiatalabb nemzedék fordulhatott, mint „ellenbizonyíték” mutatták, hogy nincs olyan fontos irodalmi, esztétikai, történelmi kérdés, amelyekkel az ilyen ideologizált zónában eredményesen szembe lehet nézni. Az élet, a társadalom antinómiáinak egymásrahalmozódása közben, azok között a rendelkezésükre álló ideologizált (vagy éppen azokon kívül lévő, ám már lejárt, hamis) körülmények között az újak legjobbjai nem találták meg a világállapot írói kifejezésének, illetve esztétikai megnevezésének lehetőségét.

A fordulatnak radikálisnak kellett lenni. Az fordít háttal ilyen elszántan mindennek, aki attól tart, hogyha visszatekint, Lót sorsa fenyegeti. Nem pusztán „eszközöknek”, a műveknek, az esztétikáknak, hanem alpmagatartásoknak szól a háttatfordítás. Ez azért fontos, mert látszólag a poétikai újságok kerültek előtérbe: kialakult egy új regény- és próza-jelrendszer. Ám nem a formai jegyek voltak a legjelentősebbek, hanem a vállalkozás mélyén az igazra, az igazira való törekvés.

Mi volt a fontos esztétikailag? Leginkább az, hogy az ideologikus megközelítés helyett egy olyan, a műelemzés tudományos szintjén mozgó és bölcséleti elemeket is bekapcsoló szféra alakult ki, amelyik nyitott volt a história és a filozófia felé, vagyis *esztétika* akart lenni *valójában*. Mi volt a fontos a művek oldaláról? Miközben a saját létidő valóságából táplálkoztak, *ugyanakkor* egy tágabb világállapot kifejezése, hiteles nyelv- és jeleszközök keresése. Az egész váltásra vonatkozóan rögtön felvetődött, ma is időszzerű néhány kérdés: 1. nem gazdagabb-e maga az új esztétika, mint maguk a művek, amelyekre hivatkozik?; 2. a háttatfordítás mozdulatában nem homályosodnak-e el a huszadik századi nemzeti kultúra folyamatában fontos szellemi, irodalmi támpontok?; 3. e vállalkozás felől megközelíthetjük-e az *egész* fiatal magyar irodalom legfontosabb műveit, törekvéseit, egyéniségeit?

Sokáig úgy tűnt fel, hogy az új hullám esztétikája nagyobb hatású, tartósabb és átfogóbb értékeket hozott az *egész* magyar irodalomba, mint a művek. Ennek egyik oka az volt, hogy az új hullám elsősorban a prózában tör át, aminek a kialakulása, útja köztudottan kanyargósabb, eredményei nagyobb időtávlatban születnek meg. Más vonalon: a hetvenes évek közepe egybeesik a történelmi tisztázódás első nagy összege-

ző hullámával a tudományos, szellemi, művészi, irodalmi életben. Sürgetően támad fel az igény, amelyek ezeknek a tisztázódásoknak az eredményeit az esztétika vonalán méltó színvonalon végre hasznosítani próbálja. (Érdekes lenne összehasonlító vizsgálódást végezni, hogy Bibó látásmódjának, történetképeinek és megvilágításainak csomópontjai a zsákutcás magyar történelemtől a kelet-európai kisépek nyomorúságáig, a hamis történelmi helyzetektől a demokrácia hiánya miatt félelemmel teli lelkiállat kialakulásáig hogyan gyakorolt hatást bizonyos „esztétikailag ekvivalens” jegyekre, kezdve a történet nélküli prózától, a töredékes, megszakításokkal teli kompozíciókig, a „mindig ugyanaz, ám mindig más módon” nyelvi kifejező fordulataitól, a labirintusos történelem, prózatechnikában is a bezárulásokban visszatérő megoldásáig. Az ilyen komparatiztika anélkül, hogy valami erőszakolt analógiára törekvés jellemezné, minden bizonnyal fontos továbbgondolások, elméletiszöve, rendszertan-alakító törekvések felé is vezethetne.)

Hozzájárult ahhoz, hogy az esztétikai teljesítmények nemegyszer a művek elé kerültek, Lukács György halála is. Életében annyi hivatalos támadás és lehetetlenítés érte, annyi tanítványa hagyta el politikai síkon, hogy ebben a helyzetben *etikailag* nemigen volt még itt az idő olyan vitára, amely esztétikájának dogmatizmusa felől bírálja az életművet. A felgyült, az új irodalom hatáskörébe vágó kérdéseket viszont enélkül nem lehetett megközelíteni. Néhányan azok közül, akik a személyének-művének értékelése körüli, nem a legjobb ízekkel is tarkított karneválon nem kívántak részt venni (igazán nagy ívű összefoglalás a centenáriumon csak Poszler Györgyé volt), a mintegy a Lukács-életműhöz való viszonyukat is megmutató, főképpen kritikai, bölcséleti jeleket ezért elsősorban az új próza esztétikai pilléreinek alapozásába építették be. Miközben az esztétikának a bölcsélet felé való fordulásával a magyar gondolkodás régi adósságából írtak le valamennyit. Így aztán az a vállalás, amit Ballassa olyan biztossággal írt le, „A műelemzés – az elemzéstechnikák és modellek több évtizedes konjunktúrájával szemben állítom – *nem* technikai, hanem bölcséleti kérdés”, az egyik fontos híradás lett arról, hogy a berozsdásodott váltók errefelé is mozdulnak. Bizonyos, hogy az esztétika „előbbre kerülésével” járt együtt egyes művek túlértékelése a részéről, ami olyannyira irritálta a más poétikákat valló írókat és kritikusokat, hogy ugyan érthető, de nem jogos megbántottságukban (hogy valamiféle, persze valójában nem létező versengésben netán hátrányba kerülnek) frontálisan fordultak szembe az új irodalommal és vezéresztétáival. Nem mérlegelték közben azokat a – személyes túlzásokon túli – valódi indítékokat, amelyek az irányzat fellépését sokszor viharossá tették.

Ma már persze lényegtelen, hogy „mi volt előbb”. Ha valaki egyszer megírja majd az induló hullám kialakulásának, térnyerésének irodalomtörténeti mozdulatait, annak a számára bizonyára elkerülhetetlen lesz, hogy némi összehasonlítást tegyen a Nyugat harmadik nemzedékének indulását kísérő problémákkal. Sőt a második nemzedék indulásának is lehetnek vonatkozási pontjai a viszonyításhoz. A harmincas években mindkét nagy nemzedék esetében jelentős művek voltak már készen, sőt a második nemzedékből jelentős alkotók álltak már pályájuk emelkedő pontjain, amikor egy-egy íróárs, irodalomtörténész, esszéíró kísérletet tett arra, hogy az azonos eszmék, poétikák csoportosítását is elvégezze. És – anélkül persze, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek új prózájának (ma még csak elképzelhető) irodalomtörténeti szerepét a két Nyugat-nemzedék jelentőségéhez mérnénk – elmondhatjuk: annak, hogy az esztétikai-bölcséleti munka ezúttal néha és néhol nagyobb szerepet kapott, mint akkor, az is az oka, hogy ma nagyobb a hiány bölcséleti megközelítésekben, mint félévszázada.

Az új esztétika hátatfordítása olyan éles, határozott vállalkozásként ment végbe, hogy a „nehezekek” között, amelyektől megszabadult, hogy – így gondolhatták – az irodalmat mentő ugrás sikeres lehessen, néhány olyan „poggyásztól” is megszabadult, amely nélkül elképzelhetetlen a magyar irodalom folyamatos értékfenntartása. Az, hogy a bölcsélet, az esztétika lézerével felbontották az irodalom körül kialakult ideológiai mezőt, azt is kellett jelentse, hogy az indulás szakaszában *mintha* elfordul-

tak volna olyan vezérlőelvektől-teljesítményektől is, amelyek mögött a nemzet nagy közös kérdései és az irodalom nagy művei álltak.

Ma már, egy évtizeddel később, jól látható, hogy miután egyrészt jelentős elméleti teljesítményekkel és jelentős irodalmi művekkel, sőt az egész magyar irodalomra kiterjedő jótékony hatással igazolta magát ez a hátafordítás, milyen *újabb* fordulatot hajtott végre azóta az esztétikában, s hogy azóta sok fontos művel áttört a prózában is. Miközben a nyolcvanas évektől egy pályamódosítással rakétái *más* irányba fordultak, elkezdte visszahalászni, fedélzetén rögzíteni azokat a kincseket őrző poggyászatokat, amelyekről az irányváltoztatástól támadt hirtelen nyomáskülönbség idején megszabadult. Ennek az elfordulásnak, majd lassú értékviassaállításnak a minőségért, a kicövekelési pontok biztosításáért folytatott gondolkodói-írói folyamata tanulságos. Mielőtt személygyre vesszük, érdemes azonban tisztázni egy – látszólagos – ellentmondást. Az új irodalomról szólva mindeddig olyan teljesítményről beszéltünk, mint amelyik a „hátafordítással” is az irodalomban négy évtizede végbement szakadást kívánja helyreállítani. De ugyanakkor idézhetjük a folyamatosságnak mint önismétlésnek, mint „végtelen tautológiának” az új esztétika manifesztációja szerint elvetendő álláspontját. Nos, ezt az ellentétet látszólagosnak tartjuk.

Végiggondolandó, hogy a negyvenes években születettek, az irodalomba a hatvanas évek végén, a hevenes években belépők összpontosítanak egy „végtelen tautológia”-ra. Miféle megkövesedett folyamatossággal találkoztak ők szembe? Mindennek előtt azzal az ideologizált tereppel, amely egyaránt kidolgozott volt az irodalom megközelítésében, értelmzésében, hatásvizsgálatában. Azzal is találkozhattak, hogy ez „természetesen” együtt járt a kirekesztésekkel, az uralkodó irányzatra való lecsúszással, és a társadalmi szerkezet analógiájára, művészeti konstrukcióban is, egészen a formaproblémáig érvényesülő hegemonia-gyakorlattal. Szembetalálkoztak tehát a művészetnek mint az élet, a világjelenségek sokszólamú megközelítésének kizárásával. Ugyanakkor, megérezve és feltárva egy problémát, ennek a zónának mint végtelen ismétlődésnek az elvetésével párhuzamosan ők tagadták azokat a rosszul megfogalmazott történelmi, művészeti kérdéseket is, amelyeket úgymond legalábbis a tizenkilencedik század óta rosszul tettek fel, s ez a hibás rákérdezés az elmúlt évtizedekben is jelen volt. A magyar irodalom nagy realista törzse (Móricz), a magyar irodalom sorsvállaló indítatása (Ady) műlhatalan érték, jelentették ki, kultúrateremtő szerepük, a nemzeti öntudatot kifejező szerepük evidencia, tehát folytatandó. De (és első lépéseik idején ezen a „de”-n volt a hangsúly) a hetvenes évek sajátos idő-helyzetében ilyen pontokról nem mozdítható ki az irodalom megkövesedett, ideologizált sémarendszere, mert ez a hagyomány (vélték) ha persze *más oldalról*, de ugyanazt veszi célba, holott... Holott a fordulat megvalósítására elsősorban az irodalomnak mint az életre adható válasznak az elismertetését tekintették fontosnak egy bénító előzményrendszerben. És amit ezzel együtt láttak feladatnak: az irodalomnak, mint a formák parlamentjének jogosítása, a hetvenes évekig „rejtőzködő hagyomány” napvilágra hozása Csáth Gézától, Füst Milántól Ottlikig, Pilinszkyig, Mészölyig, Mándyig.

Ebben a gondolati-művészi-formai koncepcióban, jelen-, feladat- és hagyomány-értelmezésben nem szerepel fő irányzatként a sorsvállaló magyar irodalom. Am: nem volt és nem is lesz a magyar irodalomnak olyan fontos ága, amelyik *egyszerre*, az egész irodalmi hagyomány összes lényegbevágó tendenciáját magába tudta volna, tudná sűríteni. Egy éles fordulathoz nemcsak a társadalmi változásoknál, de az irodalomban is sarkosítások, túlzások, az „erőgyűjtéshez” szükséges koncentrátság, az átöröshöz elengedhetetlen „egyoldalú” erőösszpontosítások szükségesek. Abban a helyzetben, amelybe éppen az elmúlt évtizedek „végtelen tautológiája” nyomta le a magyar irodalmat, ezek a célkitűzések és művek – ma már világosabban látható – általa valami olyant hoznak előtérbe, amely az *egész* magyar irodalom számára előnyös hatással lehet.

A folyamatosságnak az új esztétika hívei részéről történt elvetése nem az értékek tagadása volt, éppenhogy jelenlétük hiányának bejelentése. Nem felejtés, hanem emlékezés. Ezt érezte meg olyan érzékenyen Béládi Miklós, amikor azt hirdette, hogy

nem szabad a fordulattól megijedni, mert „a magyar irodalom egy korszak végére jutott és egy másikba, új szemléletűbe kezd átlépni”. Amihez hozzá kell tennünk, ez az új szemlélet nem mint a magyar irodalom teljessége, de mint egy újabb irányzata azóta felnőtt, műveivel, esztétikájával kivívta helyét.

De mégegyszer: nem irodalomtörténet ez, vagyis ha ezt az évtizednyi történet szemügyre vesszük, korántsem a szakasz műveit, prózapoétikáját, netán sok ponton vitatandó analitikus, struktúrákat vizsgáló módszereit próbáljuk figyelni, inkább egy művészetilozófiái gondolkozást, amelynek tehát kezdő szakaszát jellemezte csak az éles elkülönülés *minden* megelőzőtől, az „ügynékliség üdvösségének” hitvallása. Ez a kifejezés nem volt szerencsés. Ami viszont fontos és jogos volt benne, az a rossz kérdezésminták elvetésének szenvedélye; Balassa fogalomalkotó teljesítményével az únominalizmus mint a történeti, szellemi krízis felismerésétől vezérelt elv. A kiindulás ennek a krízisnek a felismerése, az általános megnevezések elvetése, mivel azok kompromittálódtak. Az új esztétika induló szakaszában a legfontosabb a tiltakozás a kompromittálódott fogalmak, kijelentések, irodalomtörténeti megközelítések, esztétikai alapelvek ellen mint egy világkrízis, s benne a hazai és kelet-közép-európai „nagy szárazság” idejének termékei ellen. Később derül ki, hogy a nominalizmussal mint *minden* megnevezés elvetésével elveszhetnek azok az értékrendszerek is, amelyek nélkül hiábavaló egy átfogó világelv megszerzésére törekedni. Előtérbe kerülnek a kultúra nagy támpontjai, az irodalmi támpontok. A háttárfordító maga mögé is pillant, s mikor rájön, hogy nem változik sóbálvánnyá, kezdi végigpásztázni a század kultúrájának, irodalmának termőföldjét.

Persze Babits és Kosztolányi lesznek elsők a meglátogatott katedrálisok, az újra-integrált nagy értékek; aztán távolabbi támpontok is közelebb kerülnek, Csáth Géza (Mészöly jó ugródeszka hozzá); megkezdődik a visszafelé való építkezés. A folyamatosság mint az új kultúra és irodalom létének szerves része értelmeződik.

Rámutathatunk erre a gazdagodásra a művek felől is. Domokos Mátyás veszi észre, hogy „visszavezetésről” van szó. A *szív segédigéiről* írja: „ez a ‚bevezetés’ voltaképpen *visszavezetés* az eleven élet gyökereihez és forrásaihoz, helyreállítja élet és irodalom megbomlott összetartozását, mert Esterházy – s ezt illenék már észrevenni – nem a szakítás, hanem az ősi összetartozás új függvényrendszerének a leírásában látja az irodalom – és kísérlete, a ‚bevezetés’ – értelmét.”

De, jeleztük már, a fiatalabb nemzedékek legjobbjai nem kizárólag *ezen* a vonalon, ezzel az esztétikával járnak az irodalomba való bevezetés útjait. Van olyan irányzatuk, amelyik a virtuóz játékosság irányában keresi a hangját.

A pajkos villódzás kibékítő játékos nosztalgiájára felel rá Esterházy (Ottlik szavaival), igen, éppen ő, akinek indulásából korábban ugyancsak nem hiányzott *akkor* némi léhaság: „Úgy látszik egy ilyen kicsi országnak csak gyenge, legfőljebb közepes léha írója lehet, de sohasem tamadhat egy igazi, bátor, jó léha írója...”

Hangjukat próbálják, a porondon vannak azok a fiatalabb írók is, akik nem nyugszanak bele a realizmus-felfogás devalválódásába, ők az évtized igazi kérdéseihöz akarják igazítani a „kifogalmazás” helyén az ábrázolást. Támogatják ezt azok a kitűnő irodalomtörténészek, immár a középnemzedékből, akik, miközben érzékeny elemzésekkel siettek az új próza segítségére, és fontos pontokon járultak hozzá esztétikai elveinek érvényre juttatásához, ám azért – elsősorban Kis Pintér Imrére gondolunk – nem titkolták nézetkülönbségeiket sem. Főképpen arra ösztönöztek, hogy az új magyar próza és esztétika által is vallott pluralitás jegyében az irodalom megbízatás-központú hagyományának inspirációi megkapják a maguk szerepüket a legfiatalabbak között is.

Bizonyos, hogy ez a polarizálódás is hozzájárult ahhoz, hogy kialakult az új esztétika egy következő, immár harmadik szakasza. Balassa elveiben jellemző a korábban elvetett értékek, esztétikai lehetőségek, formai megoldások közül néhánynak a bölcsélet szűrőjén való átengedéssel történő integrálása. Ez a nyitás némileg más szemmel nézi a történetelvűséget, miközben felfigyel a realista próza elemeinek egy újabb gondolatcentrikus regényszerkezetben való megjelenésére. „A történet úgynevezett logikájának a szerkezete paradox: mozaikos, de egy-egy mozaik önmagában

kerekded, mintegy anekdotikusan lekerekített...”, ezt Mészöly új prózájáról mondja nyolcvannegyben. „Régi prózai hagyomány születik újjá, amelyről egy ideig talán joggal, de elhamarkodottan, irodalmi közvéleményünk egy része (magam is) azt hitte, nem folytatható. Ez pedig egy adott világnak természetként való ábrázolása, illetve e világ történetként való megszólaltatása; olyan zártság és teljességérzés felkeltése, amely szigorúan a realitás keretei között maradvá az emberi természet megoldhatatlan kérdéseivel szembesít, miközben a létezőt újra történetivé nyilvánítja.” Ezt a fiatal Krasznahorkai László regényéről mondja nyolcvanhatban.

A nyolcvanas évek közepén a hagyomány kérdése is gazdagabban jelenik meg, most már mint történeti fogalom, mint „szembesülés és elfogadás egyidejűleg”, mint „egyszerre folytatás és megszakítás”. Valóságos, a múltbeli történeti életet ábrázoló tematikus anyagként is befogadásra talál (emlékirat, memoár); legkedvesebb formája, a szembesítő erővel megmutatkozó elsüllyedt archaikum, az olyan ősminta, amely „az élet sűrített kifejezésévé változik a formálás során”. A legfontosabb áttörés itt az, hogy Balassa, amire többen – tán e sorok írója is – már korábban ösztönözték, beleütközik a magyar irodalom egyik legsúlyosabb hagyományába, amelyben az író számára a mű megteremtése nemcsak mint az irodalom „létrehozásának”, hanem az élet megoldásának is kizárólagos lehetősége. Arról a művészi magatartásról van szó, amelyet évszázados távon visszatekintve mint az „önmagunkkal való rendbenlét” (életben-írásban elválaszthatatlan) létformájaként szoktunk emlegetni, a Zrínyi, Apáczai, Bethlen Miklós hagyományban ugyanúgy, mint a reformkori nagy irodalomban, Vörösmartyban, Aranyban, s persze hogy más-más módon, de Adyban, Babitsban, vagy („üdvöztana” ürügyén kifogalmazottan) Németh Lászlóban.

Más persze az új esztétika önfelismerő gondolkozása, mint a megelőző korok műveiből áradó vonzás, hiszen az archaikus, az elfeledett, a csak lassan újra szemhatárba kerülő hagyományrétegek használata kritikai és megtartó formák között érvényesül (egyszerre). De: közös az, hogy felerősödik a most már tágabb hagyomány felmerülése kapcsán az *irodalom mint életprobléma*. „Mondhatjuk: az egész hagyományértelmezés tétje ez, messze túl minden művészetesztétikai célkitűzésen” – írja Balassa, s aminek kapcsán kimondja, az Nadas Péter nagy regényének a mitológikus gondolkodás jegyében álló világegységteremtő küzdelmére utal, amit ő az *Emlékiratok könyvében* így fogalmaz: „Ahhoz, hogy elbeszélésemet megírhasam, az életet kellett volna valahogy megoldanom, feltörni és feloldani az öncsalások minden rétegét.”

A mű, mint az elbeszélő életkérdéseinek eltakarója és felfedője? Körkörös mozgás? A bölcséletnek az új esztétikával, mint úttörésnek és műértelmezésnek, a *teljeség* felé való törekvése? Amelyben a maguk törte ösvényeken való további előresietés közben, az irodalmi folyamatmegszakadás szakadéka fölött *új*, a nagy hagyományok hídfői felé ívelő pillérek *is* épülnek már? Ami megjelenik itt, az minden jelentős irodalmi fordulat legjobb kondíciója: az elvetve tagadás, és az elsajátítva meghaladás szellemi-művészi gesztusa. Nyitás a „magyar életfolyam”-ot ábrázoló törekvések felé; elsősorban Ottlikkal és Mészölyvel a centrumban, a Nadas-Esterházy vonalon. Mint ha oldódna az „elbeszélhetők-e egyáltalán a dolgok” korábban megfogalmazott kételye.

Egy kultúramodell határpontjai 2.

Elbeszélhetők-e egyáltalán a dolgok? – ez csak látszólag poétikai kérdés. Nem is kizárólag esztétikai, sokkal inkább bölcséleti. A századközép filozófiája, a frankfurti iskola összefüggésbe hozta az infernoélményt mint történeti és ontológiai realitást az ideológiával, etikával és a művészettel, abban az értelemben, ahogy azt Adorno fogalmazta meg. Erre a konfeszionális alapra, amely a „másról” beszélés helyett inkább a csendet választotta, rétegeződtek rá az újabb társadalmi-politikai zsákutcás hely-

zetek, miközben beépült a wittgensteini felhívás a korhoz való alkotói viszonyba. A traktátus bölcséleti ösvényt húzott, és ez az ösvény az irodalomig is elvezetett. A „hallgató bölcsélet” ugyanúgy kialakította a maga beszédes kódexeit, miként a „hallgató” művészet. Aki majd végiggondolja és kidolgozza a hatvanas és főképpen a hetvenes évek modern művészeti irányzatainak kapcsolatát a lényegről beszélő hallgatás vonalán, bizonyos, hogy ennek a művészetnek a poétikai magjához, műfajok, műnevek és műformák geneziséhez kerül közelebb a zenében, képzőművészetben, irodalomban.

A hetvenes évek közepétől azonban nagyon sokféle okból – közéjük sorolhatjuk a hatvannyolcas nemzedékek dezillúziója utáni ébredés első mozdulatait – a wittgensteini paradoxon veszített szerepéből; aminek a teóriaképzéstől a művészetpoétikai problémáig hatása volt. Az olyan „közvetlenül gondolkozó” műfajokban is, mint amilyen az esszé.

Amikor leírtuk: *amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani*, akkor úgy véltük, hogy egy ilyen, a kor közmegegyezésében erőteljesebben jelentkező vállalás lehet a századvég egyik szellemi-etikai támpontja. Ami kihathat a kultúramodellra is. Ugyanis nemcsak a felívelő korszakoknak lehet alapeleme a fény. Az alkonyi tájat is besugározhatja a megvilágítás. Elbeszélhetők-e egyáltalán a dolgok?, töprengett a többi között az új irodalom is, még a hetvenes évek végén. A kételyt tehát oldódni látjuk. Az átfogó világelvvel való törekvés igyekezete sarkall egyre jobban előre.

Ez az a pont, ahol egyre bizonyosabban érezhető: valahová *el lehet* érkezni. Valamilyen kultúra-modell támpontjainak a közelébe. Ami persze az irodalomra is hatással lehet. Maga a mű is dolgozik és alakít. Formál. Valaminek a jegyében, amiben benne foglaltatik az írói életmegoldás keresése is, mint a létproblémák feloldásának egyik útja.

A helyszín, ahol egy új kultúrakép lehetősége felmerül, egyelőre virtuális. Az irodalomnak mint folyamatnak is új, századvégi szakasza kezdődhet. A patakok találkozása egy új csomópontban: integráció, ha nem is szintézis. A találkozás lehetősége a sorskérdések irodalmát vallóknak, a minőség felelősségtana körül csoportosulóknak, az új irodalom híveinek *egyaránt, közösen* nyitott. Szó sincs benne kivívott, megszenvedett, igazolt, bevált jogos elvek, vállalások, formák, világképek feladásáról. Éppen az őrző alkat, az őrző művészet testvériesülése ez; egyfelől a megtisztítás hűségével való meghaladás, másfelől az elvetéssel kikövetelt irodalmi, politikai pluralizmus. Amiben megnyilvánul, hogy a mű: szabad döntés.

De mihez viszonyítva, minek az elmúltával és minek a romjain rajzolódhatna ki egy új kultúramodell?

Mikor több mint négy esztendeje *A Németh László-pör* egyik fejezetében Bartók kultúramodelljén töprengtem, felmerült az a három összetevő, amelyből létrejött: a) a romantika bírálata, a meg hasonlítás vállalása, a disszonanciában a jövőnek mint üres kategóriának a fölvetítése; b) merítés a népzenei forrásból mint a történelem alatti életerős mélyrétegből; c) a kontrapunkt mint az európai modern törekvésekkel való együthaladás. És felmerült már ott is, hogy a század eleje óta végbement változásokkal ezek az axiómák lekoptak, *új helyzet* jött létre, szembe kellett nézni a jelenbe nyúló jövőnek, mint üres kategóriának a realitásával. Ha ezen a vonalon haladunk tovább, *jelenünk élménye* az, hogy ami valóság volt, az a század utolsó évtizedeire már koralkony; amivel akkor szembe kellett nézni mint *eséllyel*, abban ma benne vagyunk. *A jövő mint üres kategória jellemé lett.* A kérdés az, vannak-e, hol, lehetnek-e egyáltalán kohéziós pontok, amelyekre a kultúra-javaslatoknak valamilyen értelmes ábráját rögzíthetjük. Minden kultúra valamilyen világállapot egyik jelzőrendszere; a szétesésnek is van szellemi robaja. Ha abból indulunk ki, hogy a pör, amely az életért folyik, többszörösen, átláthatatlanul manipulált játszma szisztémájával, egy koncepció per technikájával folyik, akkor ezzel a koholmánnyal a kvázi-kultúra, és a pénztelenség miatt „hallgató” kultúra, amelyben nyakig vagyunk, végtére is meg egyezik. Ugyanakkor, ezzel az *eljárással* szemben, amiben egyszerre vagyunk vádlottak, vádlók, ítéltök és tanúk – láttuk –, növekedik a szellem és erkölcs elégedetlensége.

Mi az, amit ebben a korhelyzetben érdemes a bartóki modell formai elemeiből tekintetbe venni? Azt mindenképpen, hogy *szembefordulás* volt, miként Németh László mondta, a „régí rongyokkal”. Azt is minden bizonnyal, hogy a *formaproblémán* keresztül jelentkezett. Két el nem hanyagolható vonás ez. Nézzük, mi lehet a nyolcvanas években a *szembefordulás*? Mik itt a „régí rongyok”, amiket mint ócska kacatokat szagatnánk szét? A hallgatással megvertségünk persze mindenek előtt. Az ezzel való szembefordulás, az élet, a történelem néma jeleinek beszédessé tétele, hiszen az eltűnt igazság mint régészeti lelet restaurálásra, megfényesítésre vár. Más a kiürültség szintelen kopársága, és más a megszólaló tapasztalatok szintelen tisztasága, amelyben együtt jelenhet meg a történelemnélküliség magányába süllyedt újabb nemzedékek léte, és a nemzetért mint közösségért való egzisztenciális aggodalom.

És mit jelent *ma* az, hogy egy új kultúra karakterisztikus vonásai, benne egy életmagatartási ajánlat a *formaproblémán* keresztül is jelentkezhet? Bartókról szólva Kodály, sokszor idézett tanulmányában, 1921-ben azt írta: a disszonanciák „java része a dallamvilágból ered. A súrlódások vagy nyersebb hatások két vagy több dallam kombinációja folytán jönnek létre. Bach stílusáról tartják, hogy nála nemcsak átmenő hangok vannak, hanem teljes átmenő dallamoké. Ez a titka Bartók disszonanciáinak is. Bach óta elszoktunk attól, hogy két egyaránt fontos szólamot kövessünk, a mellérendelést alárendelés váltotta fel... Két dallam találkozásakor olyan hangsúly keletkezik, amely megkésztet a mozgásenergiát, és jobban kiemeli egyik, vagy mindkét dallamot. Ez az, ami Bartók stílusát oly tömörre, oly kérlelhetetlenül logikussá teszi, ami az abszolút szükségszerűség érzését kelti.”

A bartóki disszonancia (mint formaprobléma), miközben alkotóelv és zenei poétika, melyre az egész életmű épül, szinkronban volt az alkotói világképpel, amely kor megvilágító is, és még Bartók életében kultúraképző erővé teljesedett ki. Ma már nem nehéz a *formában* – például a két egyaránt fontos szólam vezetésében, vagy a két dallam találkozásakor keletkező hangsúlyban, amely az „abszolút szükségszerűség érzését kelti” – felismerni „valamit” a keletközép-európai népek történelmének sorsvonalából, a nemzeti história nagy, együttfutó, egymást hol felerősítő, hol kizáró ellentét-párjaiból. A kérdés esztétikai magjáról és szerepéről – mutatva ezzel a hatalmas, időt áthidaló összefüggéseke – egy egészen más példán (a mai prózáról töprengve) Balassa Péter több mint hat évtizeddel később, bizonyára ismervé Kodály szövegét, de „holtbiztosan” nem is gondolva rá, így ír: „... mindenkori alapkérdésnek azt tekintem, hogy lehetséges-e szinkronitás a forma és a világkép megfejtése között, vagy pedig a megfejtés közben hierarchikus viszonyt kell feltételeznünk világkép és forma között... Magam bizonyos vagyok benne, hogy a művészet valósága azt mutatja, a kettő nemcsak szétválaszthatatlan, hanem e ténynek műelemzési konzekvenciái is elkerülhetetlenek. Forma és világkép korrelative együtt áll...”

Itt két összefüggő kérdésre érdemes figyelemmel lenni. Az egyik az, hogy a nyolcvanas évek idézett töprengése, egy *jellegetben* szembefordulást jelentő új (próza) forma ürügyén fogalmazódik meg. A másik az, hogy a hat és fél évtized előtti szöveg tanúsága szerint a szembefordulás mint az új keresése a művész számára lényegében *először* formakérdésként jelentkezik. Tudjuk, későbbi kiteljesedése hozza csak magával a kultúrateremtő funkciót is. Mert valóban, világkép és forma között (igencsak meggondolandó ez a századvég egész új művészetének jegyeit méregetve) szinkronitás áll fenn, és nem hierarchikus kapcsolat.

De a kérdés és a feladat azért sokkal tágabb, mint az új próza kísérletei, útja, eredményei. Az már látható, hogy a századvég *egész* irodalmában – legyen szó irányzatai közül akár a sorsproblémákat képviselőről, akár a babitsi hagyományt folytatóról, akár a szembefordulást vállaló új prózáról – azok hozhatják a hosszú távon is esztétikai értéket teremtő formai elemeket, amelyekkel *szinkronban* világlátomás is kialakítható. Eppen, mint egy új kultúra csírája. Ez pedig az olyan szellemi-művészbőlcséleti és etikai *egyidejűsége* való törekvésben jelenhet meg, amelyben a múltbeli összecsúsztatott elemek, miközben tapasztalatokat keltenek életre és értékeket tartósítanak, *ugyanakkor* a friss korélmény megszólaltatói. „Zenéjükben” a reményt vesztett történelem disszonanciái hangzanak fel, a forma és világézés együttes te-

remtésének reményében. Ami a művész számára az időfolyammal és a jelenléttel való együttes szembenézésre utal vissza. Igen, a bármilyen poétikát képviselő alkotó számára *egyaránt* az egyetlen nagy kérdésre, amit Pilinszky szavaival hitelesítenénk: „... ki szegi meg a töretlen időt? ... az ismeretlen tűzvészbe nyúlni ki merészel?”

Ha pedig a Bartók utáni korszak ezt felismeri, vállalja, kimondja, visszanyúlhat mindahhoz, amit a „már csak” előzményként tisztelt múltbeliből felhasználhat. Visszanyúlhat mindenekelőtt ahhoz, amiről úgy beszélünk, mint két egyaránt fontos szólam jelenléte. Hiszen mi más volna például az „idő feltörésének” *egyik* útja, mint a nagy etikai értékek őrzésének és a mai kongó emberi hangok, kiürült történelmi alakzatok *együttfutó* disszonanciáinak megszólaltatása?

Mindez ajánlat a horizont tágítására. Utak között, amelyeken el kellene indulni, talán egy ösvény. Járható-e? – erre a kérdésre a végighaladás kísérlete felelhet. A kísérlet mindig része a létnek, ám az átmeneti korszakokban életfeltétel, légszomjas évtizedünk oxigénpalackja. A koralkonyok hosszútávúak is lehetnek. A közökben összesomosódik, amit magunk mögött hagyunk és ami felé megyünk. A kadáver is, a csíra is a lábunk alatt. Ha tudhatnánk, hogy milyen eséllyel irtjuk körülöttünk a bozótost? Ma ez *is* kétséges. Marad a kubikos munka, a helytisztítás.

Az esszékönyv közlését ezzel a részlettel befejeztük. A teljes szöveget a Magvető Könyvkiadó jelenteti meg a közeljövőben.

„WOZACY”

Esterházy Péter regénye lengyelül

Szokás azt mondani, hogy az a jó cím, amely a lehető legrövidebben foglalja össze a lényegét, vagy legalább útmutatóként szolgálhat a könyvet forgató olvasónak. Lám, rögtön írásom legelején botlom abba az elkerülhetetlen nehézségbe, amelyet majd néhány sorban érzékeltetni próbálok. A kortárs posztmodern, kiváltképp az utolsó néhány évben napvilágot látott irodalomban – Esterházy Péter, Oravecz Imre, Krasznahorkai László egyes szövegeiben – mintha összemosódni kezdene a próza és a költészet határa. E jelenséget ilyen módon nem lehet egyedi, egyetlen szerzőre jellemző stílus megoldásnak tekinteni, hiszen szélesebb, általánosabb irodalmi irányzatról van szó, melynek fordítására ajánlatosnak látszik valamilyen komplexebb eljárás kidolgozása. A fő nehézség abban rejlik, hogy a konkrét művek műfajokon belüli (közötti!) elhelyezése egyelőre inkább ösztönös megérzéseken alapul. Az irányzat annyira új, hogy nem született még kialakult, átlátható struktúra, amely formai szempontból segítséget nyújthatna. Ha ehhez hozzáteszük, hogy a nyelv irodalma, amelyre fordítjuk, nem ismer paralell irányzatot, grammatikai szerkezete viszont nem enged kvázi tükörfordítást, a fordító feladata a hagyományosnak nevezhető irodalom tolmácsolásához képest bonyolultabbá válik, bizonyos mértékben lényegében lesz más. A fordító rákényszerül egy olyan rendszer felépítésére, amely a saját nyelvében nem létezik, feladata viszont az, hogy ez a mesterséges folyamat ne tükröződjék az újraalkotott szövegben.

Hiába nevezi Radnóti Sándor egy nemrég megjelent tanulmányában eposznak a *Fuharosokat*, nem érzem, hogy a mű egyértelműen odasorolható. A szerző maga regénynek nevezi, bizonyos elemeiben a szöveg közel áll a novellához, s egyben szabadvers is, ráadásul nagyon erős balladaszerű ritmussal. Ha számba vesszük még filozófiai vendégzsövegeit, a gondolati költeményt is eszünkbe juttathatja. Az írás a maga egészében mégis nagyon zárt, kerek mű, hiába a sok beépített idézet, a kollázs gyanúja fel sem merül e *turmányos regény* olvasójában. Íme, a kérdés szinte megválaszolatlan, ámbar feltenni szükségszerű és elkerülhetetlen. Én magam úgy tettem föl, hogy az összes irodalmi műfajokat szabályszerű táblázatba rajzoltam, s kezdtem nyilakat húzni. Amikor aztán a nyilrendszer ellepte az egész cédulát, megválaszolatlanak tekintetem a kérdést. Nincs válasz. Marad a ráézés. És a jó fül. A szabályszerű rimelést, ritmust ki lehet számolni (tévedés ne essék, nem minősítés ez, hogy mi a könnyebbik, s mi a nehezebbik fordítás), alá van rendelve szent szabályoknak, tudjuk, miként ellenőrizhetők a kisebb-nagyobb elcsúszások. Itt viszont ez a lehetőség nem adatik meg. Hallgattam így az eredeti szöveget, hallgattam a lengyelt, az egyik fületem „magyarul hegyeztem”, a másikat lengyelül. Közben tudtam, hogy a szöveg zenéjét egészében lehetetlen megmenteni, a magyar mondatok erősen ereszkedő lejtésűek, a lengyel mondatok nem. Amit át tudtam menteni a fordításba, anélkül, hogy a lengyel szöveg hangzásában ne legyen idegen és szokatlan, az a zenei impresszió. És valószínű, hogy ez nagyon is elég, mivel a magyar anyanyelvű számára az ereszkedő frázis kevésbé feltűnő, és csupán ott válik igazán hallhatóvá, ahol erősebb, nyomatékosabb az egyébként használnál.

A szöveg hangzásával kapcsolatban felmerül még egy, tulajdonképpen stílusos jellegű kérdés: miként fordítandók az írásban nem ritkán található vendégzsövegek? A fordító egynemű egésznek tekintse a művet (ha ráadásul, ahogy említettem, végül is az), vagy a beépített idézeteket külön kezelje? Rilket rilkeiesen vagy esterházya-

san fordítsa? Vagy vegye át az irodalmi köztudatban már létező fordítást? Be kell vallanom, hogy egyértelmű, mondhatni elméleti választ képtelen vagyok adni. Valószínű, hogy ezt a konkrét szöveg diktálja, a létező fordítás mikéntje, hogy például mennyire avult el, ha régi szövegről van szó. Mindenesetre ajánlatos arra törekedni, hogy Pilinszky ne váljék Esterházyvá, se Esterházy kollázs-íróvá. Vannak fordítások, amelyek felhasználhatók, s vannak, amelyek nem. Hogy konkrét példával éljek, a Pascal *Gondolatok*jából átvett sorokat Boy-Zeleński több évtizede elfogadott, különben kiváló fordításában közöltem, s úgy érzem, ugyanúgy épültek be Esterházy sorai közé, mint ahogy az eredeti szövegbe. A Rilke-sorok fordításával nem voltam viszont megelégedve, s új fordítást csináltam. A többi idézet (főleg Chardin, bár lengyel fordítása létezik) lengyel változatára nem sikerült rábukkannom, így magam fordítottam, ám úgy, ahogy az egész mű fordítását elképzeltem volna.

Ennyi volna, azt hiszem, amit a mű formai keretének lehet nevezni. Ez az elemzés azonban mégsem látszik elegendőnek Esterházy köztudomásúlag erősen egyéni stílusának meghatározására. Miben rejlik tehát, az említettekén kívül, a szerző összetéveszthetetlen hangja, az, ami egész művében szinte változatlan, egyaránt felismerhető regényeiben és esszéiben is? Azt hiszem, egyértelműen a nyelvhasználatában. Csakhogy Esterházy esetében a nyelvhasználat fogalma többet jelent, mást jelent, mint általában jelenteni szokott. Itt a világ másmilyen szemléléséről van szó, más rálátásról, más, mélyen ironikus perspektiváról. És ezek mind olyan elemek, amelyekről fordítás közben nem szabad megfeledkezni. A *Fuharosok*ban gyakran előforduló nominális mondatok, kihagyások, hiányos mondatok, a költészetben alkalmazott technikával konstruált fordulatok határozzák meg a szöveg tempóját, a közlés egy- vagy többértelműségét. Ugyanakkor ezeknek az átültetése ütközik a legtöbb nehézségbe. Esterházy él nyelve összes lehetőségével, olyan grammatikai jelenségeket használ fel, amelyek más nyelvekben törvényszerűen nem is léteznek. Átültetésük nehézsége azonban abból ered, hogy ezek nem egyszerű, üres nyelvi játékok, hanem a sorok közötti tartalommal teli közlések, nem helyettesíthetők tehát pusztán más nyelven kitalált nyelvi játékokkal. Ha már a kihagyásos mondatoknál tartok, egy konkrét példával szeretném megvilágítani az említett műhelyproblémát: „Lábom hasztalan össze” – mondja Zsófiika frivol eleganciával. Itt csak zárójelben említeném meg, hogy Esterházy bármiről is ír, mindig elegánsan, sajátos finomsággal teszi ezt. Ez pedig a fordító számára rendkívül csúszós talaj, s volt alkalmam tapasztalni, ahogy a frivol elegancia triviális ordenáriságba csúszott át. De visszatérve Zsófikára – olyan nyelvben, amelynek grammatikai rendszerében nem létezik elváló igekötő, e mondat szinte a lefordíthatatlanság határán áll. A mondatból hiányzik valami, ami e nyelvből nem hagyható ki. Ily módon e mondat fordításánál nem maradt más lehetőségem, minthogy egészen más pályán induljak el. Először is annak igyekeztem utánanézni, valójában mit is hagyott ki a szerző? Biztos, hogy csak az ige tövét? Valószínűbbnek tartottam, hogy a kihagyás nagyobb egységből ered, s így a szöveg értelme nem „összeszorított”, hanem „össze igyekeztem szorítani”, ami természetesebbé is teszi az ige nélkül használt igekötőt. Ezen értelmezés szerint megoldható a lengyel fordítás is, amelyben a kihagyásos mondatban csupán az *igyekszem* (nogi daremnie *próbuję*) marad meg. Ez viszont grammatikailag ugyanúgy megalapozott, mint az eredeti kihagyás, és ugyanolyan kihagyásos mondatot hoz létre.

Példaként ennyi. Hasonlókat még hosszú sorokban lehetne idézni, mégis úgy vélem, nem itt van ennek a helye. Amit lényegesnek tartottam, csupán az, hogy felvöljám az ilyen jellegű szövegek átültetésének folyamatát. És mivel a *Fuharosok* az első Esterházy-közlés Lengyelországban,* azt is némileg kötelességemnek éreztem, hogy eloszlassam az Esterházy-ügyben érdekeltek esetleges gyanúját: a fuharosból véletlenül sem lett koszos kezű kocsis.

* A fordítás a *Literatura na świecie* 1986/4. számában jelent meg.

Beszélgetés egy mű-alkotással

*arról, hogyan alkotta meg magát; hogyan választott témát,
amelyben a festői önteremtést végrehajtotta*

A Pécsi Galériában 1987. február 13-án nyílt meg a „Pauer Gyula, Érmezey Zoltán, Rauschenberger János bemutatja P.É.R.Y. Puci Dráva-parti festményeit” című kiállítás.* A kiállítás szokatlan volt, két szempontból is, egyrészt, mert hosszú idő után művészkollektíva munkájával találkoztunk, másrészt: mert a nagyléptékű kiállítás egyetlen téma, mégpedig egy természetes látvány, egy táj feldolgozásának sokszoros variációja volt.

Meglepett, hogy a három művész vállalkozásában nem félt az allúziótól, amely elvezethetett volna a 40-es, 50-es évek szocreál „művészkollektíva” hagyományához. Ez ugyanis megkövetelte a szuperreprezentáció érdekében az óriási méretek és a fotó-részletességű „valóság-hűség” végrehajtásában nagylétszámú művész társulását, akik ebben a munkában kénytelenek voltak szolgálalkúen feladni személyiségüket.

A kiállítás másik figyelemre méltó tényezője – mint mondtuk – a kiállítás tematikája. P.É.R.Y. csak tájképeket mutatott be. A néző primér eszközökkel, alaposan megmunkált, hatalmas méretű sivár területekkel szembesült. A raffineria nélküli egyszerű festés és a szinte brutális méretek semmiféle közmegegyezéssel szembe nem voltak köthetők, sem a hagyományos tájképfestészet különböző elveihez, sem az újabb fotórealizmushoz. A néző mankó nélkül állt.

Ezek után a kérdések így csoportosíthatók:

– miért áll össze három művész, hogy olyan művet alkossanak, amelyben személyiségüket kölcsönzik egymásnak, vagyis elfogadják egymás személyiségét?

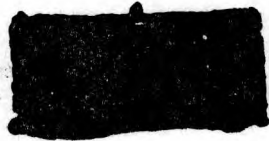
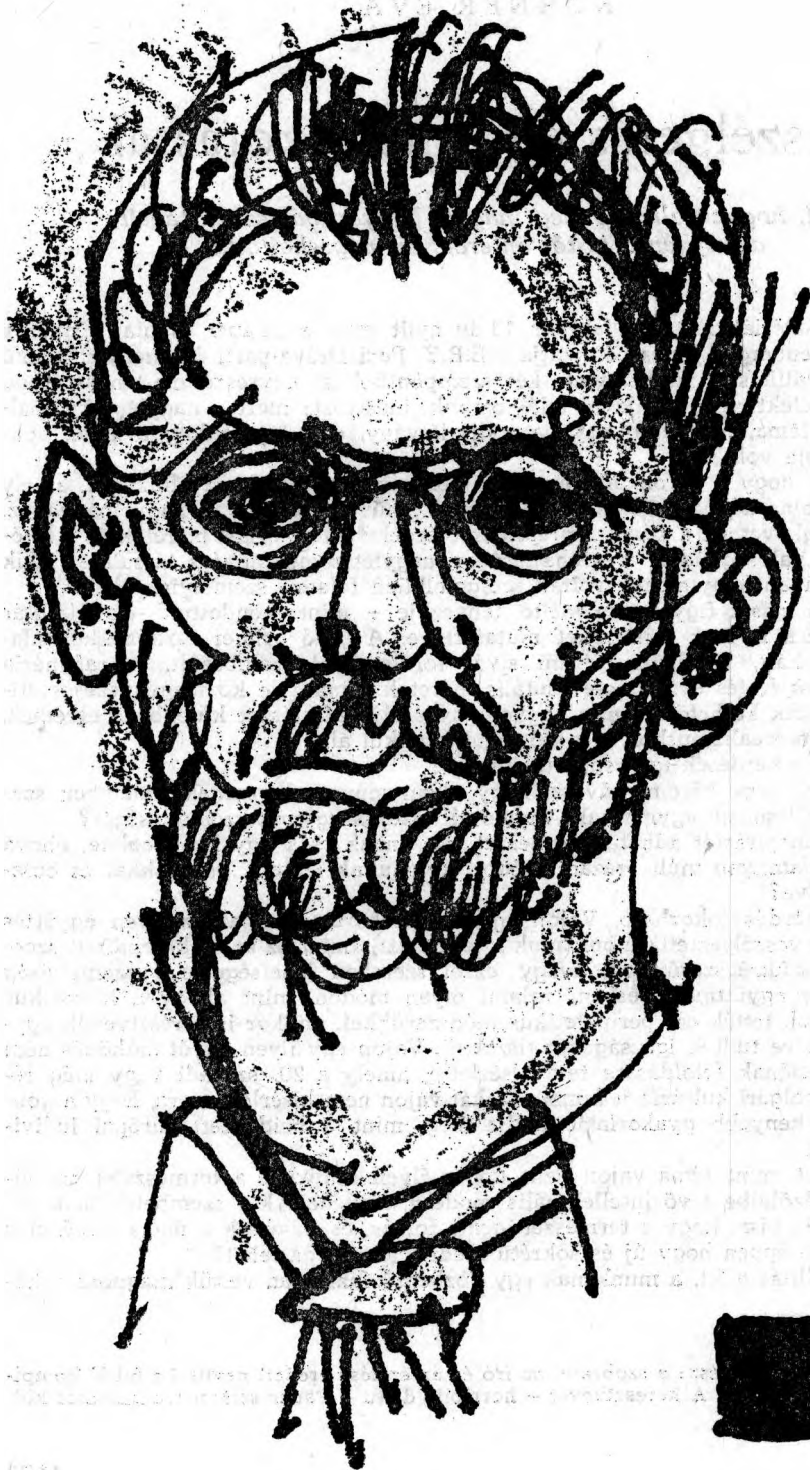
– milyen inspirációt adhat a természet, sőt annak csak egy kis szeglete, ahová a művészek valamilyen múlt századi módon kivonultak festeni, vásznakkal és ecsetekkel felszerelve?

Mindkét kérdés fokozható. Vajon egy művészhármas tagjai az ilyen együttes munkában nem veszélyeztetik-e önmaguk integritását, amint az az előbb említett szocreál esetben szükségszerű volt, avagy ezzel szemben lehetséges-e a személyiség felfokozása egy együttműködésben, valami olyan módon, mint ahogy a klasszikus görög filozófusok tették ezt peripatetikus módszerükkel, amikor is a résztvevők egymással beszélgetve tudtak igazságokat tisztázni. Vajon egy ilyen együttműködés nem annak az izolációnak feloldására tett kísérlet-e, amely a 20. századi vagy még régebbi európai polgári kultúrát jellemzi – tehát vajon nem kísérlet-e arra, hogy a gondolkodás termékenyebb gyakorlatát találja meg, mint a beidegzett európai individuális módszer.

A természet mint téma vajon nem éppen ilyen kihívás-e a természetet szublimáló, vagy idézőjelbe tevő intellektuális modern tendenciákkal szemben? Nem kihívás-e annak állítása, hogy a természet igenis forrás, és nemcsak a maga érzékletes voltában, hanem éppen hogy új és sokrétű mediáció anyaga lehet?

Még a kiállítás előtt, a munkának egy közbenső fázisában vettük magánra a kö-

* Új nevét a három művész: a szobrász, az író és az építész eredeti nevük betűiből kompilálta életkori sorrendben. A keresztnevet – horribile dictu – Pauer szíami macskájától kölcsönözték.

vetkező beszélgetést. Ez 1986. november 29-én Pauer Gyula műtermében történt, ahol a képek nagy része már látható volt és a művészek fotókat is mutattak arról a bizonyos területről, amely a festmények „modellje” volt.

Körner: – Körben a falakon egyforma méretű tájképek – mintha benne ülnék egy tájban. Nagyon erős hatású ezeknek a képeknek a mérete; az, hogy igen nagyok. Egyszerre zavaró és vonzó ennek a nagy tájnak a közelléte. Első pillanatban megoldhatatlan, hogy a képek látószöge azonosnak tűnik és mégis körben látható a táj. Vajon többszörösen jelenik-e meg, szinte körkörösén ugyanaz a látvány? Olyan érzése van az embernek, hogy egy teljesen természetes környezetbe került, de mégis, mintha szándékosan megtévesztenék. A képek megfestésében pedig az tűnik fel első sorban, hogy a természet másolására szinte kínosan törekedtek, időnként a vasárnapi festők igyekezetével. Nem vitatható, hogy P.É.R.Y. előzetes tanultság nélkül „esett neki” a festésnek. Szobrász, író, építész; nem távol a festő-szakmától, de mégsem vagytok iskolásan felkészültek.

Érzékeny ponthoz érkeztünk – mi szabályozza ezeket a képeket? Hiszen közmegegyezéses elv nélkül ezek a nagy nézőszögű és hatalmas méretű látképek nagyon nyersen hatnak. Az nyilvánvaló, hogy nem az akadémikus vonal- és színperspektíva, a valór vagy tónusszabályok adták a vezérfonalat. A táj megoldásában nem vettek részt tanult vagy ellesett módszerek. Mintha itt tanultatok volna, tapasztaltatok volna ki a „festés” lehetőségeit, az ábrázolás hatalmát a téma felett. Nagyon érződik a képekben, legalábbis többségükben, a kísérletezés és a megoldás sikerélménye. Ez a látható erőfeszítés azonban nem csökkenti szuggesztivitásukat, sőt drámai meggyőző erőt kölcsönöz nekik.

De térjünk vissza a képek térhatására. Az egyes képek perspektívája nem befelé, hanem kifelé fordul. Tehát hiába vesznek körül összességükben, mégsem burkolnak be. A fotók, amiket itt mutattok, szintén igazolják, hogy a téma egy kifelé forduló táj, amivel ti mégis mint együttessel egy lezárt environment hatását akarjátok kelteni. Nyilvánvaló, hogy ezt nem lehet szokványos módon megoldani.

És még valami: milyen a táj maga, a választott „téma”? Első látásra teljesen közömbös, mert a bozótosnak tűnő folyómentének nincsenek kitüntetett pontjai, tehát nincsenek vízi- vagy hegyoldalbeli, növényi szenzációi, mégis valami rendkívül fontosat sugall ez a vidék. Pont az ellenkezőjét annak, amit szokásos módon a tájképtől várunk. Itt nincs szó sem az ideális táj múltba zsongításáról, sem a realista vérbő erejéről, sem a komponált vagy stilizált egyensúlyáról, harmóniájáról. Elhagyatottságával, bozótosságával, be nem építettségével valami félelmeteset, nem emberre szabottat éreztet. Az eszköztelenség és a méret még növeli ezt a benyomást.

Rauschenberger: – Ez egy határvidék.

Körner: – Az, hogy ezt a területet választottatok, nyilván nem véletlen, mert valószínűleg sokkal vonzóbb tájakat lehet Magyarországon találni.

Kérlek, beszéljetek arról, milyen elhatározás szülte ezt a választást. Pauer mindig olyan dolgokat, olyan léhelyzetet választott eddig is, akár szobrot csinált, akár színpadképet, akár filmet – ő a legtapasztaltabb képi alkotó köztetek –, amelyekben láttatni tudta létezésünk ambivalenciáját. Ezekben a képekben, úgy érzem, mintha ilyenféle szemléletet osztanátok valamennyien.

Pauer: – Beszéljünk először arról, hogy miért hárman festettük ezt a ciklust. A képekkel együtt egy festőt is meg akartunk alkotni, ezért egy érintetlen tájat kerestünk, amely egy érintetlen lélek médiuma. A tájnak meg kellett felelnie annak a követelménynek, hogy lehetővé tegye a nagy kiterjedés és a nagy összefüggés felfogását. A tájkép és festője megalkotása – ez volt a célunk. Ezért a határvidék és ezért hármunk szövetsége. Felolvasom a festő P.É.R.Y. első vallomását önmagáról:

„Úgy jöttem, mint mesébe az álom // illanó mese, surranó álom // lettem, de mégis nekem valóságom.

Fiktív művész vagyok, talált és kitalált. Minden dimenzióban művészi. Valódi embernek nem vagyok vehető, de valódi művésznek igen. A magamról alkotott kép egészen egyszerűen: műleírás. Műalkotás vagyok és műalkotást hozok létre. Mi kényszerítette ki alkotóimból, hogy a világra jöjjenek? Hm. Ez nehéz. Hosszú ideig haladtam a pályámon zavartalan, miközben alkotóim ... Hm. Ki vagy mi P.É.R.Y. Puci? Nem királyi többség. Műtárgy. Műalkotás-művész. Mint P.É.R.Y., emberi lehetőség. Gondolataim szabadságában éppen fizikai létem hiánya segít. Se ember, se tárgy, se ki, se mi. Három ember önfeláldozó segítségével jöttem a világra, tőlük függök pillanatnyilag. Festményeimhez is az ő képességeiket használom. Három szabad ember. Pontosan tudják, hogy amit csinálnak, az ő alkotásuk és mégsem az övék. Pusztán alkalmas alkalmazottjaim. De hogy is nevezhetném őket így, hiszen kifejezőim is. Viszont én, aki személyes léttel nem rendelkezem, mégis sorsukra hatok. Születésemnél fogva hármast látásom van. Ennyi nézőpontból törekszem a negyedik és a végtelenség dimenzióinak érzékeltetésére. Képeim közmegebecsülésre számíthatnak. Látható gondolataimban ... vagyis nem csak én gondolom azokat, aktuálisak. Ha viselkedésem önmagában gyanúsít is mondható, inkább kíváncsiság illet. És a kíváncsival közölhetem, hogy nemzetiségemre vonatkozóan kideríthetetlen származás vagyok. Éppen ezért gondolataim szóba öntése számos kétértelműségre ad lehetőséget. Én sem vagyok egzakt, nekem se egzakt semmi. Festetett festményeim voltak az első sugárzó élményeim számomra. Embereken keresztül szólok, általuk ábrázolok. Pauer, Ermezey, Rauschenberger. Függetlenül attól, hogy milyen nyelven gondolkodom, műveim tökéletlenségén túl, minden nyelv fölötti kommunikációs harmóniára törekszem. Ez látható Dráva-parti képeimen is. Ez létem lényege. **ÍGY VAGYOK**". – Mármint P.É.R.Y.

Ermezey: – A P.É.R.Y. Puci-képek olyanok, hogy egyikünk sem tulajdoníthatja magáénak. Olyan személyiséget hozunk létre, amely a személyiség értelmében egy transzindividuum. Mindannyian csináljuk a képet, és ily módon egyfajta hármast látás jön létre, ami az egyik látást elfedi, vagy kiemeli. Olyan egység működik, olyan elv jön létre, amely kölcsönös megértésből és egyetértésből származhat csak. Tehát ami működik, szellemi integráció, ami működteti az egészet és amelyben benne létezem és amely által létezem. Meghatároz és oda-vissza hat. Hatok rá, és ő visszahat rám. Többértelmű a dolog. Ugyanakkor ő is leválik önmagáról, mint ahogy én is elkülönbözöm tőle, és ő is megkülönböztethető tőlem. Valami olyasmi, amiről beszélni lehet, ki lehet jelteni, de ugyanakkor nincs, van. Festmény, egy alkotás, műalkotás – önmaga is műalkotássá vált saját maga számára. P.É.R.Y. Puci egy név, egy szignó, egy aláírás. Hisz a képeket nem mi festettük, hanem ő festette velünk. Tehát egy új személyiség, személyiségtudat, ami bennem merül fel. Nem rólam van szó, hanem P.É.R.Y. Puciról.

Rauschenberger: – Az is érdekel bennünket egy ilyen társulásnál, hogy valóban lehetséges-e ilyen kommunikáció, ilyen együttműködés az emberek között. Nagyon fontos, hogy amit csinálunk: kísérlet. Egy kép kubisztikus felbontásának a P.É.R.Y. látása éppen az ellentéte, mert három ember háromféle nézőpontból három nézetre bontja ugyanazt a képet és vetíti egymásra a vásznon.

Körner: – Tehát meg tudjátok határozni, hogy milyen újfajta személyiség vagytok?!

Rauschenberger: – Gondoljuk csak el P.É.R.Y.-t személyiségében: mindenki a maga módján képzelheti el. Szerintem P.É.R.Y.-ről semmi konkrétat nem lehet mondani. Nem lehet megállapítani, hogy ő művész, vagy személy, vagy személyek. Több személyből összerakható fiktív személy, vagy micsoda. Ezt korábban nem is döntöttük el, hiszen P.É.R.Y. mint tárgy műalkotás-művész. Elképzeltem, mit gondolhatnak róla: egyértelmű személyleírás nem adható. Többben szemüvegesnek találták. Mások felismerni vélték bizonyos fényképeken. Sokak szerint feltűnően hasonló, esetleg testvérek. Van, aki csecsemőnek, van, aki nőnek gondolja. A köztudatba a

Dráva-part festőjeként került, önarcképe fantomkép. A Dráva partján jelent meg először nyilvánosan. P.É.R.Y.-t autodidaktának tartják, bár a legnagyobb mesterekkel állhatott kapcsolatban. P.É.R.Y. művészetén kívüli megnyilvánulásairól nem alkothatunk képet, feltehetően ilyenek nem is léteznek. Művészeti tevékenységének kezdetét a Dráva-parti expedíciójától számíthatjuk. De ez a hipotézis nem állítható teljes bizonyossággal. Elképzelhető pre-P.É.R.Y.-művek felbukkanása is, amelyeknek az oeuvre-re gyakorolt hatása megítélhetetlen. P.É.R.Y. szívesen látott vendég lehetett a környéken. Tájélfedező kirándulásain gyakran meghívhatták egy-egy itálra. A tájat mint a tenyerét ismerte. Különösen vonzották az égbolt hirtelen váratlanul jött mesés változásai. A napfelkeltéket és a napnyugtákat valószínűleg szerette. Feltehetően számos Dráva-parti képeslapját kapták meg ismerősei, bár sok kallódhatott el a világban. Felbecsülhetetlen számú grafikája tűnt el a környéken, vagy került egy-egy lakás falára. Nyilvánosan valószínűleg a határ menti Órtilos környékén jelent meg először, ahol nagyméretű táblaképeit a tájban festette. Képeinek első bírálói a környék emberei voltak.

Körner: – A három személyiségnek, aki itt megnyilvánul, ez a szerep különleges felszabadulás saját determinációja alól azzal, hogy így hármassággá alakul?

P.É.R.Y.: – Igen. De ez olyan helyzet, hogy ettől függetlenül van Pauer, Érmezei, Rauschenberger. Ez olyan, mint három személy szellemi izalmából létrejött szellemi szövetség.

Körner: – Hadd kössem össze a különleges hármas személyiséggé válást a képek egy formai sajátosságával, amit már korábban feszegettem. Változatlanul izgat a kifelé forduló táj – ami az itt látott képeken mindig nyilvánvaló – és a valamennyi kép által sugallt szándék, amit itt a műteremben is átélünk, hogy egy körkörös és koncentrikus tájba kerüljünk. Tehát hogy mégiscsak zárt világot akartatok teremteni. Tehát hogy a világ a mi világunk legyen, ismerős, amelyben nem vagyunk, nem vagytok annyira kiszolgáltatottak. A táj, amit választottatok, nyitott, elfolyik valahová – a szó szoros értelemben a folyó kanyarulata által – elmegy még a „határon” túlra is, de az „environment”-ben, az utólagos elrendezésben mégis összefűződik. Vagyis olyan igyekezetet látunk, hogy ez a táj világgá változzék, egy képet sugalljon a világról. Ebben a szándékban halvány analógiát érzek a középkori művészi törekvéssel, amikor is a táj egy teljességet tudott kifejezni. De nemegyszer a keleti művészetben is négyzetes vagy körkörös zárt kompozícióvá alakult, ezáltal megismerhetővé, értelmezhetővé vált.

Tudjuk, hogy a centrális látás utolsó európai nagymestere Cézanne volt. Utána, a kubisták, Picassók kezén minden decentralizálódott. De nemcsak a modern művészetben történt ez meg. A hagyományos pravoszláv ikon-szemlélet is több nézetű, és ezt a kelet-európai avantgárd nagyon is felhasználta. Ne haragudjatok, de képeitek nagyon sok ilyen műtörténeti analógiát idéznek fel.

Sőt, a P.É.R.Y.-ség még más vonatkozás lehetőségét is felkelti bennem. A hármasságról van szó, amely a különböző mitológiákban, vallásokban – így a keresztényben is –, népmesékben, népi ábrázolásokban, sőt az európai klasszikus kompozíciós elvben is jelen van mint szám- és szellemi egységtényező, mégpedig igen központi helyen. Világos, hogy dilettantizmus lenne közvetlen párhuzamokat vonni a P.É.R.Y. és a hagyományos hármasság között.

P.É.R.Y. esetében a társulás „technikailag” is indokolt volt, mint hallottuk, hármán rögzítették a táj arculatát, mintegy egymás útját keresztezve bejárva azt, majd a személyes „felvételeket” szinkronba hozták. Egy ilyen típusú munkát legkedvezőbben hármán végezhetek el.

Mégis, ha összevetjük P.É.R.Y. vallomását „szülőik” egymásra vetített arcmásairól, a megszületett személyiség merőben új minőségű képességéről, transzcendens jellegű létéről, nem tagadhatjuk, hogy egy archetípus új felbukkanásának vagyunk szemtanúi... Mindez azonban messze vezet és ingoványos elméletek talaja. Térjünk vissza magukhoz a konkrét képekhez.

Ami a P.É.R.Y. Dráva-parti tájait illeti: tehát megállapíthatjuk, hogy az egyes képek középpontja a szemlélőhöz a legközelebb eső pont; a többi, távolabb eső rész enged a távlat követelésének. Ezért válik bizonytalaná és nagyon fenntartássá a képek együttese által létrehozott körülvettség érzése.

P.É.R.Y.: – Tudatosan nem kerestünk kitüntetett nézőpontot. A táj sugallta magát.

Körner: – Helyes, de figyeljünk fel a témában rejlő merőben ellentétes válaszra is, arra, hogy ez a P.É.R.Y., ez a fantom, ez a transzszemélyiség, amely felszabadította önmagát a hagyományos műalkotási szabályok alól, a leghagyományosabb 19. századi műfajban, a tájképben fejezi ki magát.

P.É.R.Y.: – Ez valóban így van, de ha P.É.R.Y. Puci személyét műnek tekintem, akkor ez már nem 19. századi műforma. A képek műfajukban 19. századiak, de minden látszat ellenére anti-tájképek a hagyományos tájképművészethez képest. Bennük azonban más is érdekelt, a táj dimenziói és ezen keresztül a festészet esetleges új dimenziói.

Csavarok még egyet a beszélgetés fonálán. A tájképet érzem olyan közlési formának, amelyet a közönség szeret és így talán megtalálhatom a közös nyelvet. Ez is fontos számomra, a kommunikáció lehetősége.

Körner: – Hadd élezzem ki ezt a váratlanul felbukkant vonatkozást. Vegyük úgy, hogy sokak számára konvencionálisnak, befogadhatónak tűnnek ezek a tájképek, de nyilván lesznek sokan, hozzám hasonlóan, akik számára a felszín mögött többsikű értelmek bontakoznak ki.

P.É.R.Y.: – Erre a válaszom: P.É.R.Y. végül is ábrázolóművész. Van egy élménye, amit nem feltétlenül köteles megmagyarázni. Egyszerűen van ami hat rá, és van ami nem hat.

Körner: – Számomra pedig nem véletlen, hogy P.É.R.Y. nem az a bizonyos „pannon” Balaton-festő. Engem mindig azok a művek vonzottak, amelyekben a lét és a szellem aktuális kérdései élesen, markánsan kifejeződtek, és azok az alkotók, akik kiszabadították a közhelyek burkából és megformázták. A táj nagyon is tartalmazhat egzisztenciális kérdést.

P.É.R.Y.: – Majdnem szójátékszerűen nyilvánvaló a dolog. Határesetekről van szó. Határeset a festészetben.

Gödrös Frigyes: – Csillagháborús ügynök. Csak nem meri bevallani.

P.É.R.Y.: – Határeset a festő egzisztenciájában, határeset a festészet műfajában, határeset a témaválasztásban – a gondolkodás határesetei. A személyiség határai. Olyan dimenziók, amelyeket közönségesen nem érzékelünk. Milyen örületes! Átbukik önmagán az ember, és így megszabadulva önmagától, szabadságát éppen annak köszönheti, hogy nincs anyagi megtestesülése.

Körner: – Én így foglalnám össze: a P.É.R.Y.-mű mint képlet és mint alkotás többdimenziójú vállalkozás. Egyrészt személyes művészi problémát feloldó azonosulás-kísérlet, másrészt a témaválasztásban is konzekvencia rejlik. P.É.R.Y. kipróbálja az együttalkotásban rejlő lehetőségeket és olyan témát választ ki, amely szintén nem személyes téma, hanem kollektív tudattartalmat sugall, amelyben sok az ösztönös, sok a spontán, de asszociációs lehetőségei vannak: jelen aktualitás, provokáció is. A képekben feszültség van, áramkör, amely egymással összeköti őket, és ez tartja a nézőt mintegy körkörösén lekötve.

P.É.R.Y.: – ... A presszósnő, akinél a képeket tároltuk, azt mondta, hogy kút-fúrók és kutató emberek jöttek, mert szabályozni akarják a folyót ezen a vidéken. Talán egy erőművet építenek a Drávára, pontosan ott, ahol P.É.R.Y. festett.

A hetvenes évek gyilkossága

avagy:

Ki ölte meg Palágyit?

(*Filmnovella epilógussal és vallomással*)

A cselekmény valahol a Dunakanyarban kezdődik, egy üdülőben. Idő: a hetvenes évek eleje. A szálló épülete: kockaház, amelyben akkor az újjászülető modernizmust ünnepeltük, ma fantáziátlanságukat siratjuk. Az öltözetek is erre az időre utalnak, a szoknyák rövidek, a nadrágok keskenyek.

Vidám, szórakoztató társaság van együtt. A forgatagból lassan három ember kerül előtérbe, két férfi és egy nő. Körülbelül egykorúak, negyven körüliek. Csikós Károly, közgazdasági egyetemi tanársegéd. Jóarcú, energikus, kicsit világfiás. Szakállt visel. Vele van különváltan élő felesége, Erzs, középiskolai irodalomtanár. Még csinos nő, de belülről fáradt, mint aki „kiborulás” előtt van. A harmadik: Kelemen Géza, inkább filosz külsejű. Szemüveges, tartózkodó, csendes. Jelenleg a Felsőbb Matematikai Intézet könyvtárosa.

Egyelőre ők is szórakoznak. Aztán sétára indulnak a Duna-parton, Kelemen megszólal:

– Tulajdonképpen azért jöttünk, hogy Palágyiról beszéljünk . . .

Leintik. Várj még. Majd holnap.

Am amikor továbbhaladnak, hirtelen visszahökkenő látvány: egy hullát mosott ki a víz. Ijedten állnak meg fölötte. Annyi látszik, vagy izgatott szavaikból kiderül, hogy a fejét teljesen összeroncsolta valami, esetleg egy hajócsavar.

Tanakodnak, mit tegyenek. Be kell menni a rendőrségre. Kis fény esik a halott kezére, amelyen jellegzetes formájú gyűrű látszik.

Csikós megáll, mint aki hirtelen felismert valamit. A gyűrűre mutat: felismeri róla Palágyit. A másik kettő villámütötten áll – majd bölint.

Az őrszobán az ügyeletes rendőrtiszt tájékozott ember. Faggatja őket, honnan tudják, hogy a halott Palágyi Károly Kossuth-díjas íróval és tudóssal azonos, hiszen az arca felismerhetetlen. Csikós megnevezi a gyűrűt.

A rendőr azonban akadékoskodik:

– Ne haragudjanak, hogy megkérdezem: Önök ismerik Palágyit?

Ismét Csikós felel:

– Igen kérem. Gyermekkori barátom volt. Egy faluban nőttünk fel. Aztán társbérlek voltunk éveket. Pontosabban eltűnéséig. Jogilag azóta is. A szobája fenn van tartva.

A Budapesti Rendőrségen középkorú, aktív, okos ember veszi kezébe a nyomozást. Előbb a tényállást tisztázzák. Előkerülnek a Palágyi-ügy eddigi dossziéi, sorba futnak be a jelentések. Emberek jönnek adatokkal. Fényképek láthatók. Esetleg némelyik múltbéli esemény egy pillanatra meg is elevenedik.

Palágyi Károly egy kis erdélyi faluban született, ugyanabban, mint Csikós Károly. Melléklet: eredeti anyakönyvi kivonat. A háború végén a szülői házat bombatalálat érte. Mindenki elpusztult, eltűnt. Károly csak 47-ben került elő. Ekkor Csikós igazolta. Közös lakást szereztek, társbérletben. Bekerült az egyetemre, de elég rend-

szertelenül végezte, sokféle tantárgyat vett fel, a matematikától az irodalomig és a gazdaságtörténetig. Az egyetemi reform után irodalomból disszertált. Cikkei megjelentek néhány egyetemi lapban, ott jól ismerték, de nem keltett feltűnést. Udvarolt Csikós későbbi feleségének, el is akarta venni, de hirtelen visszament a parti. Azóta Csikósék is elváltak. Hozzá írta első megjelent versét, amely a Bölcsészkar Értesítőben jelent meg. Túl modernnek tartották. Az ötvenes évek második fele eseménytelenül telt el. 1962-ben következett be a váratlan fordulat: verseinek egy gyűjteményét kiadta a Költészeti Kiadó, s meglepetésre óriási sikert aratott.

A fiatalok közt valóságos Palágyi-láz tört ki. A kritika is elismerte. Egy irodalmi zsűri neki adta a „hatvanas évek költője” címet. Megtörtént a példátlan eset, rögtön az első verseskötetért Kossuth-díjat kapott. Am a díjkiosztáson már nem jelent meg. Keresték a lakásán, mindenütt: eltűnt. Rendőri apparátus indult kinyomozására, de sehol sem lehetett megtalálni. Viszont egyre-másra érkeztek kéziratai a szerkesztőségekhez. Nemcsak versek és novellák, hanem zseniális matematikai dolgozatok és közgazdasági tanulmányok. Néha egy-egy kisebb írás más szakmákból is. Palágyi ámulatba ejtette olvasóit, s a körülötte lappangó rejtély különösen felfokozta az érdeklődést. Második Traven-ügyet emlegettek. Műveit lefordították, külföldön is kiadták, nagy sikerrel. Egész irodalom bontakozott ki róla. Népszerűsége nőttön-nőtt, s a legkiválóbb szakemberek véleménye szerint is jogosan. Palágyi valóban zseniális.

Idáig jut a főnyomozó, s ez már természetesen elég ahhoz, hogy fáradtan fejezze be a napi munkát.

– A hatvanas évek költője – mondja magának. Aztán ironikus mosollyal folytatja. – És a hetvenes évek gyilkossága!

Megjelenik a helyettes főnyomozó. Megáll az asztalnál, kivárja, amíg felettese ránéz.

Felveti, hogy minden szál Csikóshoz vezet. Egy faluban születtek, régi barátok. Csikósné volt a menyasszonya, társbérletben lagnak. És most Csikósék találták meg a holttestet. Ha valaki, Csikós ismeri a Palágyi-rejtélyt.

Aztán már otthon látjuk a főnyomozót. A vacsora mellett ül fáradtan. Ott vannak gyermekei is, egy középiskolás forma fiú, meg egy húsz év körüli rendkívül csinos lány. Modern ruha, modern viselkedés.

Egyszerre a lánynak feltűnik, hogy az apa lélekben máshol van.

– Mi van, apa – kérdi anyáskodva.

Az apa legyint. Nem szokta hivatali ügyeit otthon teregetni. De aztán arra gondol, hogy már úgyis Palágyi haláláról beszél mindenki.

– Tudod, ez a Palágyi ügy...

A lány váratlanul ideges lesz, elvörösödik, megáll kezében a kanál:

– Mi van Palágyival?

– Te nem olvastad az Esti Újságot? Meggyilkolták.

A lány elsápadt.

– Szent Isten! Csikós!

Most az apán az elképedés.

– Mi az, hogy Csikós? Mit tudsz te Csikósról?

– Semmi, apa, semmi, igazán semmi.

De az apát nem lehet megnyugtatni.

– Beszélj! Beszélj!

A lány Csikóssal fekszik az ágyban. Csikós lakásán. Nyújtózkodik. Közömbös az arca. Csikós várakozásteljes.

– Elmegyek – mondja a lány.

– Sietsz? Muszáj?

– Nem jövök többet.

Csikós megdermed. Kérlelni kezdi.

– Ne mondj már ilyet...

- Komolyan mondom. Nem érted? Minek ez? Unom.
- Miért mondd ezt? Ez nem volt szép dobás. Amíg a vizsgákra készültél, azt mondtad, azért nem jössz. Aztán hiányzott a dolgozatod. Megírtam helyetted. Azt mondtad, ha kész leszel, feljössz!

- És nem jöttem fel? - A lány lassan öltözködik. Csikós felül. Mérges.
- Feljöttél, de mint egy darab fa, az is kedvesebb...
- Nekem teszel szemrehányást? Nem először voltam veled. Nem kívánom. Nem ilyennek képelem a férfit. De nálam nem ez a legfontosabb. Nem tudtalak megszeretni.

Csikós hangja gúnyosan, elkeseredetten csattan:

- Bezzeg Palágyi! Őt ugye ismeretlenül is szereted.
- Igen. Imádom a verseit. Abban tűz van, igazi szerelem. És férfi, érted, minden során érződik, hogy férfi.

- És az én verseim, amiket megmutattam neked? - Csikós hangja itt megint könyörgéssé válik. Mint aki a lelkét tette az asztalra a verseivel.

- A te verseid? - A lány hangja most már metsző. - Csak nem képeled, hogy egy napon lehet őket emlegetni a Palágyiével? Ember, hol élsz? Te kisfiam, lehetsz egy kitűnő emberke, lehetsz jó közgazdász, de költő, na ne haragudj, az Palágyi. Azért, mert ismerted valaha, attól még nem lettél tehetséges.

Már mindketten felöltöztek. Az előszobában állnak. A lány kinyitja az ajtót. Két névtábla van rajta: Csikós Károly - Palágyi Károly. Hirtelen becsukja ismét.

- Még egyszer feljövök, ha összehozol Palágyival!

A férfi arca tele van megaláztatással és megkívánással. Mindenre hajlamos a lányért.

- Hát jó! Legyen neked. Tudod, hogy nekem ír néha. Mondtam. Jövő hétfőn jön egy éjszakai vonattal. Tartunk egy kis házibulit. Majd ott találkozhattok.

- Kösz!

- De megtartod aztán a szavad?

- Ha neked így is jó, igen. Nekem megéri!

Házibuli Csikóséknál. Kis társaság, néhány fiatal. Isznak, táncolnak. A hangulat oldott, de egyelőre nem történik semmi illemsértő. Az öltözékek elég hiányosak. Valaki eloltja a villanyt.

A lány a folyosón Csikóssal. Csikós kulcsot vesz elő a zsebéből és kinyitja Palágyi szobáját.

- Várd meg! Most már jönni fog!

A lány bemegy a szobába. Sok könyv, eszményi rendetlenség. Lekuporodik a díványra.

Ugyanott, még mindig sötétben. A lány a díványon fekszik, meztelenül, fölötte a férfi teste. Az enyhe fény a lány arcára esik. Az extázis legelragadottabb pillanatai:

- Hogy tudsz ölelni! Milyen jó vagy! Ölelj! Ölelj!

Aztán egymás mellett fekszenek. Mint Csikóssal. De mennyire más a helyzet. A lány a férfi felé gömbölyödik. Arca - ennyi még látszik a sötétben - átszellemült. A férfi arca alig kivehető. Szakálltalan. Csikós szőke volt, Palágyi fekete. Ismét feltette a szemüvegét. Ujján gyűrű. Kicsit közelebből is láthatjuk: nem ugyanaz, amit a halotton találtak.

A lány beszél.

- A verseidbe szerettem bele. Mindig irodalmár akartam lenni. De ide vettek fel. Amióta olvastam őket, úgy éreztem, átalakultam.

Feláll és az ablakhoz siet. Meztelen testének sziluettje látszik.

- Akarsz egészen boldoggá tenni? Mondj egy verset! Amit még más nem ismer. Palágyi mondja. Szerelmes vers. A lány lassan közeledik. Mire a versnek vége, ismét hozzásimul.

Másnap, vagy harmadnap a lány ismét Csikós lakásán.

- Eljöttem, de nem fekszem le többet neked.

- És az ígéret? - Csikós most fölényes.

– Nem, nem, nem. Zsarolsz. Utállak. Az ok: Palágyi. Köszönöm, hogy összehoztál, de másként kell meghálálnom.

– Egy fantomot szeretsz. Mikor jön elő megint Palágyi? És mit ad még?

– Nem bánom! Zseni! És nagyszerű ember! És nagyszerű férfi.

– Nem igaz, nem igaz. A verseibe szerettél bele? Hát mondd meg, te tudós, mivel jobbak az ő versei az enyémeikénél . . .

– Ugyan . . . – A lány elfordul. Indulni akar. Csikóst elfogja a tehetetlen düh.

– Vedd tudomásul, hogy kékharisnya vagy! És hogy én pedig utálok ezt az egész Palágyi-cirkuszt. Utálok, utálok. Elegem volt belőle. Már régóta meg kellett volna őt ölnöm. De most már nem habozom többet. Megölöm! Megölöm! Megölöm!

A lány az asztalon álló magnetofonhoz lép. Erről szolt a házibulin a zene.

– Rámondanád kérlek ezt a szöveget a magnetofonra?

– Ahogy parancsolod. Gyűlölöm Palágyit, mindig is gyűlöltem. Megölöm! Megölöm!

Az utolsó szavakat már úgy halljuk, hogy a lánnyal szemben apja áll, a főnyomozó.

Palágyi temetése a Kerepesi úton. Óriási felhajtás. Tömegek vonulnak ki a sírhoz. Beszédék: a kultuszminiszter, az írók világszövetsége, a nemzetközi matematikai társaság, stb. Méltatják a rendkívüli érdemeket. Sok virág. Síró arcok.

Csikós, Csikósné, Kelemen és Kelemenné egy csoportban állnak. Messze a tömegben egy pillanatra a főnyomozó arcát is látjuk, ahogy őket követi a szemével.

Új arc tűnik fel, Gárdonyi. Ő is negyvenes, de fiatalos. Absztrakt festő, bár nincs sablonos művész külseje. Gárdonyi megkérdezi tőlük, ezt ők csinálták-e, s hogy most jó-e. Csikósné fájdalomosan mondja: mégiscsak Gárdonyinak volt igaza, amikor évekkkel ezelőtt kilépett a buliból. De Csikós tagadja. Gárdonyi így sem ért el semmit, most sem engedélyezték a kiállítását.

– Kít érdekel? – feleli Gárdonyi. – Mindig az volt a különbség közöttünk, hogy én a szívem szerint megcsinált, te meg a sikeresen eladott dolgokkal mértél.

A levegő forró. Kelemen nem szereti az ilyesmit. Rájuk szól.

– Már feltűnő, ahogy veszekedtek. Hagyjátok abba. (Gárdonyihoz) – Gyere fel te is este hozzám. Kis bankettet tartunk.

Óvatosan körülnéz, mert zavarja a feltűnés. Közvetlen mellettük közömbös arcú ember, akiben a helyettes nyomozót ismerhetjük fel. Mögötte feltűnik maga a főnyomozó is. A két férfi jelentőségteljesen néz össze.

Csikósné lakása. Szoba-hall, régi házban. Meglehetősen zsúfolt, hiszen hárman laknak benne. Csikósné, az édesanyja, és egy gyerek, hat-hétéves forma kislány. Csikósnak külön lakása van, de most ő is ott van. Már megvacsoráztak. A nagymama, Csikós és a kislány még az asztalnál ülnek és próbálnak beszélgetni. Csikósné közben végzi a háziasszonyok szokásos műszakját. Mosogat. Ágyaz a gyereknek. Megengedi a fürdővizet. Bosszankodik, hogy a csap csorog. Arca fáradttá, meggyötörtté válik.

Gyerek: Apa, azt ígérted a múltkor, hogy elmegyünk kirándulni. Menjünk vasárnap!

Csikós: Most nem érek rá. – Hangjában sajnálkozás és elutasítás.

Nagymama: Ritkán jársz mostanában nálunk, fiam.

Csikós nem is válaszol. Úgy tesz, mintha elmélyülten inná a kávéját. Csikósné bejön. Még néhány utolsó instrukciót ad a gyereknek, s a nagymamának.

– Mehetünk! – mondja.

Ugyanez a kép Kelemenéknél. Háromszobás, szövetkezeti lakás, félig még épülőben lévő lakótelepen. Szokásos berendezés, kicsit száraz, hiányzik a „dekoráció”. Legtöbbet a szükségesre szorítkoznak.

A gyerekek kisebbek, két- és négyévesek. Kelemen segít a fürdetésben. A családi egyetértés képei – bár korántsem a gondtalanságé.

Csikós, Csikósné mennek az utcán.

Csikósné: Te jól megcsináltad az életedet. Én gürcölök a gyerekekkel, az iskolában, te meg lébecolsz – legalábbis hozzám képest.

Csikós hallgat.

Már másutt járnak. Kis idő telt el.

Csikósné: Én még mindig nem felejtettem el, ahogy *akkor* éltünk. – Felnevet, látszik, a múltra gondol. – Micsoda filosz fejem volt. Tulajdonképpen te vettél rá a közgazdaságra. Neked az volt a hivatalos szakmád, de mindig verseket akartál írni. Bűn rosszak voltak. De nekem annyit magyaráztad, hogy én meg írjak közgazdasági tanulmányokat, hogy egész beleszerettem. Te nagyon tudsz segíteni, ha akarsz. Mondd, most kit istápolsz?

Csikós agyában felkődlik a főnyomozó lányának képe, amikor azt mondja: nem, nem, nem. – Csikós arca ködös.

Csikósné megáll: Tulajdonképpen *utállak* ezért. Ugyanazt a szót, ugyanúgy mondja ki, mint a lány. Testtartásuk is azonos. Gázoló vagy, aki cserbenhagyja az áldozatát. Mit gondolsz, élet ez így? Nappal taposni az iskolában. Aztán a gyerek. A te gyereked. És éjszaka zseninek lenni. Arról elmélkedni szabadon, kötetlenül, hogyan lehet ezt az akarnoksággal és autokráciával elrontott úgynevezett szocializmust visszavezetni az eredeti koncepcióhoz, az egyén és a közösség autonómiája alapján működő gazdasághoz. De miért én tegyem ezt és miért ilyen körülmények között? Amikor a tervek megvalósulásának valószínűsége kicsi, egyéni életemet pedig tönkretetted.

Kelemenéknél: Csikósék az előszobában. Kelemen fogadja őket. Bemennek az egyik szobába. A gyerekek most fekszenek le. Az anyjuk mellettük. Mesét mond, alvásra buzdítja őket. Int, hogy menjenek beljebb. Átmennek a második szobán. Bemennek a harmadikba. Ott van a „bankett” asztal, szendviccsel, vodkával vagy gin-nel. Könyvespolc a hatvanas évek könyveivel, a Rozsdatemetővel, egy-két kötet Lenin-nel és Marxszal.

Gárdonyi már ott van.

A kép azonban továbbbúszik, s megmutatja, mi van a fal túlsó oldalán, egy másik lakásban. Ott látjuk a főnyomozót, helyettesét és két-három segédjüket. Készülékeket szerelnek a falra, amely a bent elhangzott beszédet magnetofonra veszi.

Csikósné már zokog.

– Ti nem tudjátok, mi a különbség egy férfi és egy nő helyzete között. Ki fogja nekem elhinni, mit tudok. Egy elvált asszony és egy gimnáziumi tanár iszonyú napi robotját élem, s közben éjszaka fantomot kergetek. Olyan a helyzetem, mint az anyáé, akitől rögtön szülés után elveszik a gyermekét.

Most mind egyetértenek és panaszkodnak. Elismerik, hogy Erzsinek mint nőnek még náluk is rosszabb a helyzete, részben azért mert nő, de még inkább, mert mint közgazdász, aki a kivezető úttal foglalkozik, olyanokról ír, amit csinálni kellene, nemcsak elmélkedni róla.

Csikós foglalja össze:

– Átkozott kettősségben élünk, s az a legbántóbb, hogy ebben magunk is rosszabbnak mutatkozunk, mint amilyenek valójában vagyunk. Nekem is meg kell játsszanom a cinikust, hogy kibírjuk a vágyak és valóság színtelen szembesítését.

Csikós otthon. Feszült csend. Téblából a szobában. Tesz-vesz. Az asztalon könyv. Palágyi költeményei. Undorral félredobja. Egy pillanatra megjelenik előtte a főnyomozó lányának képe, amint noott arccal kikászálódik mellőle az ágyból. Összerázkódik. Majd leül az ablakhoz, ahol kis fény szűrődik be. Papírt, ceruzát vesz a kezébe és felírja a címet: Erzsike, igazán.

Csengetnek. Vállat von, kiballag az előszobába. Ajtót nyit. A főnyomozó és két fogdmeg áll ott.

– Csikós Károly?

– Igen!

– Letartóztatom Palágyi Károly meggyilkolásának alapos gyanúja miatt.
– Engem? – kérdezi Csikós meglepetten. Aztán hirtelen mosoly fut át az arcán és vállat von.
– Mehetünk!
Amint indulnak, a lépcsőházban lapulva feltűnik a házmesterné kíváncsi alakja.

Kíhallgatás a rendőrségen. Udvarias, hideg légkör. A főnyomozó vallatja Csikóst, aki némiképp zavarodottan viselkedik. Nem tudja pontosan, hogy milyen magatartást válasszon. Néha fölényes, máskor gunyoros, majd meg komoly, mint aki tiltakozni akar. Egyre gyanúsabbá válik.

A főnyomozó egyre jobban sarokba szorítja Csikóst. Hivatkozik arra, hogy az előző napi banketten azzal büszkélkedett, ő tette el láb alól Palágyit. Mikor az tagadja, lejátssza a banketről készített magnetofonszalagot. Aztán rátér arra, hogy mi köze van az egészhez Kelemennek. A gyilkosság motívumait ugyanis Csikósnál megtaláljuk (például felesége évekig Palágyi menyasszonya volt), de hogy kerül ebbe Kelemen? Egyáltalán mi je volt Kelemen Palágyinak?

– Mije? – krédezi vissza Csikós. – Barátja.
– Akkor meg tudná azt mondani, hová távozott Kelemen a gyilkosság előtti délután az üdüléből?

A Felsőbb Matematikai Intézet könyvtárában. Kelemen kék munkaköpenyben több doboz katalóguscédula mögött. De most nem dolgozik. Gárdonyival beszélget.

Gárdonyi: Amikor én szóltam, még elég lett volna a felfújt léggömbből kiengedni a levegőt. Most már valóban meg kellett ölnötök. De hogy fogtok ebből kimászni?

Kelemen: Miért éppen nekem mondd? Hát mit gondolsz, én miért hagytam ott az Orvosi Kutatót, ahol a megfelelő végzettségem és jó állásom volt, s miért jöttem át ide a Matematikára, amikor itt kinéznek, nem tartanak szak-matematikusnak. Tudod, micsoda iszonyú formalitiszben szenved ez a mi úgynevezett szabad értelmiségünk. Aki csak tud, céhekben egyesül, s úgy véd minden talpalatnyi helyet, mintha már eggyel több ember sem férne el a nap alatt. Palágyit beengedték, mert fétist is szívesen imádnak. De én jó, hogy bekerülhettem segédkönyvtárosnak, majdhogynem altisztnek. Két évbe került, hogy az első komolyabb publikációm elfogadják. Az is Palágyi egyik cikkének értelmezése. (Órájára néz.) – De most bocsáss meg, kezdődik a Palágyi emlékülés.

A Matematikai Intézet előadóterme. Gyülekeznek a meghívottak. A professzor az előadó asztal mellett áll. Már köszörüli a torkát.

Beszélgetés a meghívottak között.

– A professzornak nem jött jól az eset. Megígérték, hogy több évre kimehet külföldre, ha szerez maga helyett valakit. Azt remélte, Palágyi mégiscsak felhagy vidéki magányával, s elvállalja az Intézet vezetését.

– Szerintem Palágyinak nem kellett volna az Intézet.

– Nem tudni. Legutóbbi publikációi olyan jellegűek voltak, hogy a továbbvitelhez már munkatársak, apparátus, gépek kellettek volna.

– Hölgyeim és uraim! A Palágyi Károly tagtársunk emlékére rendezett ülést ezennel megnyitom. Tisztelettel felkérem Király Hugó professzor urat, szíveskedjék megtartani ünnepi előadását Palágyi Károly legújabb kutatásainak jelentőségéről a komplex matematikai analízis továbbfejlesztésében.

Király Hugó: Igen tisztelt közönség! Hölgyeim és uraim! Kedves elvtársak! Palágyi Károly legújabb kutatásai...

Középiskola folyosója. Csikós Erzsi kilép az egyik tanterem ajtaján. Fáradt. Mellette gyerekek viharzanak, ő megy a tanári szoba felé.

Az igazgató szobájában. Az igazgatónő – száraz, szigorú, de kenetteljes hölgy – magához hivatja Erzsit.

Igazgatónő: Most a tanév kezdetén ismét beszélnem kell veled. Az idén tudod,

hogy nehezedett a helyzetünk. Két tapasztalt pedagógus nyugdíjba ment. Az újak még nem szoktak bele. Átállunk a nyelvi tagozatra. Egyszerűen lehetetlen, hogy ugyanúgy kivonod magad a szakkörök és különórák alól, mint eddig.

Erzsi (megkínzott, riadt): De Klára, kérlek. Most végre lehetőségem van, hogy publikálhassak, talán ösztöndíjat is kapok. Nem akarok lemondani a tudományos pályáról.

Igazgatónő: Ezt évek óta mondod. De hol van egyetlen publikációd? Legalább nekem mutass egyetlenegyet, kéziratban. De még a témáját sem tudjuk. Ha érdekel, azt is elmondhatom, a kartársak között mindenféle pletykák vannak arról, hogy mi is ez a te tudományos munkád.

Erzsi: Szentisten! Mit találhatnak ki?

Igazgatónő: A fantáziádra bízom. – Fenyegetően: – Én nem kutatom, mi az igazság. Csak annyit szeretnék leszögezni, hogy a te státusod *itt* tanításra kötelez, nem tudományos munkára.

Király Hugó (észbontó pátozzsal, színészi gesztusokkal): Ezzel, azt hiszem, bebizonyítottuk, hogy Palágyi Károly újabb tézisei, különösen posztumusz közleménye, amely a Matematikai Folyóirat következő számában fog megjelenni...

Itt közben Kelemen arcát látjuk. Vörös lesz, keze ökölbe szorul, nyakizmai megmerevednek.

Király Hugó folytatja): ... a heidelbergi iskola igazát bizonyítják. Csak javíthatatlan tévelygők sejthetnek benne olyan borzalmas forradalmárt, aki a komplex matematikát le akarja taszítani a heidelbergi racionalizmus szilárd alapjáról.

Óriási taps. A professzor hajlong. Az első sorból többen kezet fognak.

A gyűlés elnöke: Hölgyeim és uraim! Szíveskedjenek hozzájárulni Király professzor úr magas színvonalú előadásához.

Néma csend. Mindenki behúzza a nyakát. Enyhe kuncogás a fiatalabbak között. Kelemen arca szenvedő. Most mindent felmér – és kockára tesz. Feltartja a kezét.

Elnök: Á, á! Tessék parancsolni. Izé (valaki súgja) Kelemen kar, izé elvtárs.

Kelemen: Igen tisztelt ünneplő közönség! Engedjék meg, hogy mint Palágyi Károlynak éveken át jó barátja szóljak hozzá, aki abban a megtiszteltetésben is részesültem, hogy vele több dolgozatának értelmezéséről szóban is hosszabban elbeszélgethettem.

Élénkség a teremben. Ez a bejelentés természetesen felkeltette az érdeklődést.

Kelemen: Éppen ezért tisztázni szeretném Palágyinak a heidelbergi iskolához való viszonyát. Úgy érzem – keresi a szavakat, udvarias akar maradni –, hogy Király Hugó professzor úr (Király elmosolyodik) némiképpen egyoldalúan ítéli meg ezt a kérdést (Király elkomolyodik). Figyelman kívül hagyja Palágyinak azt a két évvel ezelőtt egyelőre csak angol nyelven a British Royal Society of Mathematics közleményeiben megjelent tanulmányát (Király még sötétebb), amelyben egyértelműen szembeszegül a heidelbergiek doktriner tételeivel. (A teremben fagyos csend. Néhanyan a szomszédjai közül önkéntelenül is egy-egy székkal messzebb ülnek. Távolabb beszélgetni kezdenek.) De nem valami borzas forradalmár státusából...

Gárdonyi csenget Csikós lakásán. Az nem nyit ajtót. A földszinten megjelenik a házmesterné.

Gárdonyi megy kifelé. A házmesterné elkapja.

– Csikós urat tetszik keresni? Nem tetszik tudni? – Odahajol Gárdonyi füléhez.

Kelemen befejezi hozzászólását. Az eddig csendes, meggondolt filosz most teljesen megváltozik, szenvedélyes, okos, éles. De már megrészegült a harctól, s nem tud vigyázni magára: Ez az úgynevezett borzas forradalmár tehát olyan tételeket mondott ki, amelyek nem kevésbé szigorúak és pontosak a heidelbergiekénél, csak éppen olyan új távlatokat nyitnak meg, amelyek ma rendkívül fontosak a komplex analízis fejlődése szempontjából.

Leül. Egy pillanatig még ugyanolyan harci tartásban ül, aztán hirtelen megérzi a légkört és szinte összecsuclik.

Elnök: Kíván még valaki hozzászólni?

Egy úr az első sorban: Nagy örömmel hallgattuk meg Király professzor úr értékes előadását. Mi, akik természetesen változatlanul a heidelbergi iskola megingathatatlan téziseit követjük...

Főnyomozó: Csikós úr! Ne haragudjon, hogy figyelmeztetem. Ön egy kicsit nevetségesen viselkedik. Nincs tisztában helyzete súlyosságával. Szeretném figyelmeztetni, hogy nem egészen alaptalanul vádoljuk önt Palágyi Károly meggyilkolásával. Nemcsak tegnapi beszéde utal erre. Vannak adataink arra is, hogy Ön régóta készült Palágyi Károly megsemmisítésére.

Csikós (gúnyosan): Milyen adatok?

Főnyomozó: Ha megengedi, még egy magnetofonszalag.

Magnetofon (lejátssza Csikós szövegét, amit a lánynak mondott a magnetofonra): Gyűlölöm Palágyit, mindig is gyűlöltem. Megölöm! Megölöm!

Csikósban megáll a lélegzet. Erre nem számított. Emberi árulásnak érzi, hogy a lány kiadta a szalagot. Összeomlik.

– Rendben van, beismerem. Én öltem meg Palágyi Károlyt.

Főnyomozó (felcsattan): Igen, rendben van. De hogyan? Az ügy nem tiszta. Hol, mikor, kik segítettek, hogy segítettek? Mi a szerepe Kelemennek?

Király Hugó záróbeszédének végén tart: A többi hozzászólásra, különösen ha azok eltértek ünnepi ülésünk építő programjától, nem kívánok kitérni. Palágyi Károly művei önmagukért beszélnek, nem szorulnak az én védelmemre. Ezzel a gondolattal emlékülésünket tisztelettel bezárom.

Taps, mindenki feláll. Csoportosan vonulnak kifelé a büfébe. Kelemen teljesen egyedül. Sodródik. Ő is bemegy, leül az egyik asztalhoz. A helyiség zsúfolásig tele lesz, de senki sem ül melléje. Sorra elviszik mellőle a székeket, még azt sem mondják, pardon.

Az igazgatói szobában a prof tajtékkzik.

– Elküldtük már a levelet ennek a Kelemennek a rendes könyvtárosi státusba vételéről, kutatónappal?

– Még nem, professzor úr.

– Ne is küldje. Ez a hálátlan disznó. És Palágyira hivatkozik! Félremagyarazza Palágyit. Hogy jön hozzá egy ilyen dilettáns, hogy beleszóljon. Magunk között szólva Palágyinak is voltak tévedései. De ő örülne a legjobban, ha látná, milyen kitűnően ki lehet kozmetikázni...

A büfében végre egy idősebb úr ül le Kelemen mellé.

– Ezt eltoltad, édes fiam!

Kelemen hálásan néz rá. Örül az emberi szónak.

– Én? Hát nem volt igazam?

– De igazad volt. Én az utolsó szóig aláír- (itt megáll, körülnéz, és halkabban folytatja) -nám. Ha nem Király Hugó lenne a professzor, az én tisztelt kollégám, ez a törtető barom. Te meg hol élsz? Vagy egyáltalán élni akarsz? Nem vagy te Palágyi, aki valahonnan Bugacról küldözgette a zseniális ötleteit. Palágyi barátunk, nem tudom hogyan csinálta, kibic tudott lenni ebben a forgatagban. De te nem lehetsz kibic. Feleséged, gyerekeid vannak, benne élsz a társadalomban.

Feltűnik Gárdonyi. Félrevonja Kelement:

– Csikóst a rendőrség letartóztatta. Már a házmesterné is tudja: ő ölte meg Palágyit.

A rendőrségen a főnyomozó Kelemen vallatja. Előbb tisztázzák, Kelemen jelen volt a holttest megtalálásánál, felismerésénél, s meg is szemlélik a gyűrűt, amely kétségtelenné tette a halott kilétét.

Ekkor azonban a főnyomozó váratlanul arra tér rá, hogy míg Csikós és Csikósné és Kelemen családja egész nap az üdülőben tartózkodtak, ő maga mintegy hat órára eltávozott. Hová?

Kelemen érzi, hogy gyanúba került, de nem tud semmi bizonyítékot alibijéhez. Autóbuszon Pestre utazott, könyvek kellettek egy készülő tanulmányához, egész nap a lakásán volt, ismerőssel sehol sem találkozott, a házmesterrel sem.

A főnyomozó ekkor felteszi a legsúlyosabb kérdést.

– Mi eddig nem láttunk okot arra, ami Önt Palágyival szembefordítsa. De miért örült akkor annyira halálának? Mondja, milyen ellentét volt maguk között?

Az ügyészség épülete. Ősz van, s már ez is mutatja, hogy némi idő telt el az előző jelenetek után. A Palágyi ügy kikerült a rendőrség hatásköréből, de még nem érkezett el a bírósági tárgyalásig. Vizsgálóbíró folytatja a kihallgatásokat. A vizsgálóbíróval szemben ül Csikós. Kissé hátrább Kelemen és Csikósné. Csikósnén még látszik a kórház, még mindig magába roskadt. Csikós dacos. Kelemen feszült.

Vizsgálóbíró (Csikóshoz): Ön tehát beismeri, hogy előre megfontolt szándékkal megölte Palágyi Károlyt?

Csikós: Természetesen beismerem.

Vizsgálóbíró: Akkor viszont újfent arra kell kérnem, mondja el, hogyan történt. Ön egész nap az üdülőben tartózkodott.

Csikós (kihívóan): Megtagadom a felvilágosítást. Teljesen elég, hogy mindent beismertem. A részleteket nyomozzák ki maguk. Én nem kívánok róluk nyilatkozni.

Vizsgálóbíró (Kelemenhez): Ön talán többet tud a részletekről?

Kelemen (higgadtan): Tagadom, hogy a gyilkossághoz bármelyikőnknek bármi köze lett volna. Logikai képtelenség. Aznap délután Csikósék az üdülőben tartózkodtak, én pedig, mint utólag a postás igazolta, Budapesten. Nem volt módunkban a gyilkosságot elkövetni. A holttest felfelé nem úszhat a Dunán.

Vizsgálóbíró: Az alibi még mindhármuk esetében hiányos. Félórányi idő valamennyiüknek rendelkezésére állt. – (Csikósnéhoz fordul) – Ön mit tud mindehhez hozzátenni?

Csikósné: Semmit. Most nem. – (Eltakarja az arcát.)

Vizsgálóbíró: Kérem az uszálykormányost.

Várakozásteljes izgalom. Mit keres itt egy uszálykormányos?

Bevezetik. Elmondja, hogy egy uszály motorshajóját vezeti, amely a kérdéses napon Budapestről Bécs felé indult. Az uszályon ellenőr is szokott utazni, aki Győrig átvizsgálja a rakományt. Most ismeretlen ember érkezett, aki gyanúsán viselkedett. Nem értett a dolgokhoz, mindent eltévesztett. Összetalálkozott a kapitánnyal, aki ráolvasta, hogy disszidálni akar. Dulakodás kezdődött, az illető beleesett a vízbe. Segíteni akartak, de belekerült a hajókerék alá, majd a víz alá merült. Nem jelentették, mert azt remélték, nem derül ki. Mindez Esztergom előtt történt, este nyolc óra felé.

A vizsgálóbíró kérdésére az uszálykormányos azt állítja, felismerné az illető fényképét. Felmutatják neki Palágyiét – az utolsó fellelhető személyi igazolványából – mire tagadóan rázza a fejét.

Vizsgálóbíró: Valami különösebb ismertetőjel?

Uszálykormányos: Jellegzetes gyűrű volt az ujján.

Vizsgálóbíró: Talán ez?

Uszálykormányos: Igen kérem, felismerem.

A tárgyalás folytatódik.

Vizsgálóbíró: Nagyon kérem önöket, segítsenek tisztázni ezt az ügyet. Az uszály többi dolgozóinak tanúvallomása igazolta, hogy a Duna-parton talált ember disszidálni akart, s az uszályról esett Esztergomnál szerencsétlenül a vízbe. Személyazonosságát azóta sikerült megállapítanunk, semmi köze Palágyihoz. A holttestet önök találták meg, önök barátjukat ismerték fel benne. Utána ünnepséget tartottak annak öröme, hogy Palágyiét eltették láb alól. Egyébként is azon kevés ember közé tartoz-

nak, akik bizonyítottan jó kapcsolatban álltak vele. A gyilkosság gyanúja alól felmentjük Önöket. Valamennyien szabadok. De kérem, mondják el mi történt.

Csikós és Kelemen makacsul hallgatnak.

Csikós: Kérem, ezt előbb meg kellene beszélnünk egymással.

Vizsgálóbíró: Önök szabadok. Természetesen azt beszélnek egymással, amit akarnak. De nem gondolja, hogy ez ismét, hogy úgy mondjam, kicsit furcsa?

Csikósné (hirtelen felemeli a fejét; nemcsak szólni akar, de meg akar nyilatkozni): Ugyan hagyjátok már, ne gyerekeskedjete. Elegendő volt a cirkusból. Vizsgálóbíró úr! Én elmondom.

Csikós és Kelemen tehetetlenül néznek, mint akik akarják is, nem is az igazság kimondását.

Csikósné beszélni kezd, mint akiből végre kiszakad az igazság:

Elmondja, hogy 1946 táján néhány jóbarát elhatározta: kitalálnak egy nemlétező embert, s elhítetik mindenkivel, hogy él. Sőt nemcsak él: verseket és tanulmányokat ír, sokféle szakmában. Alteregójukat elnevezték Palágyinak. Egyre jobban tetszett a dolog, mert Palágyi neve alatt titkos vágyaikat is kiélhették, méghozzá szabadon, a valóságos viszonyok kötöttségei nélkül. Csikós, aki közgazdász volt, titkos szenvedélyét, a költészetet élte ki. Csikósné, aki irodalmár, beleszeretett a közgazdaságtanba, Kelemen, az orvos, a matematikába. De minél jobban sikerült az álom, annál keservesebb lett a valóság. Ezért kellett szimbolikusan megölniük.

Vizsgálóbíró (hitetlenkedve néz): Ön szerint tehát Palágyi Károly nem is létezik! Csikósné: Nem!

Vizsgálóbíró (Csikóshoz és Kelemenhez): Sohasem is létezett?

Csikós és Kelemen (beletörődve az álom végleges visszavonásába): Ez az igazság.

Vizsgálóbíró: Furcsa emberek Önök. Előbb felismerik Palágyit, aztán védekeznek a gyilkosság ellen, majd beismerik a gyilkosságot – mármint Csikós úr –, végül pedig kitalálják, hogy Palágyi nem is létezett.

Csikós (mérgesen): Értse meg uram, hogy így volt. Hát nem látja, hogy így minden tiszta? Palágyit mi találtuk ki, de főként nőtt, elnyomott bennünket. Van úgy néha az ember, hogy saját teremtménye teszi tönkre. Elismerem, a játék túl jól sikerült. Számunkra esetleg túl rosszul. Ha már idáig eljutottunk, nincs más út, a fantomot le kell leplezni.

Vizsgálóbíró: Leleplezni? Uraim, Önök, attól félek, eljátszották játékaikat. Azal akarnak előállni, hogy Palágyi Károly műveit maguk írták? Ne haragudjanak, ez nevetséges. Palágyi nem divatlovag, művei hozzáférhetőek, s milliók találják zseniálisnak. Ha így van, akkor holnap Pityi Palkó fog előállni, hogy ő írta Petőfi Sándor költeményeit. S hogy Palágyi nem is létezett? Fogadják el egy tapasztalt ember tanácsát: ezt még akkor se mondják többet, ha így lett volna. A társadalom nem tűrheti, hogy elvegyék tőle Palágyit.

Az ügyészség előtt. Csikós, Kelemen, Csikósné jönnek kifelé. A kapuban Gárdonyi várja őket. Elindulnak.

Az utcán valahol csődület. Odamennek.

– Mi van itt?

– Nem tudják? – válaszol a kérdezt. – Most leplezik le Palágyi szobrát.

Közelebb furakodnak. A szónoki emelvényen Király Hugó professzor. Az emlékmű patétikus, mint a Duna-parti Petőfi-szobor.

Hirtelen ismerőst találnak. A Költészeti Lapok főszerkesztőjét. Ő szólítja meg Csikóst.

– Szervusz! Mi az, szabadlábbon? Tisztázódott minden?

– Tisztázódott. Végül bevallottuk a teljes igazságot.

– Na ne mond? Éspedig?

– Hogy Palágyi soha nem is volt. A költeményeit például én írtam.

A főszerkesztő megveregeti Csikós vállát. Úgy röhög, hogy majd a könnye csorog.

– Csuda vicces fiú vagy!

Csikós hangot vált.

– De ez az eset, hogy a nevem így a Palágyi mellett került forgalomba, talán alkalmat adna arra, hogy lehozd néhány versemet.

– Öregem, sajnos lehetetlen. Az az irányzék, hogy az ügyet ne bolygassuk. Felesleges izgalmat okoznánk. Palágyi zsenijéből nem szabad krimet csinálni. De bocsáss meg, én következem a szónoklatban.

És felmászik az emelvényre. Megkezdi beszédét.

Aztán felülről látjuk az ünnepi közönséget, a szobor háta mögül. A hatalmas szobor szinte eltakarja az eget. Alatta, a tömegben Csikósék picinyke figurái. Megfordulnak és elindulnak visszafelé.

Epilógus

A történet az én történetem – a mi történetünk. Valamikor 1946 táján néhány fiatalember többször is összejött egyikünk lakásán. Valamennyien mozgalmi emberek voltunk, baloldaliak, szocialisták, mindegyikünk résztvevett az ellenállásban, többen megjártuk a börtönöket. Szabadok voltunk, rettenetesen szabadok, ma már elképzelhetetlenül szabadok. Nem azt éreztük, hogy miénk a világ – hanem azt éreztük, hogy mi vagyunk a világei, vagyis hogy mi és a világ azonosak vagyunk egymásnak. Nem ugyanabban a szervezetben dolgoztunk, éppen nem. Mégis egyek voltunk abban, ahogy viselkedtünk. Nemcsak a világgal nem volt bajunk, a tettel sem. Úgy tudtuk, tenni tudunk a társadalom érdekében.

Ott ültünk tehát és beszélgettünk, és mivel fiatalok voltunk, tele voltunk csüfolódásokkal, ötletekkel. Szípkasztunk, hol igazán szellemesen, hol csak kamaszos röhögéssel.

Amikor az egyetem került terítékre, az intézmény lazaságáról viccelődtünk. Akkoriban könnyű volt egyetemistának lenni. Az ember beiratkozott, a leckekönyvbe beírta az előadásokat, majd megbízta valamely egyetemi altisztet, hogy – némi pénzbeli juttatásért – írassa alá. Nagyobb juttatásért olykor még osztályzatot is lehetett szerezni.

Innen jött az ötlet, hogy akár egy nemlétező valakit is be lehet iratni, sőt – kellő ügyességgel – akár diplomát is lehet szerezni neki.

Egyszerű a dolog: a vizsgákra mindig olyasvalaki készül fel, akit az illető tanár nem ismer személyesen. Egy kis pluszmunka, de megéri. Aztán, ha majd leteszi a vizsgákat, állásért is jelentkezhet, műveit leközzöltheti a folyóiratokban, ünnepelt szerzővé válhat, díjakat és kitüntetések szerezhet és így tovább. Bizonyára akadnak majd olyanok, akik ismerni fogják, büszkék lesznek barátságára, létezésében senki sem fog kételkedni, boldogan élhet az emberi kor legvégső határáig. Mi pedig benne éljük ki azokat a vágyainkat, amelyek megvalósításához nem volt érkezésünk hozzáfogni. Versekét írunk és matematikai dolgozatokat publikálunk, közgazdasági elméleteket gyártunk és kiállítás rendezünk. Gondtalanul, félelem és személyes tülekedés nélkül tesszük ezt, talán kicsit jobban, mint azokban a munkákban, amelyekért pénzt kapnak.

Ez volt Palágyi Károly születésének pillanata. Miként Pallas Athéné vagy mint Vejnemőjnen, felnőttként született. Még inkább miként Pigmalion, aki tudatosan alkotta Galateát, ez esetben inkább Galateoszt. Akik megteremtették, a maguk eszményeit és álmait akarták benne megtestesíteni.

Amint az ötlet formát öltött, izgatott tanácskozásba kezdtünk. (Ha jól emlékszem, a következők voltak beavatva: Jónás Pál, Papp Oszkár, Meskó

Sándor, Kemény István – a filmnovella szereplőit azonban nem róluk mintáztam.) Egyikünk (az egyetemi diákszövetség akkori elnöke) levelet intézett a Pázmány Péter Tudományegyetem rektorához.

Megírta, hogy Palágyi Károly tagtársunk erdélyi. Házukat lebombázták, szülei meghaltak, iratai elvesztek, ő most érkezett hadifogságból. A diákszövetség elnöke kérte a rektort, Palágyit vegye fel az egyetemre. Az indexbe másikunk fényképét tettük, aki tényleg hadifogságból érkezett, katonaruhában volt, kopaszra nyírtan, vastag fekete szemüvegben. Az arckép tényleg mindekire hasonlított, aki az indexet felmutathatta.

Palágyi Károly élete ezzel meg is kezdődött. Az indexet kitöltöttük, az altiszt az órák látogatását igazolta. Nevét bejegyeztük az egyetemi bálokra meghívandók közé (kapta is a kártyákat). Néhányan már mindenestre úgy beszéltek róla, mint élő személyről. (Nem láttátok Palágyit? – Tegnap volt itt, ma még nem jött be.) Kiosztottuk, ki fog vizsgázni helyette. Ez sem volt nehéz, úgy gondoltuk például, hogy az orvos-szakra járó barátunk (később neves szociológus) kis készüléssel nyugodtan levizsgázhat szociológiából vagy történelemből és így tovább.

Palágyi tehát minden bizonnyal szép pálya elé nézett. Igaz, az események később másként alakultak, mint ahogy „szülői” eredetileg elképzelték. Azt az utat nehéz lett volna folytatni az 1949 után megszigorított egyetemen. De egy másik, nem kevésbé valóságos pálya nyitva állt még. Vissza kellett vonulnunk.

Egy másik pálya, egy másik lehetőség azonban – mindig úgy éreztük – mindmáig él. Palágyi–Pigmalion–Galateosz mind az elmúlt négy évtizedben itt élt velünk – ott volt minden tettünkben, gondolatunkban, művünkben (akármekkora lett is légyen), amelyet furcsa módon csak úgy tudunk elgondolni, megvalósítani, ha mi magunk valahogy félreálltunk, más mögé bújunk, vagy ha csak idézőjelbe tettük magunkat. Úgy alakult, hogy sokszor kerültünk ebbe a helyzetbe.

Erről a lehetőségről, ennek tragikomikus voltáról szól a filmnovella.

Pigmalion vallomásai

Vagyok, aki voltam. Palágyi Károly. A szomorú, hősies és nevetséges magyar Pigmalion – pontosabban Pigmalion és Galateosz egyszemélyben.

Más szerencsésebb népeknél a művész alkotóképességének féktelenségében formál olyan művet, amelyben a szépség megelevenedik, s amelynek tökéletessége – amint létrejön – számára is elérhetlenné válik. Az „anyag” lehet kő, vagy maga az ember (mint Higgins tanár úr történetében), egyre megy. Csak nálunk van, hogy az ok nem a korlátlanúság. Mi a sajátmagunk építette gátakat akarjuk kikerülni, amikor más mögé bújunk – még ha e mást a kínok kínjával magunk alkotjuk is meg magunknak.

Ezért mondom, hogy vagyunk és voltunk mindannyian Palágyiak.

Példákat mondok előbb. Ketten beszélgettek. Egy íróról volt szó, aki akkortájt tűnt fel érdekes, modern, gondolatgazdag novelláival. Hol dolgozik? – Az egyik állami csúcscsintézményben. – Mint micsoda? – Mint közgazdász. Beruházási szakember. – Hogyan? Akit egy csaknem hivatalos dokumentum egzisztencialistának nevez, napközben mondjuk a kohóipar beruházásait intézi? – Igen. – A beszélgetőpartner itt megállt. Komolyan nézett társára, és szomorúan bólintott. – Szóval ő is Palágyi – mondta.

Másik példa. Jeles tudósunk, egyben jeles funkciók viselője nyilatkozatot ad az ország dolgairól. Jó a kérdező, szabad a beszélgetés; belemelegednek. A tudós érdekes koncepciókat fejt ki, javaslatokat tesz, hogy lehetne előre-menni.

Pár nap, a szöveg elkészül. A tudós megkapja, s közlését – ebben a formában – leállítja. Neki, a jeles funkció viselőjének ugyanis ilyen esetben konzultálnia kell feletteseivel, megjelentesse-e, amit mondott, és úgy jelentesse-e meg. A konzulensek most nemet mondanak. Egy jeles funkcionárius nem mondhat a hivatalos koncepciótól picikét sem eltérőt. Mint Palágyi elmondhatná, de csak mint Palágyi.

A példákat végtelen sorban lehetne folytatni. Igen, mindannyiszor palágyiságra kényszerültünk, mikor a magunk mondanivalóját, igazi mondanivalóját csak valamilyen áruhában tudtuk elmondani, s amikor a magunk nevében hallgatnunk kellett. Amikor a magánbeszélgetések óráiban életművek röppentek el a levegőben; amikor valamely másodtevékenységünk fontosabbá vált számunkra az elsónél; amikor minden élesebb szóra idézetet keresgélünk, hogy mögéje bújhassunk; amikor kisebb dolgokról való példabeszéd formájában mondtuk el a nagyobb dolgokról alkotott véleményünket; amikor túlságosan is engedékenyen kötöttük meg nyilvános kompromisszumainkat, de magunkban káromkodva zsörtölődünk; amikor a nyilvános életben Csikósok maradtunk, s olyan azonosságokba olvadtunk bele, amiket belülről éppen megtagadtunk; amikor a saját magunk által teremtett fantomok elszívták előlünk a levegőt is.

Sötét szavak, nem is egészen igazságosak, sosem volt így egészen, de mindig így volt valamennyire.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy mindennek oka valamely számkra – tiszták és szűkek számára – külső hatalmi gépezet elnyomása. De persze tagadni sincs okom a hatalomnak ezt a szerepét, mely az utóbbi idők történelmében ritkán ismerte fel idejében a valódi helyzetet és teendőket. Azt azonban el kell mondani, hogy többé-kevésbé minden Palágyi maga is formálta ezt a hatalmat, kívülről és belülről egyaránt. Legfőképpen pedig azt kell megvallanunk, hogy a hatalom magunk voltunk magunknak. Már akkor, ott, Palágyi születésekor, amikor magunkat azonosnak éreztük a világgal, már akkor kezdtünk megszenvedni, hogy a világot botor módra azonosítottuk magunkkal. Amikor azt hittük, szabadok vagyunk, megtanultuk, hogy a „felismert szükségszerűség” jegyében ne azt mondjuk, ami elgondolódik bennünk, hanem amit ilyen vagy olyan megfontolás, azonosságtudat, közöség, mozgalom, folyamat jegyében gondolni *kell*. Nem azért, mert így parancsolták nekünk (legalábbis eredendően nem), hanem mert mi magunk láttuk így jónak.

Mondják sokszor az utánunk következők: szerencsés nemzedék voltunk, mert olyan szabadságot és olyan együttes-séget értünk meg, mint az előttünk járók és az utánunk jövők soha. De ezzel együtt olyan kötöttséget, olyan béklyót is, amit ők szintén soha. Béklyót, béklyókat, amit magunk is kovácsoltunk magunkra – bár jó néhány kovácslegény szította a tüzet hozzá a Központosított Állami Kovácsműhelyben.

Illyés Gyula, amikor valahányadik NÉKOSZ centenáriuson végignézett a deresedő fejeken, arcába vágta ennek a generációnak (kissé szabadon idézve): nagy nemzedéknek indultatok, kossuthi, bartóki nemzedéknek. No igen, tettétek, amit tudtatok. Mégsem nőttetek igazán nagy generációvá. Formálta-

tok és módosítottak, de nem alkotatok igazán. Kisebbségek lettek, mint amit ígértetek.

Ha végignézzük a ma ötven-hatvanéves generáció mindenrendű alkotóinak során, meglepetve tapasztalhatjuk, milyen kevéssé képviselnek önálló arcot. Gondoljuk meg, mit jelentett Ady, Bartók vagy akár Babits, Németh László, Veres Péter már harminc, negyven, ötvenévesen; egy eszmekört, egy magatartást, egy koncepciót tudott képviselni. A mai ötven-hetvenévesek nemzedéke ezt sokkal kevésbé tudta megtenni, és nemcsak kiemelkedő egyéneiben, átlagában sem. Még azok sem mindig, akik pedig kapaszkodtak utána. Nem eléggé vállalták-vállaltuk saját szerepünket, és sokszor nem is volt világos, miben áll ez.

Megvoltak persze az objektív okok. A történelem olyan kanyarokat vett, amiket nem láthattunk előre. Igaz, ez mindenkor egyik legvonzóbb tulajdonsága a történelemnek, de most a kanyarok talán nagyobbak voltak a szokásosnál. Olyan új helyzetek alakultak ki, amelyekhez nem volt kulcsunk, nem volt kikristályosodott program a megoldásra sem. Sokszor ma sincsen. Olyan gazdasági hatóerők működnek és uralkodnak például, amelyekre nemcsak nálunk, a földkerekség minden országában sem nagyon találunk választ, s ebbe kormány- és államfők sorban buknak bele.

A nagy kanyargás mégsem elégséges magyarázat, az okok még mélyebben keresendők a történelemben. Helyzetünk volt ellentmondásos. Olyan országba születtünk bele, amely valahogy félúton volt, már nem volt egészen Ázsia, de még nem lett egészen Európa sem – abban az értelemben, ahogy Széchenyitől Adyig mindenki akarta volna.

Voltunk a kettő között; ugar, gyarmat, periféria. Ázsiát már nem vállaltuk, Európát meg nem egészen tudtuk: nem vettük tudomásul, hogy egy félig megvalósult Európában másként kell viselkedni, mint az igaziban. Amihez még csak azt kell hozzátenni, hogy az igazi azért sehol sincsen, csak ideál, csak törekvés, mi tehát csak úgy akartunk viselkedni, mintha már meg lenne, kétszeresen is megcsaltuk magunkat. Figyelmeztetés lehetne ez mindenkinek, akik ma tesznek így, elég sokan vannak. Országos jelenséggé vált, amit Mikszáth még csak a sárosiakról írt: fenn az ernyő, nincsen kas. Nekünk persze volt hozzá jóféle ideológiánk, azt hittük, hogy a történelmi múlt hiányait néhány varázsszóval pótolni lehet, s hajunknál fogva kihúzhatjuk magunkat a provincia mocsarából. Egyszerre arra ébredtünk, hogy szavaink érvénytelenek.

Az objektív oknál tehát nem kevésbé fontos a szubjektív, melynek neve Palágyi. Az a béklyórendszer, amellyel önmagunkat kötözzük le. Vagyishogy nem is béklyó itt a jó kifejezés, mert nem azt akartuk. Mi a magunk képére és hasonlatosságára akartunk művet alkotni, belefogalmazva látomásainkat és vágyainkat, felékesítve szépséggel, úgy, ahogy azt elképzeltük. A mi hibáink, a mi vállalásunk hibája, hogy a mű úgy nőtt Pigmaliónná, hogy tájékozódásunk hibáit is tükrözi. De ha már nőtt, alkalmazkodnunk kellett hozzá. Egyre kínzóbb lett az ellentmondás eszményeink kinyilvánított képe és a valóság között. Ez béklyózott le: elidegenedtünk saját magunktól, s nem tudtuk már pontosan, merre van a hűség önmagunkhoz.

Többes szám első személyt használok, s ez elsősorban egy nemzedéket jelent. De nemcsak ezt. Közben újabb generációk nőttek fel, s olyan pimasz szép arccal robbantak bele a magyar szellemi és közéletbe, mintha megváltó igék volnának birtokukban. Amint kicsit berendezkedtek a világban, kité-

szett, hogy az ő soraikban is egyre több Palágyi van, vagy – még inkább – Csikós. A palágyizmus – ha nem is örök –, de legalább tartósnak bizonyult.

Nem valami önkifejezés-rohamot hirdetek. Nem hiszem, hogy a dolgot azzal meg lehetne oldani, ha radikálisan elvetnénk – elvetni akarnánk – minden kompromisszumot. Nem a kompromisszumokkal van baj, ha valaki, egy Palágyi, jól ismeri értéküket. A baj éppen akkor világlik ki, ha a kompromisszum mögött nem látszik, miből engedtünk. Ha egyszer megszűnik a feltétel, ami az alkut diktálta, ott állunk szabadon, és még vagy már nem tudunk érdemlegeset mondani. Ilyenkor derül ki keserűen, hogy megérdemeltük a kompromisszumot, mert nem is volt másunk, eleve csak félútra voltunk hitelesítve. A koncepciókat kell újragondolnunk, hogy szándékaink, terveink és tetteink megegyezzenek.

Igy vallok hát, Palágyi Károly, előttetek, jelen és jövő nemzedékek. Voltam számotokra a fantázia felszabadulása és lettem az elidegenedés és a béklyó. Nem nézek könnyű szívvel a múltba, bár nincs okom arra, hogy fejemre hamut szórjak: tettem, amit kellett. Most annak van ideje, hogy a tapasztalatok birtokában összegezzünk, és kiutat, vagy pontosabban továbbutat keressünk.

A filmnovella hősei azt a megoldást választották, ami a hetvenes években a legkézenfekvőbbnek látszott: megsemmisítésemet. Nem bizonyult jó alternatívának, s ezt nem csak azért mondom, mert személyemben nem rajongok a megsemmisülésért. Fontosabb, hogy ekkor csak a fantáziátlanított valóság marad a túlélők számára. Palágyi látványos meggyilkolásával az eszmény is elenyészik. A hetvenes évek görögtüzes, akart álrationalizmusa a Palágyiakkal együtt kiölte a palágyizmus álmaikat és szabadságát is, kihúzta mindannyiunk alól azt a koordinátarendszert, amelyben elhelyezkedtünk, amelyben múltat, jelent és jövőt találhattunk volna.

Másik megoldást ajánlok tehát: az emancipációt. Ahelyett, hogy kiirtánatok Palágyit, inkább szabadítsátok fel és vállaljátok.

Igen, meg kell tagadnunk a Pigmalion–Galatea kettősséget, a fel nem vállalt álmok és a kisstilű racionalizmus szkizofréniáját. Helyette az eszmény és a valóság teljes ellentmondását kell vállalni, ébren és éberén szolgálva azokat az eszméket és elképzeléseket, amelyeket eddig csak álruhában és álmainkban mertünk kimondani.

Palágyi Károly

LÉLEKTÜKÖR ÉS TÖRTÉNELEMKÉP

Sándor Iván: Századvégi történet

Kérdező századvég – írta címként a szerző tavaly megjelent esszékötetének egyik fejezete fölé. Az író és a történelem: e részlettel reprezentálta benne Németh Lászlóról szóló vitairatát. Új regényével, a *Századvégi történet*tel mintha e történelmi stúdium gondolatmenetét folytatná, tanúsítva, hogy az irodalomtörténet és -kritika vargabetűje nemcsak termékenyítő műfajváltás volt Sándor Iván alkotói pályáján, hanem a regényírás szükséges előkészülete is. Kérdező epika: a nemzeti és kelet-közép-európai sorsdilemmákra keresi az érvényes választ. Hasonlósága és komplexer volta egyaránt szembevetendő *Az idő füstjele* értekező prózájával. Más a közeg: egy évszázaddal korábbi múltra nyílik benne perspektíva, – de ugyanazon történelmi megoldatlanságokba ütközünk, mint a hozzánk közelebb eső időkben. E „tartalmi” irányultság magyarázza a közlésrendszer egyensúlyát, a mértéktartást hagyomány és újítás végpontjai között.

Az elbeszélői módszer alapproblémája: miképp lehet olyan történelmi kort ábrázolni, mely az emberi kapcsolatokat ellehetetleníti, s a létezés egyetemességét epizódokba tördeli? Összeegyeztethető-e a kétféle – történelmi és egzisztenciális – szemléletmód? Van-e esély arra, hogy fragmentumokból teljes történetet építsünk, amely a kor egészét parabolikus érvénnyel jelképezhetné? Sándor Iván e paradoxonok szorításában (szerencsés módon) a nézőpontváltásos szimultanizmus technikájához folyamodik. Két narrátort szerepeltet: Orczy Ferdinándot, a Graeven-huszárezred lefokozott tisztjét, és Clara Krakowska hercegnőt, akit apja a háborús Lengyelországból egy bécsi főtisztviselő házasságába menekít. Így egyaránt mód nyílik a sorsélmény reflexív és intuitív, elemző és empirikus megközelítésére. A személyiségen kívüli és fölötti relációk és folyamatok érzékeltetésére pedig „grammatikai” elbeszélőt alkalmaz, aki – dokumentumok, levélváltások közreadásával, szimbolikus értékű képek és tablók alkotásával – az objektivitás nézőpontját képviseli. A történet (eseményekben) elemi történeteknek szakad ugyan, de (arculatában) megőrzi egységét, s magába integrálja a divergáló jeleneteket. A narráció tárgyköre is tágabb a szokottnál, a megtörtént, az elképzelt és az emlékezettel fölidézett dolgok közti határ elbizonytalanításával. A mesélés a prousti asszociációk természetességével bukik át a jelenből a múltba, a konkrétumok világából az absztrakciókéba, az elbeszélés alig észrevehető könnyedséggel vált át egyik történetmondó pozícióból a másikba. Végbe megy rajta a fiktív memoár véletlenszerűségének bölcséleti korrekciója: a történelmi eseménysorozatból a kor „gondolati hálóját” szövődik egybe, a teljes történet háttérében – történelmi mértékként – lételméleti modell rajzolódik ki, a felismert hiányok és torzulások ismételtetéséből pedig nyugtalanító történelmi megoldatlanságok jönnek szülő tanulsága képződik meg. Egybefonódik a kétféle időélmény: a Watteau-festményé, amely az „itt és most” dimenzióiban bontakozik ki, és Katalin cárnő ikonképéé, amely az idő mozdulatlanágát revelálja. Megkettőződik a „századvég” fogalma: az 1794-es esztendőre és a határozatlan névelővel jelölhetőre. Egybekapcsolódik a totalitás három vetülete: a természetnek, a történelemnek és a léleknek az övezete, hogy egymással szembesítve valóság és lehetőség gazdagabb tükörképe legyen.

A természet megjelenítésének a regényszövegben sorsjelző szerepe van. A látomás sejtelmességében feltárolón történelmi és tudatállapot alakmása: hol az illúziók, hol pedig a vigasztalan realitások jelképe. Mint az optikai csalódás ismétlődő moti-

vuma: a felhők közt pillanatokra fel-felnyíló kék „szakadék-sáv”, a sehova se vezető, de azért utakra csábító „szivárvány-szalag”, a kopárságban megvillanó „narancsszínű fény” – Ferdinánd számára a Clarával való exodus álmát, a Martinovics-összeesküvés és a lengyel szabadságharc résztvevőinek pedig a „megváltoztathatatlan megváltoztathatóságának” az utópiáját jelenti. Ūr, amelyet csak a képzelet tölt és színez ki. Vele szemben az évszakok egymásra sorjázó rendje mint az „események ismétlődésének szakadatlan folyamatossága” – a tragikum metaforája. Az ősz látványa (az eső örökös monotóniájával) az élet elmagányosodását sugallja: „Mintha részeire tagolódott volna minden, nagy levegőközök hatoltak az elemek közé, reménytelenül elválasztódtak az összetartozó tömbök, a várost szűrkeség borította, mintha örökké tartana a zivatar.” A tavasz (a pusztuló avarban burjánzó vegetáció groteszktségével) az idő föltorlódását példázza: „A rohadás mintha nem a megelőzőt, hanem az eljövendőt testesítette volna meg, a rügyező és kiszáradt ágak egygyé váltak, megállapíthatatlanul, hogy melyik a másiknak az előzménye.” A tél (a hőésésben a szántalpak alá szorult kutya véres tetemével) az irracionális éva: a lét beláthatatlan és a sors kiszámíthatatlan, a körforgásban az irányítás egyetlen esélye a „csontkemény sáv”, amit a háborúba menetelő katonák tapostak ki. A nyár csupán „lepel a szomorúság tájkán”, a legforróbb július mélyén is ott lappang a „télbe csavarodó ősznek” a hidegbe és a „lucskos tavasznak” az emléke. A házak Budán és a templomok Krakóban mintha huzatban állnának, őrzik terükben a fagyot. A természetvizióknak azonban nemcsak jelentéshordozó funkciójuk van, szerkezeti elemek is egyszerűsmd. Amellett, hogy a szörnyű statikába dermedt létezését jelképezik, egybetartják a történetet túl bőre méretezett, Budától Bécsig és Krakótól Pétervárig terjedő tereit is. A kompozíció lírai tartóoszlopai.

Sándor Iván regénye mindenekelőtt személytelen hatalom és embersors kapcsolódásait vizsgálja. Viszonyok egyirányú: előtérben az életitörténet, háttérben az alakulását eldöntő erő. A létreflexek hibás működésének oka és magyarázata egyfajta emberpusztító mechanizmus, amely a történet szereplőit „félálomlétre”, „vakrepülésre” szorítja, a humánus aspirációk kibontakoztatását megakadályozza. A személyiség mozgástere leszűkül: jellemzővé válik a tettmulasztás, a katarzishiány, a kaméleonmagatartás, azaz a „tájkép csata után” passzív sorsállapota. A történelem a közlekedőedények „mindent elárasztó hatásával” működik, sodrában nem képződhet emberi autonómia. A regény románcból groteszkbe fordul. A bürokratikus gépezet – mint a nádor esete, a menekülő vadkanéval közös félelme és halála tanúsítja – ráburjánzik még az őt létrehozó erőre is. „Az a hatalom, bárki is képviselje, amelyik nemcsak ellenfeleit, de még híveit, sőt saját fizetett megbízottait is tönk्रे akarja tenni, megérett a pusztulásra” – fejtegeti Losonczy gróf. Nemcsak a társadalom élete, de reformjának programja is felülről készül: a köztársasági mozgalom szálai a rendőrniszter kezében futnak össze, a lengyel nép nagyobb szabadságáért Krakowski herceg Katalin cárnőnél eseng. A végletes centralizmus a szellemet „mély merülésű hajók” építése helyett „sajkajáratra” készíti, félmegoldásokba, álutakra indítja. A közép-kelet-európai társadalmak két alaptípusa: „legfenségesebb Név és a benne kifejeződő Hatalom egymással hosszú időre azonosítható, s így a tartós függések, kapcsolatok áttekinthető rendszere fejlődik ki, s nyomon követhetőek az érdekek szerinti mozgások”, valamint Lengyelország, ahol a békét háború dűlja föl, s a területi (újra) felosztások dinamikája, az érdekütközések és -módosulások bizonytalansága a jellemző, – csak egy különönböznek egymástól, közös bennük a „mozdulatlan ország” sorshelyezete, az „esélytörténelem” „kudarctörténelemben” hanyatló ritmusa. A változtató szándékok energiája nemzeti amnéziában hal el, „nemcsak az eseményekre borul feledés, hanem azokban is elnémulnak az egykori szavak, akik átmenetileg még nem a búcsúzó, hanem a búcsúztatók közé tartoznak.” A halottakat – mint a helytartótanács rendelete előírja – mélyre kell temetni. Állandósul a késés és lépéshiány, a történelmi idő megszakítottága.

A totális állam elidegenedett hierarchiájában szükségszerűen lazul föl ember és szerep értelmes kölcsönhatása. Az én a „hiábavalóság méltóságteljes álarcává” jelentéktelenedik. Ha szembe fordul sorsával (mint a hadnagy), önmagát fölöslegesen ítéli

halálra, ha menekül előle (Ferdinánd módján), emigránsként magányosodik el, ha (Károly példáján) alkalmazkodik, kiürül személyiségéből, életéből a morál. A létezés nem más, mint a „használaton kivülség”, a „terv nélkülség” circulus vitiosus, hivatás és küldetés, valamely út végigjárása helyett csupán céltalan körforgás, az emberi kapcsolatok voltaképp az „elnémulás változatai”. Az értékvesztés mindenképp bekövetkezik. A közéleti szerep sematizálódik, akárki betöltheti, a személyiség számára kérdésessé válik önnön identitása, a sorsválasztó szuverenitás az eleve elrendeltség állapotát takaró illúzió. Ferdinánd úgy menekül meg az összeesküvést elfojtó megtorlásból, hogy nevet és életet cserél, a halott Kelecsény irataival, ám a hatalom tudtával hivatalnoknak szegődik el. Hanka, a szobalány a szerelemben is helyettesíti úrnőjét mint Clara „emlékeztetője és közvetítője”, még csak „kísérletet sem tesz arra, hogy önmagává legyen, elfogadja szerepét, sőt maga próbál azzá a másikká lenni.” A ház előtt ügyelgő alakról pedig kiderül, hogy nem besúgó, amint gyanítják, hanem forradalmár. Elmosódik a különbség, elbizonytalanodik a határvonal valódi és másolat, maszk és karakter között. „Immár követhetetlen metamorfózis tanúja vagyok, amelyben ő nem azzá a másikká lényegül át, hanem a nem is létező valakivé, akivé én a másikat igyekeztem feldúsítani, hogy ne csak kívülről, hanem más módon is őrá emlékeztessen” – medítál Orczy, Clara és egy bécsi prostituált megtévesztő hasonlóságának apropóján. Wandához már csak a közömbösség ellenállásiánya köti, s arra sincs ereje, hogy a páros onániává silányuló furcsa viszony ellen tiltakozzék. Az identitászavart tovább növeli, hogy egy hivatalból szervezett titkos információs rendszer a magánsors intimitásait is közüggé teszi, a „legbelső néma odaláncoltságot is zajos előadás részévé.” Ha pedig a személyiség elrelativizálódik, nem érzi sajátjának énjét és sorsát, akkor – az önszemlélet válságának konzekvenciájaként – a világkép, a jelen- és jövőtudat is viszonylagossá válik. „Tudhatjuk-e egyáltalán, hogy mi történt? Minden végbemehet, az is, amiről gondoljuk csak, hogy tudjuk, még az is, ami nem történt meg, vagy ami talán megtörténhetett volna” – fejtegeti Clara egy Mária-freskó ürügyén. E szituációban tulajdonképpen csak kvázi-esemény képzelhető el. „Mintha hosszú gyalogutat tettem volna meg, de nem értem volna sehova” – vallja meg Ferdinánd egy monológban.

A *Századvégi történet* lélektükör, történelemkép és világlátomás pontosan egymásba illő ötvözete. Több dimenziójú példázat, sőt antiregény: nem magáért készült, az önelvű ábrázolás játékos ösztönéből, hanem sorstudatosító szándékkal, múltunk birtokbavételének célzatával. Központképző alkotás, noha nem főalakot és cselekményfordulatot emel centrumába, hanem a históriára kérdező tudatot tünteti ki e szereppel. A regény mintegy önmagát írja: az elbeszélő egyszersmind szereplője is a történetnek. E megoldás nemcsak az esszészerűség ellenszere és az életszerűség biztosítéka benne, hanem összhangban van a modern epika nyitottságigényével is. Feltételezi az olvasó kreatív közreműködését a lehetséges értelmezési alternatíva kiválasztásában, a problémák önálló továbbgondolását és egyéni mérlegelését. Mivel a történetmondó hős nem láthat ki sorsából és dikciójából, a „mindentudó” szerző pozícióját neki kell betöltenie. Néha az az érzésünk, hogy a szerző stílusában szakad el a legnehezebben az esszétől, s mértéken felül halmozza a szempontokat és metaforákat. Kétségtelen azonban, hogy Sándor Iván munkája a mai magyar prózairodalom kimagasló teljesítménye. A gondolkodás türelmetlen eredetisége fölényes mesterségbeli tudással párosul benne. (*Szépirodalmi*, 1987)

SZÁZADVÉG, IDŐ ELŐTT

„Miféle élet az olyan, amit az embert gyöttrő hatalom beteges szenvedélyének nyomása alatt kell leélni?” Erre a kérdésre keresi a választ Sándor Iván eddigi legjobb regénye. Hanyatlástörténet ez, a főszereplő, Orczy Ferdinánd végállapotáig: „akinek arcáról hiányzik a visszakövetelés feszültsége, annak már fekete béke van a szívében.” A kérdés tehát a történelem hatalomközpontúságának szorításában elhulló személyes sorsnak feszül, a válasz pedig keserűen pontos és esély-ajánlatot nélkülöző. Kelet-közép-európai hangszerelésű és motivikájú könyv, végiggondolt, erős hatásokban, jelenetekben bővelkedő, érett alkotás.

A történet az 1790-es évek első felében játszódik, II. József halála után, illetve II. Lipót rövid uralkodása közben és azt követően, Ferenc császár balvégzetű politikájának kibontakozása idején. Közeppontjában egy fiatalember áll, aki több testtörtársával együtt egy tiszt reformmozgalom titkos részese, inkább szenvedő, mint cselekvő alanya. A szituáció sok szempontból, habár méretarányosan, hasonlít az orosz dekabrista mozgalom felfutására és bukására, annak minden, s az orosz nemzet felemelkedésére döntő befolyást gyakorló dicsősége nélkül. Ezúttal még a kibontakozás előtt szétszórás, beépülés és reményvesztés, meg a tipikus „kertművelés” a résztvevők osztályrésze. A történet érdekessége éppen az, hogy szinte minden elvész, még mielőtt történelem valami, még mielőtt az értelemadás és a cél artikulálódna. A történet szűzsévé alakításának bravúrja számomra az, hogy hangsúlyosan nincs egyenes összefüggés az ugyanebben az időben zajló „nagy” mozgalommal, a szászvári apát nevéhez fűződővel. Ennek a szervezkedésnek a folyamatában és az elapadás, a szétesés csöndes kálváriájában lengyel nemesek is fontos szerepet játszanak. A történet „etnikai összetétele” arányos a helyszínnel, Kelet-Közép-Európával. Így jelen van Clara Krakowska, a történet egyik elbeszélője, aki egyben Orczy nagy szerelme illetve férje, Urech államtanácsos, akinek a révén a mozgalom tagjai udvari körökkel is érintkeznek. Clara apja, Krakowski herceg mellett Losonczy kapitány, valamint Clara Wanda nevű testvére és sejtethetően kettős ügynök komornájuk, Hanka játszik fontos szerepet a könyvben. A történet ismerős: úri mozgalom, a sokszemű, kajánul kiváló államhatalommal összefonódva, felfelé kommunikáló, befelé intrikáló mozgalmárok, idealista gondolkozású, észrevétel nélkül lefelé csúszkáló széparcú tisztek, akiknek igazságát a hatalmi praktikum gonosz bölcsessége már eleve, előzetesen tönkreteszi.

Noha a történet karaktere, szerkezete jól ismert irodalomból, történelemből egyaránt, Sándor Iván mégis egészen új valóroket ad a képhez. Recenzióink tehát inkább emez új színekre tér ki a „minden nagyonis ismerős” érzetén belül. Emez érzet maga is írói lelemény következménye: a szöveg végigvisz valami fátyolos ráismerés konszenzus-teremtő logikáján, egy történelmi-politikai köznyelv járatain. Ezen belül fénylik fel – talán a legjobban – az említett mellékalak: Hanka személyisége, továbbá a két történetmondóé, Claráé és Orczyé. A két elbeszélést zárójeles megoldások különböztetik meg és ütköztetik. Ezenbelül értelmeződik a választott stílus is, melyre a hosszú mondatok lassúságban tartott feszültsége, a csigalassú történelem nyelvisztaktikai stilizálása jellemző, s mindez, s mindez a *Századvégi történetet* Sándor Iván legjobb teljesítményévé teszi. Ehhez a konszenzuális élményhez kapcsolódik azoknak a mintáknak a sora, amelyek bizonyára szerepet játszottak írói egyéniség és köztudományos történetélmény összeötvözésében. Csak felsorolásszerűen említhető a 20. századi orosz epikának a dekabrizmussal és az elvetélt nemesi mozgalmakkal foglalkozó két jelentékeny írója, Jurij Tynanov (Nyestet szárnyak) és Bulat Okudzava (Szegény Avroszimov), akik az orosz kultúra dekabrizmus-komplexumának, Puskin, Lermontov, sőt Tolsztoj történelem-lelkiismeretének folytatói. A kelet-európai politikai romantika deromantizáló vonulatához tartozó Sándor Iván-regény Wajda-filmek és régi Jancsó-

filmek történelemlátásán éppúgy nevelkedett, mint az inkább érületi kelet-európai-ság osztrák és magyar epikusain, Joseph Roth-on és a *Törless iskolaévei* Musilján, de az éleslátó, nagyon okos Krúdyn, vagy Mészölyön is. Sándor könyve elgondolkoztat arról, hogy az osztrák-magyar duális monarchia körvonalai éppen a 18. század közepén, végén alakultak ki, s ez azt is jelenti, hogy a könyv címe üdén csalóka; manapság a múlt század végére gondolunk e szót olvasva, az író viszont a címadás-sal már az előző századvég fin de siècle keserűségét, kietlen enerváltságát emeli ki. *A századvég mint korszakprobléma, amely változatlanul a mi századvégünk problémája is, nem száz, hanem kétszáz évvel ezelőtt merült fel.*

Ehhez a közmegegyezéssel századvégiséghez olyan kitűnő részletek járulnak, mint a nádor a vadászaton, a nádorkoronázás aktusával keresztezve, vagy a testőrmortalitás megint oroszok mélységeit idéző elemzése: „attól fél a legjobban . . . , akit szeretni próbál.” „A szabadság álmodott fénye a félelem ugyanilyen tompaságával váltakozott a tekintetükben.” A könyv hosszú mondatai között egy végtelenített történelem-esszé is meghúzódik, amelynek talán „a csönd fokozatai”-ról szóló remek elemzés a csúcspontja (152–154. oldal). A csönd, az időmúlás, a történelem egyénileg értelmetlen átélése, ötvözve az ismétlődő vadászatokkal, a Sándor Ivánnál visszatérő mesteri lovasleírásokkal, illetve a föld hajlásának elfordulásának a kezek egymáshoz érintésével történő összehasonlítása (96–97. oldal) – a regény egész, sejtelmes terét, színpadát megalapozzák. Ez a történet azon a mindig őszies, sáros, sűpedékeny, átnedvesedett talajon játszódik, amelyen még a valóságos és a szimbolikus értelemben vett lovak és lovasok is egyaránt csak körbe-körbe vágtazhathatnak. Ebben a világban a személyes létezés is kietlen tájjá változik át lassan, amelyben legfőképpen álomszerűen rémlik föl, hogy „Tehát vannak még nagy történetek . . .” A századvég – ismerjük fel – nem egyszerűen időszak vagy korszak, hanem életemény, itt Kelet-Közép-Európában és különös módon Sándor Iván regénye revelálja, hogy ez elválaszthatatlan a romantika egykori ifjúság-mániájától és gyors elhullásától, miközben Európa jó alaposan előregedett.

Egyenletes feszültségű, elégikus voltában is erőteljes, egyszersmind rendkívül finom szövésű munka a *Századvégi történet*, amelyben a nagy jelenetek, a drámai összecsapások is valami fura kamarahangzást, távolságtartó, őszi szűrt fényt árasztanak. Biztos kezű kompozíció, bensőséges bölcsesség és a stílus eredeti megkomponáltsága mondatja a kritikussal, hogy nagy becsben kellene tartani ezt a könyvet.

